

The book cover features a collage of torn paper and historical black and white photographs of partisans. The top section has a red background with the author's name. Below it, a central photo shows two men in military uniforms, one holding a rifle. The bottom section shows a group of men in a wooded area and a man in a white coat. The title is prominently displayed in the center.

BERNARDAS GAILIUS

PARTIZANAI
TADA IR ŠIANDIEN

VERSUS
AUREUS

Bernardas Gailius

PARTIZANAI

TADA IR ŠIANDIEN

UDK 947.45.089(093)

Ga-166

Knygos leidimą rėmė

LIETUVOS RESPUBLIKOS KULTŪROS MINISTERIJA

LIETUVOS TUKSTANTMEČIO MINĖJIMO DIREKCIJA

ISBN 9955-699-31-0

© Bernardas Gailius, 2006
© „Versus aureus“ leidykla, 2006

Autoriaus žodis

Partizanų karas galėjo ir, ko gero, turėjo tapti naujos Lietuvos valstybės idėjiniu pamatu. Kadangi to neatsitiko, o nutiko taip, kad gyvenimas mane nunešė į Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centrą, kur dirbdamas daug apie minėtą karą sužinojau, tai šios dvi priežastys ir paskatino mane rašyti. Taip ir parašiau knygą, kurią skaityti teks jau ne man, o jums. Todėl nieko apie jos turinį čia ir nebepasakosiu.

Tiems, kuriuos domina kūrybinis procesas, galiu pasakyti, kad tai buvo labai sunku. Ne vieną kartą galvojau, kad knygos aš neužbaigsiu. Ir tuomet prisimindavau patarimus žmonių, kurie kitados perspėjo, kad ateis laikas, kai atrodys, jog nieko nebegali, ir kad tuomet nėra kitos išeities, kaip tik rašyti toliau. Ir rašydavau, o dabar pagaliau užbaigiau. Neslėpsiu - aš savimi didžiuojuosi. Tai - mano pirma knyga ir mano didžiausias laimėjimas po mokykloje įmušto vienintelio įvarčio (futbolo žaisti aš niekada nemokėjau). Ar yra kuo didžiuotis, spręsti, ir vėl, teks jums.

Šią knygą parašiau dėl to, kad mačiau baisią neteisybę ir norėjau pasakyti tiesą. Taip, kaip ją suprantu. Ko gero, tai kiekvieno, net nepraktikuojančio ir niekad nepraktikavusio, teisininko pareiga. Istoriko - juo labiau. Be to, šią knygą parašiau ne tam, kad pasiekčiau didelių laimėjimų moksle. Parašiau todėl, jog manau, kad dalykai, apie kuriuos čia kalbu, labai svarbūs kiekvienam mąstančiam ir skaitančiam žmogui.

Yra daug žmonių, kuriems turiu padėkoti. Pradėti reikia nuo visos žurnalo „Naujasis židinys-Aidai“ redakcijos. Jam rengtuose straipsniuose pirmą kartą išsakiau mintis, kurias vėliau išplėtočiau knygoje. Asmeniškai ir išskirtinai esu dėkingas savo kantriems ir ištikimiems redaktoriams Vytautui Ališauskui, Nerijui Šepečiui ir Sauliui Drazdauskui, gebėjusiems klaidas nurodyti taip subtiliai, kad visiškai neišnyktų noras rašyti.

Taip pat esu dėkingas ir savo leidėjams - leidyklai „Versus aureus“ ir jos vadovui Arturui Mickevičiui. Nors sakoma, kad „biznis“ yra „biznis“, ši knyga - tai rizikingas „biznis“, todėl džiaugiuosi, kad ryžotės rizikuoti kartu su manimi.

Atskirą ir ypatingą padėką reiškiu savo tėvams - visada pirmiesiems visų tekstų skaitytojams. Tik jų griežta „cenzūra“ užtikrino, kad platesnio skaitytojų rato niekad nepasiekė visiškos kvailystės, nuo kurių neapsaugotas nė vienas rašytojas.

Pagaliau dėkoju visiems savo draugams - žmonėms, kuriems teko toleruoti mano neapykantą komunizmui, kęsti dejonę dėl niekaip neparašomos knygos, abejoti pažadais ją kada nors parašyti ir klausytis nesibaigiančių kalbų apie partizanų karą. Tikiuosi, kad perskaitę šią knygą suprasite, kodėl visa tai man buvo taip svarbu.

Dabar jau reikia tarti ir paskutinę mintį: „Teroro sąlygomis dauguma žmonių paklūsta, bet *ne visi*.“ Ši paprastą, bet gražų Hannah Arendt pasakymą, kaip savo asmeninės pagarbos ženklą, skiriu visiems Lietuvos partizanams.

PIKTADARYBĖMS NĖRA

SENATIES...

I

Atėjo nepaprastai atsakin-
as mūsų tautai vertybių
erkainojimo laikas. Pirmie-
žingsniai žengti. Tačiau ar
isi jie pamatuoti? Ar vėl,
žuotė tiesiai, nenu-
rypstan

Atėjo nepaprastai atsakin-
as mūsų tautai vertybių
erkainojimo laikas. Pirmie-
žingsniai žengti. Tačiau ar
isi jie pamatuoti? Ar vėl,
žuotė tiesiai, nenu-
rypstan
rečių
pran
aud
etu
k
si
i
s 17-os
a tragedija
tėjo ginkluoti
aiduokliai ir šaltakraujiai
šaudė mano tėvą ir mamą,
rie turėjo po 33 metus.
epadėjo nė mamos malda-
mas, kad ją, jan
ėnesi nėšią, malkų, tų
no
iai. Na
ane
mei
pa
ukti,
O iš
iltų
ktį Ki
rės ka
alančiaus
motina
rvo nuž
kaimyne
Sugrižė ž

vo ikurta pionierių stovyk-
la, kurioje poilsavo vaikai
risos Lietuvos. Prasidėjus
okiečiai subombar
Vaikai išbė-
atbėgo ir
dos
ėlesniu įvykiu liu
metais, pirn
enomis, čia
upėmis buvo
Kuliu miesteli
bės piliečiai:
erys, seniai ir va
tomi prie didelės
obės ir šaudomi.
ija vyko keleta dien
uos įvykius daugelis

O Vieštovenų kaln
u dėje
ukom
amat
pulc
rauk
ju
ištil
o i
lido
eli
ie
si
le
iš
z
i
kambos apie tai, kad
Jaunuolis naktį dejavo kalno
o jos žemė kilojos
ii, čia užkastų gyvų ar
tė

Vytautas Ališauskas: Šiandien turi būti visiškai aiškiai pasakyta, kad partizanai yra herojai ir jokių šnekų čia negali būti. Kiekvienas kitas, kas sako kitaip...

Nerijus Šepetys:... kalba antivalstybiškai.

Vytautas Ališauskas: Taip, kalba antivalstybiškai, lygiai taip pat, kaip sakytų, kad, pavyzdžiui, Kronkaitis ir Krašto apsaugos ministras irgi yra įtartini žmonės, nes jie turi reikalų su kariuomene.

Ištrauka iš LGRTC Specialiųjų tyrimų skyriaus 2004 m. spalio 1 d. seminario-diskusijos „Partizanų valdžia - istorinė realija ar teisinė fikcija?“

KARAS IR JO TEISINIS PRIPAŽINIMAS

Mark my words: this war will be fought not on the frontier or some distant battlefield, but amongst us. Amongst our homes. Our children will see it with their own eyes and the innocent will die with the rest of us.*

Benjaminas Martinas (Melas Gibsonas)
filme „Patriotas“

Ar Lietuva kada nors kariavo su Sovietų Sąjunga? Esu įsitikinęs, kad, atlikus visuomenės apklausą, būtų gautas neigiamas atsakymas. Jeigu atsitiktų kitaip, turėčiau atsiprašyti savo Tautos, kad taip blogai apie ją galvočiau. Šitai padaryčiau su džiaugsmu. Deja, manau, kad neteks.

O vis dėlto toks karas buvo. Ir ne taip jau seniai, vos prieš pusę amžiaus. Klausimą, kodėl Lietuvos gyventojai jo neatsimena, palikime pabaigai. Pradžioje, matyt, reikėtų pateikti tam tikrus argumentus, patvirtinančius pirmu šios pastraipos sakiniu apibrėžtą poziciją. Kaip tik toks ir yra šios dalies tikslas: vadovaujantis tarptautinės ir nacionalinės teisės nuostatomis

* Įsidėmėkite mano žodžius: šis karas vyks ne pasienyje ir ne tolimame mūsų lauke, o tarp mūsų. Aplink mūsų namus. Mūsų vaikai matys jį savo akimis ir nekaltieji žus drauge su mumis (angl. Čia ir toliau vertimas mano. - B. G.).

įrodyti, kad karas buvo, kad Lietuva su Sovietų Sąjunga kariavo, kad būtent šitaip įvykiai traktuojami oficialiai pareikštoje šian-
dienės Lietuvos Respublikos pozicijoje ir kad teorijos, tiesiogiai
ar netiesiogiai kalbančios apie pilietinį karą ar kitokias vidinės
politinės konfrontacijos formas, yra visiškai absurdiškos. O
pradėti, ko gero, reikėtų nuo trupučio istorijos.

PAŽYMA APIE ĮVYKIUS LIETUVOJE 1944-1953 METAIS

Būtų nepaprastai sunku pasakyti ką nors originalaus apie fak-
tines partizanų karo aplinkybes. Šiai Lietuvos istorijos daliai
skirta ypač daug knygų ir straipsnių. Apie partizanus vienu ar
kitu aspektu rašė ir Kęstutis K. Girnius, ir Nijolė Gaškaitė, ir
Dalia Kuodytė, ir Algis Kašėta, ir Kęstutis Kasparas, ir Arvydas
Anušauskas, ir Liudas Truska, ir Mindaugas Pocius, ir kiti čia
nepaminėti mokslininkai ir tyrėjai. Be to, išleista gausybė do-
kumentų rinkinių, atsiminimų, žemėlapių ir vienas labai įspū-
dingas nuotraukų albumas. Tad šio skyriaus turinys niekaip ne-
galėtų pretenduoti į naujovės ar, juo labiau, sensacijos statusą.
Sudarytas kompiliuojant jis tik atkartoja tai, ką (ir ne kartą) jau
yra išsakę kiti. Vienintelė šio teksto, išties šiek tiek primenančio
pažymą, prasmė yra vartotojų teisių gynimas. Mat esu šventai
įsitikinęs, kad kiekvienas knygos vartotojas turi teisę žinoti,
apie ką kalba autorius. Todėl nors ir sunku įsivaizduoti nieko
apie partizanų karą negirdėjusį šios knygos skaitytoją, reikia
spėti, kad jis yra. Specialiai jam, nors šitoks būtų vienas vienin-
telis, dedikuojamas šis skyrius su išnaša šio sakinio pabaigoje,
kur nurodytos trys pagrindinės naudotos knygos¹.

¹ Girnius, K. K. *Partizanų kovos Lietuvoje*. Chicago: Į Laisvę fondas lietuviškai kultūrai ugdyti, 1987; Gaškaitė, N. *Pasipriešinimo istorija 1944-1953 metai*. Vilnius: Aidai, 1997; Gaškaitė, N., Kuodytė, D., Kašėta, A., Ulevičius, B. *Lietuvos partizanai 1944-1953*. Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, 1996.

1944-ųjų vasarą į Lietuvą grįžo sovietai. Grįžo tam, kad sukeltų naują konfliktą. Santykis tarp Lietuvos ir Sovietų Sąjungos tuomet jau buvo visiškai aiškus. 1940-ųjų okupacija ir vėlesni įvykiai, iš kurių reikėtų išskirti 1941-ųjų birželio sukilimą, galėjo reikšti tik viena: Lietuva nei kaip tarptautinės teisės subjektas, nei kaip valstybinė bendruomenė sovietų veiksmų niekada nepripažino teisėtais ir buvo akivaizdžiai nusiteikusi priešintis agresijai. Todėl nenuostabu, kad, pasaulyje karui baigiantis, Lietuvoje jis tik prasidėjo.

1944-1953 m. datuojamą partizanų karą istorikai paprastai skirsto į tris periodus: 1944-1946 m., 1946-1948 m. ir 1948-1953 m. Būdingesni kiekvieno iš šių periodų bruožai toliau ir aptariami.

Pirmasis periodas - karo pradžia. Kaip tik tuomet pradėjo veikti pirmos pasipriešinimo organizacijos, iš kurių verta paminėti Lietuvos Laisvės Armiją (LLA), susikūrusią dar vokiečių okupacijos laikotarpiu. LLA vadovybė rengė įvairius planus. Bene garsiausias iš jų, vėliau itin eskaluotas sovietų propagandos, buvo savo narių siuntimas mokytis į Vokietijos žvalgų-diversantų mokyklą. Vėliau tokie „studentai“ būdavo parskraidinami į Lietuvos teritoriją ir turėjo sudaryti būsimo pasipriešinimo branduolį. Vis dėlto šių planų iki galo įgyvendinti nepavyko, nes sovietai gana greitai išaiškino LLA vadovybę ir daugelį jos narių suėmė. Buvo surasta ir dauguma „parašiutininkų“, o per juos nustatyti vietiniai rezistentų junginiai, todėl jie veikė palyginti trumpai ir tik Žemaitijos partizanai kiek ilgiau išsaugojo LLA struktūrą, dalinių pavadinimus ir atpažinimo ženklus. Kitose vietovėse kovotojų būriai kūrėsi daugiau ar mažiau savarankiškai, be specialios kurios nors organizacijos iniciatyvos. Pirmuoju karo periodu tokie būriai būdavo labai gausūs, turėdavo gerai įrengtas stovyklas miškuose, dalyvaudavo didelėse kautynėse su NKVD pajėgomis ir reguliariaja so-

viėtų kariuomene, dažnai užimdavo miestelius ar įvairius pastatus. Kai kuriuose šaltiniuose esama duomenų, kad tuo metu prieš partizanus keletą kartų buvo pasitelkta net aviacija.

Bet ilgainiui partizanų taktika pradėjo kisti. Per kautynes būdavo patiriama nemažai nuostolių, o gana didelės bazės sovietai nesunkiai rasdavo. Todėl jau 1945-1946, o ypač dar vėlesniais metais partizanai ėmė slapstytis mažomis grupelėmis ir gyventi gudriai įrengtose slėptuvėse, iš kurių prieš operacijas ateidavo į susitikimo vietą. Tuo pat metu kito ir struktūra, o galutinis rezultatas buvo gana stabilių junginių - apygardų - susiformavimas. Prasidėjo antrasis karo periodas, kartais vadinamas dar ir apygardų veiklos laikotarpiu. Dauguma istorikų skiria septynis tokius junginius: Vyčio, Didžiosios Kovos, Žemaičių, Tauro, Vytauto, Dainavos ir Jungtinę Kęstučio apygardas. Veikiant šiems daliniams nusistovėjo organizacinė partizanų sąjūdžio struktūra, tvarka, papročiai ir tradicijos. Tarp apygardų taip pat ėmė megztis gana pastovūs ryšiai, kurių evoliucija turėjo galų gale baigtis vieningos partizanų vadovybės sukūrimu.

Kadangi trečiojo karo periodo bruožai labiausiai susiję kaip tik su šiuo klausimu, tai verta jį panagrinėti plačiau. Pirmos partangos susivienyti išryškėjo dar 1946 m. Itin aktyviai tada veikė Tauro ir Dainavos apygardų štabai. Bet jų bandymas sukurti nuo kovotojų atsietą politinę vadovybę baigėsi visiška nesėkme, kai paaiškėjo, kad žmogus, į kurį buvo sudėta daug vilčių - žinomas gydytojas Juozas Markulis, - yra LSSR MGB agentas. Be to, panašiu laiku bandyta užmegzti glaudesnius kontaktus su emigracijos organizacijomis, o konkrečiai - su Vyriausioju Lietuvos išlaisvinimo komitetu (VLIK'u), ir sukurti kažką panašaus į emigracinę vyriausybę. Tačiau ir šie bandymai buvo nesėkmingi, nes paaiškėjo, kad palaikyti ryšius su užsieniu yra nepaprastai sudėtinga, be to, partizanų atstovų ir VLIKo nuo-

monės kai kuriais klausimais gana radikaliai skyrėsi. Po visų šių įvykių paaiškėjo, kad vienintelė reali galimybė partizanams susivienyti - tai sukurti iš savo atstovų sudarytą instituciją, vykdančią ir karinius, ir politinius uždavinius. Taip paskutiniu karo periodu pradėta stiprinti tarpusavio ryšius. Apygardos palaengva jungėsi į sritis, o kulminaciją susivienijimas pasiekė per 1949 m. partizanų vadų susirinkimą, kai buvo įkurta Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio Taryba, paskelbusi 1949 m. vasario 16 d. deklaraciją, šiandien pripažintą Lietuvos Respublikos teisės aktu. Deja, kaip tik tuo metu pradėjo silpti ir partizanų sąjūdis. Viena iš svarbiausių priežasčių - itin sumažėjusi tikimybė sulaukti Vakarų karo su Sovietų Sąjunga. Apskritai ši viltis išliko, bet paaiškėjo, kad karas, jeigu jis prasidės, vyks ne artimiausiu laiku. Todėl ir patys partizanai pradėjo orientuotis į neginkluotą pasipriešinimą, mažino savo narių skaičių, palikdami tik tuos, kurie legaliai gyventi nebegalėjo ir bandė kurti slaptas neginkluotas organizacijas. Čia reikėtų pažymėti, kad nors tarp partizanų karo ir disidentų sąjūdžio, kaip neginkluotos rezistencijos formos, brėžiama aiški perskyra, pereinamasis laikotarpis palyginti mažai tyrinėtas ir yra pagrindo manyti, kad atlikus išsamesnius tyrimus atsiskleistų gana aiškus pasipriešinimo tradicijos tęstinumas.

Sovietų karo su partizanais taktika taip pat evoliucionavo. Pirmuoju karo periodu paprastai būdavo naudojama NKVD vidaus kariuomenė, pradėti formuoti „liaudies gynėjų“, labiau žinomų sribų vardu, būriai, kartais - net „tikroji“ kariuomenė, o partizanams pakeitus savo taktiką, minėtų struktūrų veiksmams vis labiau derinti su slaptomis agentūrinėmis priemonėmis. Be itin plataus „mažo kalibro“ informatorių tinklo kaime, sovietų saugumas dar turėjo vidaus agentų pačiuose partizanų būriuose ir agentų-smogikų, vykdžiusių slaptas partizanų

naikinimo operacijas ir vertų bent menko išskirtinio dėmesio. Agentai-smogikai - tai slaptųjų bendradarbių kategorija, kuri vykdė kovines, dažniausiai trumpalaikes (tuo skyrėsi nuo vidaus agentų, kurie infiltruodavosi į partizanų būrius ir galėdavo nepertraukiamai veikti net keletą metų), užduotis, per kurias dažnai apsimesdavo partizanais. Jų veiklos metodai būdavo įvairūs, bet tikslas paprastai tas pats - susisiekti su tikrais partizanais, įgyti pasitikėjimą ir juos suimti ar nužudyti. Dažnai tokiais agentais-smogikais būdavo verbuojami suimti partizanai, taip pat jais galėdavo tapti „apsišvietę“ vidaus agentai, rečiau - itin talentingi sribai.

Kalbant apie sovietų priemones prieš partizanus, svarbu suvokti jų sistemą ir vieningą jos veikimą. Per smulkius informatorius sovietų struktūros galėdavo sužinoti, pas ką dažniausiai lankosi partizanai ir kas galėtų būti jų ryšininkais. Tai nustačius, būdavo galima manipuluoti žinomais ryšininkais ir rėmėjais ir per juos į partizanų būrius įterpti vidaus agentus, kurie savo ruožtu teikdavo informaciją apie būrių sudėtį, vadovybę ir slėptuves. Turint šią informaciją, būdavo galima imtis konkrečių veiksmų - sunaikinti slėptuves kariniais veiksmais arba pasiųsti agentų-smogikų grupę. Be to, gabesniems vidaus agentams galima buvo padėti kilti „partizaninės karjeros laiptais“ ir išaiškinti vis aukštesnio lygio vadovybę, ryšius ir buveines. Tų partizanų, ryšininkų ir rėmėjų, kurių operatyvinėms manipuliacijoms neberekėdavo, laukdavo areštas arba mirtis. Taip kartu naudodamos įvairias priemones, o be to, koordinuodamos vietinių ir centrinių struktūrų veiklą, sovietų saugumo ir vidaus reikalų įstaigos pasiekdavo ištis išpūdingų rezultatų, priverčiančių ne vieną tyrėją stebėtis ilga karo trukme.

Maždaug tokia buvo faktinė partizanų karo Lietuvoje eiga. Kai kurie vienos ir kitos kariaujančios pusės veiksmai dar bus

detaliau nagrinėjami tolesniuose skyriuose, o dabar faktų analizę derėtų laikinai atidėti į šalį ir palengva judėti prie visai kitokių klausimų - kaip traktuoti ką tik aptartą konfliktą ir kas jame dalyvavo.

SOVIETINĖ TEISINĖ FIKCIJA PRIEŠ TARPTAUTINĘ REALYBĘ

1918 m. spalio pradžioje įkurta Lietuvos Komunistų partija. Jos veiklos idėjinį pagrindų sudarė proletarinio internacionalizmo ideologija - marksizmas-leninizmas. <...>

1918 m. gruodžio 8 d. LKP Centro komiteto posėdyje buvo sudaryta Lietuvos Laikinoji revoliucinė darbininkų ir valstiečių vyriausybė (jos pirmininku patvirtintas V. Kapsukas), kartu buvo aprobuotas ir jos manifestas visais pagrindiniais visuomeninio gyvenimo klausimais, tarp jų ir nacionaliniu klausimu. Paskelbtas 1918 m. gruodžio 16 d., šis manifestas sukilusių darbininkų ir vargingųjų valstiečių vardu pranešė visiems Lietuvos darbo žmonėms, kad kaizerinių okupantų ir buržuazinių nacionalistų valdžia krašte laikoma nuversta, kad visa valdžia pereina į Darbininkų ir mažžemių valstiečių atstovų tarybų rankas. <...>

Nuo pačių pirmųjų žingsnių socialistinei revoliucijai teko susidurti su buržuazijos pastangomis nuslopinti darbininkų klasės politinę valdžią. Lietuvos buržuazija mėgino panaudoti nacionalistinę politiką ir ideologiją, siekė tarptautinio imperializmo pagalbos. <...>

Lemiamų vaidmenį kontrrevoliuciniame kare prieš Tarybų Lietuvų ir Baltarusijų atliko tarptautinio imperializmo pasiųsta vokiečių ir lenkų interventų kariuomenė, kurių rėmė lietuvų buržuaziniai nacionalistai, daugiausiai vykdę smurto ir teroro aktus prieš socialistinės revoliucijos aktyvistus, kraujuje skandi-

nę Tarybų valdžios organus bei revoliucinius komitetus. Tokiomis sąlygomis tarptautinio imperializmo reakcijai, jos pasiūstai kontrrevoliucinei vokiečių ir lenkų interventų kariuomenei, lietuvių buržuaziniams nacionalistams padedant, pavyko Lietuvoje nuslopinti Tarybų valdžią, sužlugdyti socialistinę revoliuciją, įvesti krašte buržuazijos diktatūrą. <...>

Bet tai buvo laikina buržuazijos pergalė. 1919 m. gegužės mėn. Lietuvos ir Baltarusijos KP CK atsišaukime buvo skelbiama: „Mūsų priešams rodosi, kad jau pilnai jie pergalėjo darbininkus ir mažą žemius. Mes sakom: ne jums mus pilnai pergalėti Jūs galit suteikti mums vienų kitų smūgį, jūs galit suteikti net labai skaudų smūgį, bet visgi galutinis laimėjimas bus mūsų pusėje“. Šios optimistinės išvados teisingumą patvirtino tolesnė istorijos raida. <...>

Lietuvos KP, demaskuodama buržuazinę nacionalistinę ideologiją, auklėdama mases proletarinio internacionalizmo dvasia, padėjo darbo žmonėms greičiau išsivaduoti iš idėjinių buržuazijos pinklių, mobilizavo juos į kovą su išnaudotojais. Neatsitiktinai audringais 1938-1940 m., kai fašistinis režimas galutinai save sukompromitavo, kai reakciniai liaudininkų ir socialdemokratų partijų vadai atvirai užėmė profašistinę poziciją, Lietuvos Komunistų partija buvo vienintelė organizuota jėga, kuri vadovavo darbo žmonių antifašistinei kovai ir apie kurią telkėsi visos demokratinės, patriotinės ir antifašistinės tautos jėgos. <...>

1940-1941 m. (iki hitlerinės Vokietijos užpuolimo) nuvers-tų išnaudotojų klasių atstovai, senojo režimo šalininkai kūrė kontrrevoliucines organizacijas, plėtė ryšius su hitlerinės Vokietijos gestapu ir karine žvalgyba. Ši veikla ypač suaktyvėjo, kai 1940 m. lapkričio 17 d. Berlyne buvo įkurta nacionalistų organizacija - Lietuvių aktyvistų frontas (toliau - LAF). <...>

Tarybiniai saugumo organai, respublikos darbo žmonėms padedant, ryžtingai kovojo su vokiečių šnipais bei kontrrevoliucinio

pogrindžio organizacijomis. Iki 1941 m. gegužės mėn. jie išaiškino Lietuvos TSR teritorijoje 75 vokiečių agentų grupes. Iš viso 1940 m. pabaigoje ir pirmajame 1941 m. ketvirtyje UTSR, vakarinėje BTSR srityse ir Tarybų Pabaltijo respublikose buvo sulaiikyta daugiau kaip 1300 vokiečių fašistinės žvalgybos agentų.

Didžiojo Tėvynės karo išvakarėse saugumui užtikrinti buvo izoliuojami antitarybiniai, profašistiniai elementai. Tačiau ši preventyvi priemonė nebuvo galutinai įgyvendinta. Jų pravedant, pasitaikė socialistinio teisėtumo pažeidimų. Kontrrevoliucinis pagrindis buvo kiek suardytas, tačiau didelė dalis jo dalyvių liko neišaiškinti, pasislėpė. Jie skleidė antitarybinį šmeižtą, kurstė nacionalinę neapykantą, baugino tarybinius žmones, keldami nepasitikėjimą Tarybų valdžia, stiprino priešišką Tarybų valdžiai sluoksnių klasinę neapykantą. <...>

Karui prasidėjus, buržuazinių nacionalistų, LAF grupės vykdė dvi funkcijas: 1) hitlerininkų „penktosios kolonos“ (padėjo vokiečių kariuomenei veržtis per Lietuvą) ir 2) atviros kontrrevoliucijos (terorizavo aktyvius socialistinės revoliucijos dalyvius: komunistus, komjaunuolius, tarybinius aktyvistus, darbininkus, naujakurius, pažangiuosius inteligentus). <...>

Lietuvių buržuazinių nacionalistų talkinimas hitleriniams okupantams padarė didelę žalą lietuvių tautai, trukdė aktyvinti antihitlerinę kovą, pareikalavo daug aukų. Buržuazinis nacionalizmas pasireiškė ne tik kaip antiliaudinė, bet ir kaip antinacionalinė ideologija, nukreipta prieš gyvybinius lietuvių tautos interesus. <...>

1944 m. antrojoje pusėje ir 1945 m. pradžioje į Lietuvos teritoriją šnipinėti ir dirbti diversinio darbo Raudonosios Armijos užnugaryje, organizuoti nacionalistų ginkluotų grupių bei joms vadovauti lėktuvais buvo permesti specialiai parengti vokiečių karininkai ir su hitlerininkais pasitraukę lietuvių buržuaziniai nacionalistai. <...>

Fašistinės, nacionalistinės propagandos apnuodytoje atmosferoje nacionalistams pavyko suklaidinti ir įtraukti į ginkluotas grupes ir darbo žmonių jaunimo.

Kol vyko karas, nacionalistinis pagrindis veikė išvien su hitlerininkais, vykdė jų žvalgybos nurodymus, rinko karinio pobūdžio žinias, organizavo sabotažų, diversijas ir teroro aktus, skleidė gandus, kliudė vietos gyventojams stoti į Raudonųjų Armijų, įvairiais būdais stengėsi dezorganizuoti tarybinių žmonių, valdžios organų darbą.

Karui baigiantis, iš Lietuvos pasitraukę buržuazinių nacionalistų vadeivos perėjo į JAV, Anglijos ir kitų Vakarų imperialistinių šalių žvalgybas ir ėmė vykdyti jų nurodymus - plėsti nacionalistinio pagrindžio terorą Lietuvoje. <...>

Įvykdžius kolektyvizaciją, priešas neteko svarbiausios materialinės ir politinės paramos kaime ir tuo būdu liko visiškai izoliuotas. Liaudies gynėjų, ginkluoto aktyvo grupių bei gyventojų padedami, respublikos saugumo organai suduodavo likusiems ginkluoto pagrindžio dalyviams vienų po kito smarkesnius smūgius. Nacionalistų vadovai Lietuvoje ir užsienyje ėmė orientuoti išlikusius pagrindžio dalyvius atsisakyti teroro ir stengtis išsaugoti savo eiles. Tik negausūs nacionalistinio pagrindžio likučiai išsiblaškę ir slapstydamiesi išsilaikė ilgesnį laiką, kol pateko į teisingumo organų rankas.

Buržuazinių nacionalistų siautėjimas padarė skaudžių nuostolių lietuvių tautai. Jis pareikalavo daugelio tūkstančių žmonių gyvybių, trukdė liaudies ūkio atkūrimą ir socialistinę pertvarkymą, liaudies gerovės kėlimą, lietuvių tautos kultūros vystymą. Tačiau negalėjo sulaikyti ir nesulaikė pergalingo Lietuvos darbo žmonių žygio į socializmą²

² Lietuvos komunistų partijos kova su nacionalizmu (sud. K. Valančius). Vilnius: Mintis, 1987. P. 37-123.

Štai taip oficialioje sovietinėje istoriografijoje buvo traktuojami XX a. pradžios ir vidurio įvykiai Lietuvoje. Ko gero, ne vienas, ypač vyresnei kartai priklausantis, skaitytojas ką tik pamane, kad panašių kliedesių jau pakankamai prisiskaitęs. Tokiai nuomonei galima būtų visiškai pritarti, jei tai, kas išdėstyta veikale „Lietuvos komunistų partijos kova su nacionalizmu“ ir kitoje panašaus turinio rašliavoje, kurią paprastai lengviau pritaikyti buitėje negu intelektualioje veikloje, iš tikrųjų būtų vien tik beprasmiški plepalai. Deja, ši komunistų kovos ir pergalės koncepcija buvo nuosekliai taikoma teisinėje praktikoje ir daugeliui žmonių sukėlė labai realių pasekmių.

Tarpukario Lietuvos valdininkai ir pareigūnai buvo traktuojami kaip valstybės išdavikai, kurie nuvertė teisėtą komunistų valdžią ir, užsienio interventų padedami, įsigalėjo ištiesai dvidešimčiai metų. Už tai jie „respublikos saugumo organų“ buvo persekiojami, traukiami baudžiamojon atsakomybėn pagal Rusijos Sovietinės Federacinės Socialistinės Respublikos Baudžiamąjį kodeksą (toliau - RSFSR BK) ir baudžiami sušaudymu arba 25 metais lagerio. 1941 m. birželio mėn. sukilimo dalyviai ir asmenys, karo metais dirbę lietuviškoje administracijoje, taip pat buvo laikomi valstybės išdavikais, nes nuvertė teisėtą komunistų valdžią ir „talkino hitleriniams okupantams“. Ir jiems buvo taikomas RSFSR BK, ir jie buvo baudžiami sušaudymu arba 25 metais lagerio. Tai, beje, pasakytina ir apie tuos, kurie iš tikrųjų kolaboravo su okupacine vokiečių valdžia ir dalyvavo žudant žydus bei kitus asmenis. Jie buvo baudžiami už *Tėvynės išdavimą*. Specialiai ne-tyriau, bet neteko girdėti, kad kuris nors iš šių asmenų sovietmečiu būtų nuteistas už genocidą ar karo nusikaltimus. Pagaliau tie patys partizanai, apie kuriuos čia kalbame, taip pat buvo laikomi išdavikais, nes kėsinosi nuversti teisėtą komunistų valdžią, kūrė kontrrevoliucines organizacijas ir vykdė teroro aktus. Todėl ir

jiems buvo pritaikomi sovietų įstatymai ir skiriamos tos pačios standartinės bausmės. Visos šios „baudžiamosios politikos“ pagrindas - „Lietuvos komunistų partijos kovoje su nacionalizmu“ ir kituose „veikaluose“ išdėstyta Lietuvos istorijos koncepcija. Tokiame kontekste kludiesių ir tauškalų įvaizdis pradeda svyruoti. Laikantis filosofinės pozicijos, kad tai, kas veikia žmonių gyvenimą, yra realybė, reikia pripažinti, kad ir aptariama sovietinė koncepcija randa savo vietą. Ir vis dėlto tai fiktyvi realybė.

Čia reikia prisiminti H. Arendt ir jos totalitarizmo studijas. Štai ką ji rašė apie propagandinių teiginių perkėlimą į tikrovę:

Patvirtinimą, kad totalitarinės vyriausybės siekia užkariauti Žemės rutulį ir visoms pasaulio šalims primesti savo viešpatavimą, galima rasti gausioje nacių ir bolševikų literatūroje. Tačiau šios ideologinės programos, paveldėtos iš ikitotalitarinių sąjūdžių (iš antnacionalistinių antisemitinių partijų ir pangermanų svajonių apie imperijų nacių atveju, iš internacionalistinės revoliucinio socializmo koncepcijos bolševikų atveju), nėra svarbios. Lemtinga tai, kad totalitariniai režimai tikrai vykdo savo užsienio politiką remdamiesi nuoseklia prielaida, jog galiausiai jie pasieks šį galutinį tikslą, ir niekada neišleidžia jo iš akių, kad ir koks tolimas jis atrodytų arba kad ir kaip labai „idealūs“ jo reikalavimai konfliktuotų su konkretaus momento reikalavimais. Todėl jokios šalies jie netraktuoja kaip visados svetimos, bet priešingai, kiekvieną šalį laiko savo būsima teritorija. Atėjimas į valdžią, tas faktas, kad vienoje šalyje fiktyvus sąjūdžio pasaulis tapo apčiuopiama tikrove, sukuria tokį santykį su kitomis nacijomis, kuris panašus į totalitarinės partijos padėtį netotalitarinės valdžios sąlygomis: apčiuopiama fiktyvi tikrovė, paremta tarptautiniu mastu pripažintos valstybinės valdžios, gali būti eksportuojama tokiu pat būdu, koku į netotalitarinį parlamentą gali būti importuojama panieka parlamentui. <...>

Vargu ar buvo įmanoma efektyviau reklamuoti nacių pretenziją valdyti pasaulį, negu baudžiant lyg už valstybės išdavimą už bet kokią pasisakymą ar veiksmą prieš Trečiąjį reichą, nesvarbu, kada, kur ir kas tai būtų padaręs. Nacių teisė visą pasaulį traktavo kaip potencialiai pavaldų jos jurisdikcijai, todėl okupacinė armija jau nebebuvo užkariavimo įrankis, kartu su savimi nešęs naująją užkariautojo teisę - ji buvo vykdomoji institucija, įgyvendinanti įstatymą, tariamai egzistuojantį kiekvienam³

Ir tuo viskas pasakyta. Akivaizdu, kad komunistinė Lietuvos istorijos versija kaip tik ir buvo „eksportinė prekė“ - fiktyvi tikrovė, kurios vis dėlto labai realiai laikytasi. Aišku taip pat ir tai, kad sovietų, kaip ir nacių, teisė „visą pasaulį traktavo kaip potencialiai pavaldų jos jurisdikcijai“. Tačiau tikroji šių pasvars-tyimų prasmė atsiskleidžia tik pridėjus prie jų svarbiausią dr.

H. Arendt mintį, kad totalitariniai sąjūdžiai (vėliau - partijos ir valstybės) mano ne įgyvendinantys *idėjų*, o tik padedantys veikti *dėsniai*⁴.

Kaip tik ši totalitarizmo savybė viską paaiškina. Niekam nežinomo dėsnio „atradimas“ yra ta pirminė prielaida, kuri padeda sukurti visiškai fiktyvią tikrovę, kažkuo panašią į šizofreniko mąstyseną, turinčią griežtą vidinę logiką, bet niekaip nesisiejančią su išoriniu pasauliu. Jeigu buvo istorinis dėsnis, kuris proleta-riato revoliuciją darė neišvengiamą, tai užkariavę bet kurią naują valstybę sovietai galėjo teigti, kad joje pagaliau *laimėjo* (bet ne įvyko) revoliucija. Tai, kad Lietuvos atveju būta jiems palankių faktų (pavyzdžiui, Kapsukas spėjo sušukti, kad įvedama tarybų valdžia), neturi jokios reikšmės. Jei kur nors jų trūktų, būtų gali-

³ Arendt, H. *Totalitarizmo ištakos*. Vilnius: Tyto alba, 2001. P. 402-403.

⁴ Ten pat, p. 447.

ma skelbti, kad komunistai labai stengėsi, bet buržujų-kapitalistų-nacionalistų-imperialistų reakcija buvo per stipri ir jos buvo neįmanoma įveikti be Maskvos pagalbos. O jei kartais atsitiktų taip, kad užkariautoje šalyje apskritai nebūtų komunistų partijos, visada galima pasakyti, kad priešai buvo tokie stiprūs, jog net gebėjo sutrukdyti pažangiesiems ją sukurti. Ir taip toliau, ir panašiai. Jeigu komunistai (neduok, Dieve) būtų tikrai užkariavę visą pasaulį, greičiausiai būtų pareiškę, kad revoliucija visur įvyko vienu metu, tik po to dar prireikė laiko reakcijai įveikti.

Taigi išsiaiškinome, kad tokie veikalai kaip „Lietuvos komunistų partijos kova su nacionalizmu“ yra ne kliedesiai ar plepalai, o vertingas totalitarinio mąstymo ir propagandos tyrimų šaltinis. Bet ar prasminga tai daryti? Prasminga. Po Antrojo pasaulinio karo naciams buvo padarytas galas ir jų sukurta fiktyvi tikrovė griuvo tarsi kortų namelis. Visiškai priešingai nutiko komunistams. Sovietų Sąjunga įgijo naujų teritorijų, kuriose galėjo laimėti revoliucija, ir galimybę toliau skleisti savo totalų melą. Ji pasauliui padarė didžiulį poveikį, kurį jaučiame dar ir šiandien. Antai vakarietiškoje knygose nesunku rasti teiginį, kad 1917 m. lapkričio mėn. Rusijoje įvyko revoliucija, o į Genocido aukų muziejų atvykę turistai trėmimus laiko gyventojų migracija ir mano, kad sovietinis blokas plėtėsi kažkaip natūraliai. Pakanka ir keistoko pacifizmo atstovų, teigiančių, kad NATO kursto karus. Protingesni su tuo nesutinka, tačiau JAV laiko agresyvia ir (o tai dar įdomiau) *imperialistine* valstybe. Beje, tik visų nemėgstamas imperialistas Georgeas W. Bushas sugebėjo viešai pasmerkti Jaltos konferenciją ir prilyginti ją susitarimui su naciais Miunchene. Pagaliau vengiant ilgų išvedžiojimų pakanka pacituoti net kelių kartų dievukais tapusius „The Beatles“, kuriems, ko gero, ir šiandien daug kas pritartų: „You dont know, how lucky you are, boy, - back in the USSR“*.

* Tu net nežinai, vaikinai, koks esi laimingas - tu grįžti į SSRS (angl.).

Pačioje Rusijoje šiandien ant komunistinio melo pamatų jau statoma kita istorijos vizija. Komunistų partijai nunykus, naują išiprasminimą joje randa visų pirma buvę ir esami čekistai. Gausiuose jų atsiminimuose paprastai dėstoma ta pati fikcija, tik išreikšta kitais žodžiais. Revoliucija - nenuginčijamas faktas, nors, tiesa, ji atnešė ne „socializmo pergalę“, o „socialines ir ekonomines permainas“. „Revoliucijos eksportas“ nesunkiai virsta „lanksčia užsienio politika“, o „tarptautinio imperializmo agresija“ - „politine konkurencija“. Ir taip iš revoliucinio patoso kupinos ir visiškai susikompromitavusios Sovietų Sąjungos, norėjusios užkariauti pasaulį, kad atneštų jam amžiną laimę, išauga labai pragmatiška nauja Putino Rusija, kuriai pasaulį užkariauti teks, kad nebūtų užkariauta pati. Prie viso to dar reikia pridurti garsiąsias Aleksandro Dugino mintis apie neišvengiamą Rusijos lemtį dominuoti; joms būdingas labai ryškus senasis gerasis istorinio dėsno aspektas⁵. Suvokus visa tai, nestebina ir tarptautinės teisės specialistų straipsniai, kuriuose teigiama, kad jokios Baltijos šalių okupacijos nebuvo. Tiesa, nebuvo ir revoliucijos (nereikia pamiršti, kad pagal naująją doktriną ji buvo tik Rusijoje; visa kita - užsienio politika). Tiesiog prie Sovietų Sąjungos buvo prijungtos naujos teritorijos, o toks veiksmas iš esmės to meto tarptautinei teisei neprieštaravo, nes neatitiko nei agresyvaus karo, nei prievarta sudarytos sutarties sampratos. Taip, buvo „opredelionnyje narušenija dogovorov meždu Sovetskim Sojuzom i Pribaltijskimi gosudarstvami“, tačiau „narušenija tech ili inych dogovornych položenij ne označali, čto oni povlekli za soboj okupaciju“⁶.

⁵ Žr.: Дугин, А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Москва: Арктогея, 1997.

⁶ Черниченко, С. В. Об „окупации“ Прибалтики и нарушении прав русскоязычного населения // Международная жизнь (август 2004 года).

Taigi sovietinė totalitarinė mintis vis dar labai gabi ir pasauliui anksčiau ar vėliau teks grįžti prie nebaigtų spręsti klausimų. Apie šios minties palikimą Lietuvoje dar bus proga pakalbėti, o kol kas reikia pasakyti tiek: totalitarinę fikciją būtina iš esmės atmesti, o ne imtis (kaip dažnai bandoma) ją paneiginėti. Tai padaryti lygiai taip pat neįmanoma, kaip ir įtikinti šizofreniką, kad, pavyzdžiui, psichiatrinė ligoninė nėra kosminis laivas (kiekvienas psichologas ar psichiatras žino, kad ligonis ras daugybę nenuginčijamų argumentų tokiai minčiai pagrįsti). Todėl abiem atvejais tėra viena išeitis: vertinti pasaulį sveiku protu, nesileidžiant (ir tai labai svarbu pabrėžti) į pavojingus postmodernistinius pasvarstymus apie tai, kuris iš protų yra sveikas.

Vadovaujantis tokiu principu, reikia į Lietuvos okupaciją pažvelgti per tarptautinės teisės prizmę. Šios srities klasika jau beveik galima laikyti Dainiaus Žalimo diplominį darbą ir jo pagrindu parengtą veikalą „Lietuvos Respublikos nepriklausomybės atkūrimas. Pagrindiniai klausimai pagal tarptautinę teisę“. Jame išdėstyta visiškai užbaigta teorija, tarptautinės teisės kontekste paaiškinanti Lietuvos okupacijos, aneksijos ir nepriklausomybės atkūrimo klausimus, o jos pirmoji dalis svarbi ir čia pateikiamiems apmąstymams.

Visų pirma D. Žalimas teigia, kad Ribentropo-Molotovo pakto sudarymas 1939 m. pažeidė tarptautinės teisės normas, draudžiančias naudoti jėgą tarptautiniuose santykiuose (svarbiausias šią normą įtvirtinantis šaltinis buvo 1928 m. Paryžiaus sutartis dėl atsisakymo nuo karo kaip nacionalinės politikos priemonės, geriau žinoma kaip Briando-Kelogo paktas) ir įpareigojančias gerbti kitų valstybių suverenitetą, tautų apsisprendimo ir nesikišimo į kitų valstybių vidaus reikalus principus. Tai išnagrinėjęs jis daro tokias išvadas: „Taigi Vokietija ir SSRS pažeidė ne tik savo įsipareigojimus konkrečioms vals-

tybėms, bet ir įsipareigojimus tarptautinei bendrijai apskritai. Nuo tokių imperatyvinių įsipareigojimų draudžiama nukrypti sudarant sutartį. <...> Pats slaptųjų protokolų sudarymo faktas vertintinas kaip agresyvaus ir pažeidžiančio tarptautines sutartis karo planavimas, o ši veika Niurnbergo Tarptautinio karinio tribunolo įstatuose laikoma tarptautiniu nusikaltimu taikai⁷.

Paskui SSSR 1939 m. okupavo Lietuvos Respublikos teritoriją, o 1940 m. ją aneksavo, tuo toliau pažeisdama minėtus tarptautinės teisės principus ir sutarčių su Lietuva nuostatas. Tai, remiantis Niurnbergo Tarptautinio karinio tribunolo įstatais ir nuosprendžiu, kurie „dėl visuotinio jų pripažinimo laikytini ir paprotinės tarptautinės teisės dalimi“, taip pat vertintina kaip tarptautinis nusikaltimas taikai⁸.

Vis dėlto svarbiausia išsiaiškinti tai, kokių padarinių Lietuvos atžvilgiu galėjo sukelti tokie sovietų veiksmai. Atsakymą į šį klausimą, D. Žalimo nuomone, nulemia *ex iniuria ius non oritur* principas, reiškiantis, kad neteisėti veiksmai negali sukurti teisių. Šiuo atveju reikia konstatuoti, kad nei SSSR, nei jos sukurtas marionetinis darinys - LSSR - teisių į Lietuvos Respublikos teritoriją neįgijo. Įdomu, kad D. Žalimas paneigia kito tarptautinės teisės principo - *ex factis ius oritur* - taikymo Lietuvos atveju galimybę. Minėtas principas reiškia, kad faktinė padėtis gali sukurti teisę, jei trunka pakankamą laiko tarpą. Tai procesas, kažkuo panašus į įgyjamąją senatį civilinėje teisėje. Tačiau Lietuvos okupacijai ir aneksijai toks principas netaikytinas:

Todėl faktinė padėtis nelegalizavo Lietuvos Respublikos aneksijos. Šį teiginį patvirtina ir senaties instituto viešojoje tarptautinėje

⁷ Žalimas, D. *Lietuvos Respublikos nepriklausomybės atkūrimas: pagrindiniai klausimai pagal tarptautinę teisę*. Vilnius: Rosma, 1997. P. 35-37.

⁸ Ten pat, p. 38-46.

teisėje egzistavimo abejotinas pobūdis. Pripažįstantys senatį kaip teritorijos įgijimo būdą autoriai laiko ją paprotinės teisės norma, tačiau aiškaus valstybių opinio iuris bei pastovios praktikos dėl senaties nėra. Be to, senaties sąlyga yra netrukdomas tęstinis teritorijos valdymas tokį laiką tarpą, „kuris istorijos raidos sąlygomis sukuria bendrą įsitikinimą, kad esama padėtis atitinka tarptautinio stabilumo interesus“. Galima tik pakartoti, kad Sovietų vykdomam Lietuvos teritorijos valdymui priešinosi gyventojai, be to, tarptautinė bendrija nuolat laikėsi aneksijos nepripažinimo politikos, tad pats valdymas nebuvo netrukdomas. Kita vertus, tarptautinėje teisėje nėra bendros normos, nustatančios senaties laiko ribą. Galimas tik specialus susitarimas šiuo klausimu, tačiau jo tarp Lietuvos ir SSRS nebuvo. Be to, senaties netaikymas Lietuvos Respublikos okupacijai ir aneksijai kaip tarptautiniam nusikaltimui kyla iš tarptautinių teisinių dokumentų, būtent, iš juose įtvirtintos besąlyginės pareigos nepripažinti teritorijos įgijimo naudojant jėgą ar ją grasinant. <...>

Taigi principo ex injuria non oritur jus taikymas neteisėtos Lietuvos Respublikos okupacijos atžvilgiu nėra ribojamas kitų tarptautinės teisės normų. Tai atitinka ir tarptautinės bendrijos interesus: jos stabilumui gyvybiškai svarbi tokių pavojingų tarptautinių nusikaltimų prevencija ir baudimas⁹.

Su D. Žalimo teorija reikėtų sutikti. Žinoma, iškyla jau amžina tampanti Lietuvos okupacijos ir aneksijos problema. Šios dalies pabaigoje, ko gero, paaiškės, kad faktine aneksijos data laikyti reikėtų partizanų karo pabaigą, nes tik tuomet Lietuva iš tikrųjų tapo SSRS dalimi *de jacto*. Tuomet karo laikotarpiu veikusias LSSR institucijas reikėtų traktuoti kaip okupacinę administraciją, o patį karą - kaip karą su jau okupuota, bet

⁹ Ten pat, p. 61-63.

dar nenugalėta valstybė. Kita vertus, sovietų veiksmus laikant tarptautiniu nusikaltimu, negalėjusiu sukelti teisinių pasekmių, klausimas iš dalies praranda reikšmę ir yra svarbus tik vienu aspektu, apie kurį kalbėsiu šiek tiek vėliau. Kol kas pasakysiu tik tiek, kad ši problema - tai iššūkis kiekvienam rimtam tarptautinės teisės specialistui ir atskirų studijų vertas objektas.

Partizanų karo kontekste įdomiausia yra Lietuvos tarptautinė teisė padėtis 1944 m., nes jos apibrėžimas turi itin didelę reikšmę tolesnei minčių eigai. Jei sovietų okupacija vertintina kaip tarptautinis nusikaltimas, nesukėlęs teisinių padarinių, vadinasi, Lietuva tarptautinės teisės prasme išliko valstybė. D. Žalimas šitai nusako taip:

Vadinasi, turimas vienas iš tų išimtinių atvejų, kai teritorinis suverenitetas ir teritorinė viršenybė nesutampa: SSRS faktiškai ir efektyviai, bet akivaizdžiai neteisėtai įgyvendino savo valdžią Lietuvos Respublikos teritorijoje, užimtoje agresijos būdu, tuo tarpu Lietuvos Respublika išlaikė suverenitetą (teisinį titulą) savo teritorijai, nors jo įgyvendinti ir negalėjo. Aišku, Jokiu atveju sumažėja galimybė valstybės statusui pasireikšti¹⁰, tačiau Lietuvos Respublika, kaip tarptautinės teisės subjektas, toliau egzistavo. Okupacijos atveju pažeidžiamas tik vienas valstybės tarptautinio teisinio subjektiškumo elementas - laikinai apribojamas veiksnumas, t. y. valstybė negali okupacijos metu savo veiksmais įgyvendinti visų savo teisių (pavyzdžiui, suverenių teisių į teritoriją), negali vykdyti visų savo įsipareigojimų. Tuo tarpu teisnumas lieka nepakitęs: valstybė išlaiko visas turėtas teises ir pareigas¹⁰.

Čia reikėtų atkreipti dėmesį į tai, jog dalinis veiksnumo netekimas nereiškia, kad Lietuva prarado galimybę įgyvendinti

¹⁰ Ten pat, p. 66-67.

visas savo teises ir vykdyti pareigas. Šis gebėjimas priklausė nuo faktinės padėties ir galėjo laikui bėgant kisti. Paprasčiau sakant, *visos* teisės ir pareigos priklausė Lietuvai teoriškai, o praktiškai ji galių turėjo tiek, kiek konkrečiu laikotarpiu gebėdavo „pasigriebti“. Tokią padėtį galima palyginti su įkaito situacija. Žmogus, kurį pagrobia teroristai, taip pat praranda dalį savo veiksnų. Tačiau jis labai skiriasi nuo asmens, kurio veiksnų apriboja teismas. Įkaitas gali įgyvendinti savo teises ir vykdyti pareigas, kai tik susiklosto tam palankios *faktinės* aplinkybės (pavyzdžiui, pasitaikius progai, jis gali pasinaudoti būtinąsios ginties teise ir galbūt net nužudyti pagrobėją). Tuo tarpu ribotai veiksnus asmuo teisėtai naudotis savo teisėmis ir vykdyti pareigas gali tik po atitinkamo teismo sprendimo, nepriklausomai nuo faktinės situacijos. Lietuvos tarptautinė teisinė padėtis buvo analogiška įkaito situacijai, kurios būtina nepainioti su ribotai veiksnus asmens padėtimi. Šis momentas, kaip pamatysime, bus labai svarbus vertinant partizanų veiksmus ir jų santykius su sovietais. O kol kas - 1944 m. Susiduria nusikaltimą taikai įvykdęs okupantas ir tarptautinę teisinę subjektiškumą išsaugojusi okupuota valstybė. Ką tai reiškia?

KARAI - VIDAUS IR TARPTAUTINIAI

K. Girnius, kuris, ko gero, pirmasis bandė pažvelgti į partizanų karą kaip į reiškinį, vykusį tarp kitų pasaulio reiškinių, savo knygoje turi užrašęs tokį sakinį: „Teiginiui, kad partizanų kovos buvo vidaus karas, pritartų ir komunistai, ir aršiausi išeivijos patriotai“¹¹. Pirmą kartą perskaitęs (tuomet dar nieko neišmaniau apie karus) pritariau ir aš. Kai po keleto metų per-

¹¹ Girnius, K. K. *Partizanų kovos Lietuvoje*. P. 39.

skaičiau antrą kartą, ėmiau net labai nepritarti. Ir tik iš trečio karto suvokiau, kad mano nepritartimą sukelia tam tikras sąvokų nesuderinamumas.

Problema čia labai paprasta. Iš karo teorijos pozicijų partizanų kovos tikriausiai ir buvo *vidaus karas*. Bent aš šia prasme nedrįsčiau ginčytis su dr. K. Girniumi. Jeigu jau višos kovos su okupantais buvo *vidaus karai* (o dr. K. Girnius tuo nė kiek neabejoja¹²), tai, žinoma, nėra jokio pagrindo išskirti ir Lietuvos atvejo. Bet tarptautinei humanitarinei teisei, kuri laikais, apie kuriuos kalbame, dar buvo vadinama teisingiau - karo teise, taip pat buvo ir tebėra būdingas tam tikras karų (teisingiau, ginkluotų konfliktų, nes ne kiekvienas iš jų yra karas) skirstymas į tarptautinius (*International*) ir netarptautinius (*non-international*). Be to, lietuvių kalba, kitaip negu anglų, yra baisiai nepatogi tokioms konstrukcijoms kaip *non-international* sudarinėti, todėl daugelis teisininkų nevengia vartoti natūraliai išsprūstančios *vidaus konfliktų*, o kartais ir *vidaus karų* sąvokos.

Štai čia ir pasiekiame problemos esmę. Jeigu karo teorijos kontekste dr. K. Girniui neprieštaraučiau, tai tarptautinės teisės plotmėje pasiginčyčiau su bet kuriuo, bandančiu įrodyti, kad partizanų karas Lietuvoje buvo ne tarptautinis konfliktas. Mat karo teisėje egzistuojantis skirstymas grindžiamas tik vienu esminių kriterijumi: kariaujančių šalių statusu. Kai susigrumia tarptautinės teisės subjektai (paprastai - valstybės) - konfliktas tarptautinis, o kai nė viena iš kariaujančių šalių tarptautinio teisinio subjektiškumo neturi arba jį turi tik viena, - konfliktas ne tarptautinis. Minčiai, kad Sovietų Sąjunga buvo tarptautinės teisės subjektas, tikrai pritartų „ir komunistai, ir aršiausi išeivijos patriotai“. Lietuvos tarptautinio teisinio subjektiškumo

¹² Ten pat, p. 40.

klausimą taip pat jau nagrinėjome ir nustatėme, kad ši valstybės savybė buvo išsaugota. Todėl jei tuomet susidūrė du tarptautinės teisės subjektai, vadinasi, kilo tarptautinis konfliktas.

Įdomu pasakyti, kad 1977 m. priimto 1949 m. Ženevos konvencijų pirmojo papildomo protokolo, skirto tarptautinių konfliktų aukų apsaugai, 1 straipsnio 4 dalyje atskirai pabrėžta, kad tautos kova su okupantu yra laikoma tarptautiniu konfliktu. Tokia nuostata gali padėti kaip papildomas argumentas. Tiesa, partizanų karo Lietuvoje metais minėtas protokolą dar negaliojo. Tiesa taip pat ir tai, kad tautos, turinčios teisę apsispręsti, kaip tarptautinės teisės subjekto, sąvoka 1944 m. Lietuvos padėčiai gali būti taikoma tik iš dalies, nes tuo metu, kaip jau žinome, Lietuva buvo valstybė. Ir vis dėlto protokolą leidžia aiškinti tarptautinės teisės keitimosi kryptį ir užpildyti spragą, egzistavusią per partizanų karą. Mat anuomet dar buvo neišspręsta viena problema: jeigu Briando-Keloggo paktas draudžia prievarta prisijungti kitos valstybės teritoriją, o toks veiksmas vis dėlto atliekamas ir nesukelia teisinių pasekmių, tai kokio pobūdžio konflikte dalyvauja okupuotos valstybės gyventojai, nusprendę pasipriešinti užpuolikui? Kai Lietuvos partizanai atkakliai kovėsi su sovietų pajėgomis, minėtas klausimas tarptautinės teisės specialistų galvose dar tik buvo pradėjęs formuotis. Būtent jam išspręsti ir buvo skirta aptarta Pirmojo protokolo nuostata, kuri todėl gali būti jei ne neatremiamu argumentu, tai bent jau tam tikru orientyru.

Taigi kol kas kliūčių partizanų karą laikyti tarptautiniu konfliktu nėra. Sovietai, okupuodami Lietuvą, pažeidė Briando-Keloggo paktą ir padarė tarptautinę nusikaltimą, kurio padarinyse negalėjo būti Lietuvos valstybės išnykimas, vadinasi, 1944 m. Lietuva vis dar buvo tarptautinės teisės subjektas ir ją gynusios pajėgos dalyvavo tarptautiniame konflikte. Tačiau tik su viena

sąlyga: jeigu tas pajėgas (t. y. partizanus) galima laikyti tinkamai ir teisėtais valstybės atstovais (nes, pavyzdžiui, kokių nors nusikaltėlių persekiojimas nėra tarptautinis konfliktas net ir tuo atveju, kai jį vykdo neteisėtai veikiantis okupantas). Todėl pats laikas pereiti kaip tik prie šio klausimo.

AR LIETUVOJE BUVO PARTIZANŲ?

Pradėti reikėtų nuo to, kad, priešingai kartais reiškiamai nuomonei, *partizanų* sąvokos tarptautinė teisė nereglamentuoja¹³. Ji nustato tik bendrą *kombatanto*¹⁴ - teisėto karo veiksmų dalyvio - apibrėžimą. Kita vertus, kalbant apie Lietuvos partizanus, galima neabejoti, kad jie atitiko tuos „keturis kombatantų punktus“, kuriuos visi tarptautinės humanitarinės teisės specialistai moka kaip „Tėve mūsų“: jie turėjo aiškią vadovybę, dėvėjo uniformas ar bent jau skiriamuosius ženklus, atlikdami operacijas atvirai nešiojo ginklus ir laikėsi karo įstatymų ir papročių. Tai, kad tam tikrais atvejais partizanai pažeisdavo vieną ar kitą iš šių punktų, reikšmės neturi. Taip elgiasi ir reguliariosios kariuomenės kariai, suprantama, tokiu atveju rizikuodami, patekę į nelaisvę, sulaukti ne karo belaisvių stovyklos, o teismo. Bet šie incidentai nė kiek nekeičia principinio kariuomenės, kaip kombatantų grupės, vertinimo. Todėl ir Lietuvos partizanai gali būti traktuojami būtent taip. Šitas problemas kur kas išsa-

¹³ Šiandien, galiojant 1949 m. Ženevos konvencijoms, ši problema turi tam tikrų papildomų niuansų, kurie bus aptarti atskirai. Tačiau didžiąją partizanų karo laikotarpio dalį galiojo tik 1907 m. Hagos konvencijos patvirtintos karo taisyklės, kuriose kombatanto statuso klausimas reguliuojamas paprasčiau.

¹⁴ Šioje knygoje terminas *kombatantas* vartojamas tik teisėtiems karo veiksmų dalyviams apibūdinti. Kartais kombatantais vadinami visi kovojantys asmenys, tuomet jie gali būti skirstomi į teisėtus ir neteisėtus kombatantus.

miau ir nuodugniau yra išnagrinėjęs Justinas Žilinskas¹⁵, todėl čia nebeverta daugiau plėstis. Pripažinus Lietuvos partizanus kombatantais, iškyla kur kas įdomesnis klausimas: ar jie buvo partizanai?

Žinomas karo teoretikas Carlas Schmittas partizanais laiko tik tuos konflikto dalyvius, kurie kombatanto statuso *neturi*. Tokie asmenys iš esmės pažeidžia tarptautinės teisės nustatytą karo tvarką, todėl jų keliama neramumai gali būti malšinami įvairiomis represinėmis priemonėmis. Norint teisingai suprasti šiuos teiginius, reikia įvertinti C. Schmitto pateikiamą padėties okupuotoje valstybėje apibūdinimą. Okupantas visuomet siekia pacifikuoti užimtą teritoriją ir įveda tvarką, kurios gyventojai privalo laikytis. Užtikrinti šią tvarką turi toliau savo funkcijas vykdančios valstybinės institucijos, visų pirma policija. Taip pasiekiamas nelabai stabilus kompromisas tarp okupanto ir okupuotųjų interesų. Partizanų, kaip tam tikrų nelegalių kovotojų dalinių, kurių egzistavimo karo taisyklės net nenumato, veikimas šią harmoniją visiškai suardo, nes jie ne tik kenkia priešui įvairaus masto ir pobūdžio antpuoliais, bet ir gali savo pusėn patraukti dalį ar net daugumą okupuotos teritorijos gyventojų¹⁶. Puikus tokios padėties pavyzdys buvo Vokietijos įvykdyta Danijos okupacija per Antrąjį pasaulinį karą. Tuometinė Danijos valdžia sutiko nesipriešinti ir netrukdyti Vokietijos kariuomenei, o už tai okupantai praktiškai nesikišo į valstybės institucijų veiklą. Šios aplinkybės nulėmė ir partizanų, kurių vis dėlto atsirado, padėties dvilypumą: viena vertus,

¹⁵ Žr.: Žilinskas, J. *Lietuvos laisvės kovotojų statuso pagal tarptautinę teisę klausimai ir MGB agentų - smogikų bylos II* Genocidas ir rezistencija. 2004, nr. 2(16), p. 96-102.

¹⁶ Schmitt, C. *Theorie des Partisanen. Zwischenbemerkung zum Begriff des Politischen*. Berlin: Duncker&Humblot, 2002. P. 30-32.

jie lyg ir kovojo su užpuolikais, bet, kita vertus, kartu buvo persekiojami ir savo valdžios, kurią net nelabai galima buvo laikyti marionetine. Patekę į nelaisvę rezistentai buvo teisiami pagal Danijos įstatymus, o jų veikla įteisinta tik karui pasibaigus, kai paaiškėjo, kad jie kovėsi nugalėtojų pusėje, ir buvo paskelbta amnestija¹⁷. Amnestijos momentas šioje vietoje yra ypač reikšmingas, nes ji, paprastai šnekant, reiškia, kad, įvertinus indėlį į nepriklausomybės atkūrimą, Danijos rezistentams buvo atleista už *nusikalstamą veiklą*. Kaip tik šios aplinkybės leidžia šiuolaikiniams danų istorikams iš naujo kelti partizanų veiklos, ypač tikrų ir tariamų kolaborantų nužudymų (pasak dr. Christiano Lindtnerio, kadangi okupantai grasino už kiekvieną nužudytą vokiečių kareivį atsiteisti penkiais danais, rezistentai dažniausiai veikdavo prieš asmenis, įtariamus šnipinėjimu ar kolaboravimu¹⁸), teisėtumo klausimą¹⁹.

Akivaizdu, kad Lietuvos padėčiai toks modelis niekaip netinka. Jau sutarėme, kad Lietuvos partizanai turėjo visus teisėtų kombatantų požymius. Dėl šios aplinkybės jie negali būti laikomi partizanais, jei šią sąvoką suprasime kaip C. Schmitto pateiktą specifinės konflikto dalyvių kategorijos apibūdinimą. Tai kas tuomet buvo tie, anot buvusio Prezidento ir esamo premjero Algirdo Brazausko, „žmonės, kurie su ginklu rankose miškuose kovojo su NKVD, su sribais“²⁰? Kad ir kaip neįtikėtina kam nors tai atrodytų, reikia pripažinti, kad tai buvo *kariuomenė*,

¹⁷ Lindtner, C. *Der Zug fährt schon - sanfter Revisionismus in Dänemark II* <http://www.vho.org/VfFG/2001/3/Lindtner340-347.html>.

¹⁸ Ten pat.

¹⁹ Žr., pvz.: Emkjaer, S. *Stikkerdrab - Modstandbevægelsens likvidering af danskerne under besættelsen*. Aschehoug Dansk Forlag A/S, 2000.

²⁰ Gudavičius, S. *Objektyvus požiūris į istoriją paieškos II* Kauno diena. 1999-12-22.

nors ji ir naudojo partizanų taktiką. Tačiau ne taktika nulemia kariuomenės statusą. Svarbiausias jos požymis yra tas, kad tai institucija, skirta valstybės gynybai ginklu. Kokių nors kitų reikalavimų, suprantama, išskyrus minėtus „keturis kombatantų punktus“, kariuomenei nekėlė jau ir to meto tarptautinė teisė. Pavyzdžiui, 1907 m. IV Hagos konvencijos priedo „Sausumos karo įstatymų ir papročių nuostatai“ I skyriaus 1 straipsnio 2 dalis skelbė: „Valstybėse, kuriose nereguliarūs bei savanorių daliniai sudaro kariuomenę ar jos dalį, terminas „kariuomenė“ tokius dalinius apima“. Lietuvoje taip ir buvo: kariuomenę sudarė nereguliarūs savanorių daliniai. Čia pat reikia pažymėti, jog nebūtina, kad kariuomenę tokia pripažintų priešas. Kriterijai, lemiantys kombatanto statuso pripažinimą, kaip tik ir yra nustatyti tam, kad būtų išvengta panašių nesusipratimų.

Ne mažiau svarbu ir tai, kad patys partizanai sąmoningai siekė būti kariuomene. Akivaizdu, kad jie išmanė bent jau elementariausius tarptautinės teisės reikalavimus (tokius, kaip „keturi kombatantų punktai“) ir jų laikėsi. Nesunku pastebėti ir smulkesnius kariuomenės požymius, pavyzdžiui: rikiuotes, laipsnius, apdovanojimus ir pan. Šių teiginių neketinu grįsti išnašomis ar citatomis, o nepatikliesiems tiesiog galiu pasiūlyti pavartyti LGRTC neseniai išleistą albumą „Už laisvę ir tėvynę“.

Svarbu paminėti ir tai, kad, norint partizanams pripažinti kariuomenės statusą, nebūtina nustatyti kokį nors jų ir tarpukario Lietuvos kariuomenės ryšį²¹. Pakanka paaiškinti, kad pati valstybė neišnyko ir negalėjo išnykti, nes, okupuodami Lietuvos teritoriją, sovietai pažeidė tarptautinės teisės reikalavimus. Todėl klausimą, kaip vertinti Lietuvos kariuomenės likimą 1940 m.: ar ji kapituliavo, ar buvo panaikinta, taip pat ar jos panai-

21 Žr.: Žilinskas, J. *Lietuvos laisvės kovotojų statuso pagal tarptautinę teisę klausimai ir MGB agentų - smogikų bylos II* Ten pat, p. 96-102.

kinimas buvo teisėtas, kitaip sakant, ar Lietuvos kariuomenė išnyko tik *defacto* ar ir *de jure*, reikėtų palikti kitiems tyrėjams. Čia užtenka konstatuoti, kad partizanai gali būti laikomi ir iš naujo sukurta Lietuvos kariuomene.

Pagaliau labai svarbu ir tai, jog šiuolaikinė Lietuvos valstybė taip pat aiškiai pareiškė, kad partizanus laiko savo kariuomene, nors tam reikėjo parengti visą grupę įstatymų. Pirmiausia 1996 m. lapkričio 28 d. įstatymo „Dėl asmenų, represuotų už pasipriešinimą okupaciniams režimams, teisių atstatymo“ (vėlesnis pavadinimas - Asmenų, represuotų už pasipriešinimą okupaciniams režimams, teisių atkūrimo įstatymas) 1 straipsnio 2 dalis buvo papildyta teiginiu, skelbiančiu: „Ginkluoto pasipriešinimo (rezistencijos) dalyviai skelbiami Lietuvos kariais savanoriais ir pripažįstami jų kariniai laipsniai bei apdovanojimai“. Paskui teko priimti specialų Pasipriešinimo 1940-1990 m. okupacijoms dalyvių teisinio statuso įstatymą, apibrėžusį kario savanorio sąvoką. Tuomet eilė atėjo laipsnių ir apdovanojimų sulyginimui, kurį sureguliuoti turėjo Pasipriešinimo 1940-1990 metų okupacijoms dalyvių teisinio statuso pripažinimo ir karių savanorių karinių laipsnių bei apdovanojimų prilyginimo įstatymas. Tačiau paaiškėjo, kad partizanų laipsnius ne visuomet paprasta nustatyti, todėl reikėjo priimti dar vieną, tiesa, jau paskutinį, Dimisijos karių laipsnių suteikimo ginkluoto pasipriešinimo (rezistencijos) dalyviams-kariams savanoriams ir prieškario Lietuvos kariuomenės kariams įstatymą. Beje, įdomu, kad šio įstatymo 2 straipsnio 4 dalyje nustatyta: „Kariams savanoriams, žuvusiems kovoje, nužudytiems ar mirusiems tardymo metu arba kalėjime (lageryje), suteikiamas ne dimisijos kario, bet kario laipsnis“. Visos šios nuostatos aiškiai rodo Lietuvos nusistatymą partizanus laikyti savo kariuomene. Nebent, žinoma, kam nors užtektų fantazijos įsivaizduoti karius be kariuomenės.

Šitaip pasisukus kalbai iškyla dar sudėtingesnis klausimas: kaip atskirti, kurie iš savanoriškų pasipriešinimo junginių yra partizanai, o kuriems pripažintinas kariuomenės statusas? Iš tiesų tarptautiniame teisiniame reguliavime pastaruosius kelis šimtmečius ryškėjo aiški tendencija plėsti teisėtų karo dalyvių ratą, o kartu ir kariuomenės sąvoką, ir šiandien ši problema jau labai paini. Pernelyg išsamiai jos nenagrinėjant kyla noras pasiūlyti tik vieną menką pastabą.

Labai didelę reikšmę turi okupanto požiūris į okupuojamos teritorijos valstybingumą. Tai itin reikšmingas, o gal net lemiamas veiksnys, veikiantis ir pačių savanorių sąvoką, ir gyventojų požiūrį į juos. Jei okupantas neneigia, kad teritorija, kurią jis užėmė, priklauso kitai valstybei, kaip buvo jau minėtu Danijos atveju, vieninteliu partizanų tikslu tampa kuo greitesnė okupacijos pabaiga ir priešo pasitraukimas iš valstybės teritorijos. Jie neturi jokių kitų tikslų, išskyrus karinę pergalę, kurios siekia visais įmanomais būdais. Tokios pasipriešinimo organizacijos menkai paiso tarptautinės teisės arba iš viso apie ją negalvoja, o kur kas svarbesni už kombatanto statusą joms yra tikri ginklai, nes visiškai aišku, kad vieniems ar su sąjungininkais įveikus priešą, viskas bus atleista amnestuojant ar kaip kitaip. Gyventojų požiūris į pasipriešinimą tokiu atveju gali būti daugiau ar mažiau skeptiškas, nes yra arba visiškai aišku, kad okupacija bus laikina, arba šis klausimas yra galutinai neišspręstas, todėl bet kuriuo atveju atrodo verta palūkėti, kol padėtis pasikeis, t. y. pagerės ar pablogės.

Visiškai kitokia situacija susiklosto tuo atveju, kai okupantas neigia užimtos teritorijos valstybingumą ir ketina ją prisijungti, kaip buvo Lietuvos atveju. Tuomet pasipriešinimo dalyvių „svoris“ gerokai ūgteli. Jie turi ne tik savo pagrindinį tikslą - karinę pergalę, o dar tampa ir valstybingumo saugotojais. Todėl stengiasi nuo-

lat demonstruoti, kad atstovauja tam tikrai valstybei ir vykdo jos tautos valią, o tai nulemia ir pastangas kiek įmanoma supanašėti su „tikromis“ valstybės institucijomis, paprastai - su kariuomene. Kita vertus, labai kinta ir gyventojų nusistatymas. Reikia atsiminti, kad vienas iš svarbiausių pokyčių, kurį pasauliui atnešė tautinės valstybės atsiradimas, buvo tam tikras nuosavybės teisės momentas piliečio santykiuose su valstybe. Jeigu, pavyzdžiui, absoliutinės monarchijos atveju valstybė (neretai ir tiesiogine žemės nuosavybės prasme) priklausė karaliui, tai šiandien, kaip ir tarpukariu, ji priklauso politinei tautai panašiai, kaip akcinė bendrovė priklauso akcininkams. Todėl į okupacijos ir pasipriešinimo problemą verta pažvelgti per savininko interesų prizmę. Anksčiau aptartą okupacijos tipą galėtume prilyginti teisėtam ar neteisėtam, platesnės ar siauresnės apimties, bet laikinam nuosavybės teisių apribojimui, o okupantui neigiant užimtos teritorijos valstybingumą susiklosto nusavinimo, teisingiau pasakius, apiplėšimo padėtis. Akivaizdu, kad ir savininko reakcija skirsis. Pirmu atveju dar galima tikėtis, kad jis tylės, o antru - bet kuris protingas šeimininkas arba šauksis policijos (jeigu kalbame apie valstybę, tai „pasaulio policijos“), arba imsis savignyos, o greičiausiai darys ir vieną, ir kitą. Todėl akivaizdu, kad, okupantui nepripažįstant valstybingumo, politinės tautos valia priešintis tampa daug aiškesnė ir vieningesnė. Priklausomai nuo konkrečių istorinių aplinkybių, ji įvairiai pasireiškia skirtingose valstybėse²², tačiau aišku, kad Lietuvoje jos apraiška buvo savanoriškos kariuomenės kūrimas ir bandymas prasilaikyti „kol ateis amerikoniai“, kas tuo metu buvo visiškai realu.

22 Estijoje, pavyzdžiui, po Antrojo pasaulinio karo nebuvo tokios pasipriešinimo organizacijos, kaip Lietuvoje. Tačiau reikia pažymėti, kad Estija daug daugiau vilčių sudėjo į Vokietiją, ir nacionalinio SS bataliono suformavimą šiandien ne vienas estas laiko antisovietinio pasipriešinimo, o ne nacizmo apraiška. Prie tokios įvykių eigos nemažai prisidėjo ir ta aplinkybė, kad Estijoje gyveno mažiau žydų, be to, ją siejo palyginti glaudūs ryšiai su Suomija.

Reikia pasakyti, kad čia aptarta padėtis šiek tiek pakito priėmus 1949 m. Ženevos konvencijas. Jose numatyta nauja teisėtų konflikto dalyvių kategorija: „Kitų saviginos ir savanorių būrių nariai, įskaitant organizuotų pasipriešinimo sąjūdžių narius, priklausančius konflikto šaliai ir veikiančius tiek savo teritorijoje, tiek ir už jos ribų, net kai ši teritorija okupuota“. Be to, numatoma ir papildoma sąlyga: minėti konflikto dalyviai turi atitikti „keturis kombatantų punktus“. Todėl verta iš naujo permąstyti anksčiau apibrėžtą Lietuvos partizanų padėtį.

Visų pirma, reikia pasakyti, kad „tikrųjų“ C. Schmitto aprašytų partizanų veiklos Ženevos konvencijos neįteisino. Nors nereguliariųjų pajėgų sąvoka buvo patikslinta, vis dar liko pakankamai erdvės aiškios vadovybės ar skiriamųjų ženklų neturintiems ir už teisės ribų egzistuojantiems kovotojams, kurių veikla (paprastai atgaline data) pateisinama vien tik politiniais argumentais. Todėl teisinio reguliavimo pokyčiai nedaro įtakos šiai partizanų teorijai ir neleidžia įsprausti į jos rėmus Lietuvos atvejo.

Antra, nėra visiškai aišku, ar Ženevos konvencijos gali būti taikomos Lietuvos partizanų padėčiai apibrėžti, kaip tik dėl to jų nuostatų aptarimas ir buvo paliktas šio skyrelio pabaigai. Aiškiausius ir svariausius argumentus prieš konvencijų taikymą yra išdėstęs dr. J. Žilinskas:

Pirmiausia, nors šios konvencijos ir buvo priimtose diplomatinėje konferencijoje 1949 m., tačiau jos įsigaliojo tik 1950 m. spalio 21 d. Kyla sunkumų ir dėl formalaus šių konvencijų taikymo: pirma, Sovietų Sąjunga jų dalyve tapo tik 1954 m. gegužės 10 d.; antra, nors Lietuvos Respublika 1939 m. buvo tapusi dviejų šių konvencijų pirmtakių (1929 m. Ženevos konvencijos dėl sužeistųjų ir ligonių karo lauke bei 1929 m. Ženevos konvencijos dėl elgesio su karo belaisviais) dalyve, ji neturėjo galimybės formaliai

prisijungti prie naujų susitarimų, o partizaninis pogrindis taip pat nebuvo padaręs pareiškimų, kad taikys šias konvencijas. Be to, ne visos šių konvencijų nuostatos buvo iš karto pripažįstamos tarptautinės paprotinės teisės nuostatomis, nes pagal tarptautinės teisės doktrinų tik paprotinės teisės šaltiniai ir juose įtvirtintos normos yra privalomos šalims, kurios nėra tam tikrų tarptautinių susitarimų dalyvės²³.

Bet net ir nesutinkant su dr. J. Žilinsku, Ženevos konvencijų taikymas negalėtų padaryti didesnės įtakos čia išdėstyta partizanų vertinimo teorijai. Viena vertus, griežta Lietuvos pozicija, išreikšta nacionalinėje teisėje (mano žiniomis, ne taip daug valstybių savo pasipriešinimo dalyvius laiko kariais), leistų reikalauti, kad Lietuvos partizanams būtų taikoma kita konvencijų nuostata, kalbanti apie konflikto šalies ginkluotąsias pajėgas, įskaitant ir savanorių bei savigynos būrius, esančius tokių pajėgų dalimi. Kita vertus, net ir Lietuvos partizanų pripažinimas organizuotu pasipriešinimo sąjūdžiu, apie kurį kalbama Ženevos konvencijose, nelemtų radikalių permainų. Konvencijos tokius sąjūdžius statuso prasme iš esmės prilygina reguliariosioms pajėgoms, todėl išliktų aiški perskyra tarp legalių Lietuvos kovotojų ir neteisėtai veikiančių, bet *postfactum* išteisinamų C. Schmitto partizanų.

Iš to, ką jau spėjome išsiaiškinti, galima daryti išvadą, kad teiginys, jog Lietuva kariavo su Sovietų Sąjunga, tarptautinės teisės nuostatoms nė kiek neprieštarauja. Greičiau priešingai, pripažinus, kad neteisėti okupanto veiksmai negalėjo sukurti jam teisės savintis okupuotą teritoriją, o partizanai buvo teisėti valstybės atstovai (beje, pripažinti tokiais ir jos pačios), kuriuos iš esmės reikėtų laikyti sa-

²³ Žilinskas, J. *Lietuvos laisvės kovotojų statuso pagal tarptautinę teisę klausimai ir MGB agentų-smogikų bylos II* Ten pat, p. 96.

vanorių kariuomene, karo padėties konstatavimas yra vienintelė logiška išvada. Be to, partizanų padėties įvertinimas leidžia padaryti ir dar vieną atradimą: jeigu Lietuva turėjo savanoriškas pajėgas, kariavusias jos vardu, vadinasi, buvo išlaikiusi bent dalį valstybinio veiksnio. Čia vėl galima prisiminti įkaito pavyzdį, pateiktą aptariant dr. D. Žalimo teoriją. Jau tada nusprendėme, kad susiklosčius palankioms faktinėms aplinkybėms Lietuva galėjo imtis įgyvendinti savo teises be jokių specialių teisinių procedūrų. Partizanų veikla kaip tik ir buvo Lietuvos savignyos teisės įgyvendinimas ir ta situacija buvo analogiška padėčiai įkaito, kuris, kaip ir buvo minėta, bet kada gali imtis būtinosios ginties. Tokia išvada, savo ruožtu, leidžia atskleisti ir dar vieną aplinkybę: jeigu partizanų karo laikotarpiu Lietuva tarptautinės teisės požiūriu buvo iš dalies veiksmi, vadinasi, ji egzistavo ne tik *de jure*, kaip kad vėlesniais sovietų okupacijos metais, bet ir *de facto*. Pagaliau, nustačius šią aplinkybę, galima iškelti ir paskutinį - Lietuvos aneksijos datos - klausimą. Kadangi galima kalbėti tik apie faktinę aneksiją (teisine prasme Lietuva niekada netapo Sovietų Sąjungos dalimi), tai ir sieti ją reikėtų su konkrečiomis aplinkybėmis, o ne su pseudoteisiniais reiškiniais. Kitaip tariant, aneksijos data laikyti reikėtų ne vadinamojo Liaudies Seimo išrinkimą, reiškusį tik tai, kad oficialiai veikti pradėjo marionetinė okupantų vyriausybė, o partizanų karo pabaigą, kai okupuotos valstybės pasipriešinimas buvo galutinai palaužtas ir jos teritorija faktiškai prijungta prie okupanto teritorijos.

Visa tai nustačius, iškyla labai sudėtingas Lietuvos valdžios klausimas. Tai, kad partizanai galėjo atstovauti valstybei tarptautiniuose santykiuose su SSSR (t. y. - kariauti), savaime dar nepaaiškina jų įgaliojimų valstybės viduje apimtį. Tačiau čia jau tenka pereiti prie nacionalinės teisės, nes kaip tik jai, visų pirma, priklauso prerogatyva apibrėžti valdžios institucijas, nustatyti jų kompetenciją ir veikimo sąlygas.

Karo metais valdžios ir politinio vadovavimo klausimai buvo sunaikiai išsprendžiami. Taip jau atsitiko, kad Lietuvos interesus ginti ir siekti nepriklausomybės atkūrimo tuomet ėmėsi iš karto mažiausiai trys jėgos: partizanai šalies viduje ir VLIKas bei diplomatinė tarnyba užsienyje. Kiekviena iš jų turėjo savitą veikimo taktiką ir interesus, kuriuos ne visuomet buvo įmanoma tarpusavyje suderinti. Partizanai manė (reikia pasakyti, gana pagrįstai), kad jų nuomonė turi būti itin svari, nes ginklu priešindamiesi okupantui jie labiausiai rizikuoja. VLIKas turėjo daug pretenzijų tapti vyriausybe emigracijoje, bet, viena vertus, jam sunkiai sekėsi spręsti vidinius partinius ginčus, o kita vertus, tokios vyriausybės tarptautinio pripažinimo perspektyva buvo labai miglota. Pagaliau diplomatai manė, kad didžiausias galimybes veikti jie turi išlaikydami savo statusą, kuriuo nenorėjo rizikuoti oficialiai paklusdami tokiai organizacijai kaip VLIKas²⁴. Pasibaigus partizanų karui ir paaiškėjus, kad nepriklausomybė greitai nebus atkurta, valdžios-pavaldumo klausimas apskritai prarado savo pradinę reikšmę, o VLIKas ir diplomatinė tarnyba iš esmės ėmė veikti lygiagrečiai, gindami Lietuvos interesus skirtinguose tarptautinės bendruomenės sluoksniuose. Šitaip „valdžios padalijimo“ ir nuopelnų vertinimo klausimas buvo paliktas spręsti būsimai nepriklausomai Lietuvai.

24 Plačiau apie VLIK'o, partizanų ir diplomatinės tarnybos tarpusavio santykius ir.: Jonušauskas, L. *Stasio Lozoraičio ir VLIK'o santykiai (1947-1948) II Genocidas ir rezistencija*. 1998, nr. 2(4), p. 70-80; Jonušauskas, L. *S. Lozoraičio ir VLIK'o santykiai 1946-1947 m. II Genocidas ir rezistencija*. 2000, nr. 1(7), p. 45-57; Jonušauskas, L. *Lietuvos diplomatinis atstovavimas Prancūzijoje 1940-1960 m. II Genocidas ir rezistencija*. 2000, nr. 2(8), p. 56-66; Jonušauskas, L. *Lietuvos diplomatijos šefo Stasio Lozoraičio ir Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto (VLIK'o) santykiai 1950-1955 m. II Genocidas ir rezistencija*. 2001, nr. 1(9), p. 51-67; Jonušauskas, L. *Lietuvos diplomatinis atstovavimas Vašingtone XX a. penktajame-šeštajame dešimtmetyje // Genocidas ir rezistencija*. 2002, nr. 2(12), p. 37-43; Kuodytė, D. *Lietuvos rezistencijos ryšiai su Vakalais II Genocidas ir rezistencija*. 1997, nr. 2, p. 38-45.

Po 1990 m. kovo 11 d. diplomatinės tarnybos problema išsprendė savaime. Atsiradus vyriausybei, ji toliau tęsė savo veiklą, o ypatingas diplomatijos šefo pareigas ėjęs Stasys Antanas Bačkis 1991 m. atsistatydino. Tuo tarpu teisiškai sureguliuoti partizanų vadovybės ir VLIKo santykius pavyko tik 1996 m. išrinktam Seimui. Reikia pasakyti, kad pasirinktas teisinio reguliavimo modelis buvo gana įdomus. 1997 m. priimto Pasipriešinimo 1940-1990 metų okupacijoms dalyvių teisinio statuso įstatymo preambulėje pasakyta: „1944-1953 m. Lietuvoje vyko tautos ginkluotas pasipriešinimas - partizaninis karas prieš Sovietų Sąjungos okupacinę kariuomenę ir okupacinio režimo struktūras, o partizanų vadovybė buvo aukščiausioji teisėta Lietuvos politinė ir karinė valdžia, užsienyje atstovaujama Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto“. Tokiu būdu paneigtos VLIKo pretenzijos būti emigracine vyriausybe. Jo statusą daug tiksliau nusakytų partizanų ambasados terminas. Galutinai partizanų viršenybė įtvirtinta 1999 m. priimant įstatymą „Dėl Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio 1949 m. vasario 16 d. deklaracijos“, kurio 2 straipsnis skelbia: „Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio Taryba, priimdama 1949 m. vasario 16 d. deklaraciją (pridedama kartu su originalo faksimile), buvo aukščiausia politinė ir karinė struktūra, vadovaujanti šiai kovai, vienintelė teisėta valdžia okupuotos Lietuvos teritorijoje“. Be to, cituotame įstatyme numatyta ir tai, kad pati deklaracija, taip pat skelbianči Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio Tarybą aukščiausiąja valdžia, pripažįstama Lietuvos Respublikos teisės aktu.

Tokią Seimo poziciją tikriausiai nulėmė jau trumpai aptartos istorinės aplinkybės. Nei diplomatinė tarnyba, nei VLIKas neturėjo pastovių ryšių su Lietuvoje veikiančiais partizanais, todėl vykdyti emigracinės vyriausybės funkcijų ir vadovauti valstybės gynybai negalėjo. Taip partizanų vadovybė buvo vienintelė

jėga, galėjusi bent iš dalies daryti įtaką vidaus gyvenimui ir išlaikyti dalinį teritorijos valstybingumą. Šia prasme pasirinktas reguliavimo variantas yra labai logiškas. Vis dėlto aukščiausios politinės ir karinės valdžios statuso suteikimas atgaline data, ypač tokiai specifinei organizacijai kaip partizanai (net jeigu juos laikytume savanoriška kariuomene), nėra įprastas reiškinys. Toks sprendimas iš pirmo žvilgsnio atrodo keistas, todėl jį verta panagrinėti atidžiau.

LIETUVOS TARYBOS PRECEDENTAS

Tam tikrą prasmę partizanų vadovybės įgaliojimų pripažinimui suteikia jau pati jo forma. Turėtume prisiminti, kad kalbame ne apie Seimo narių grupės pareiškimą ar kurios nors politinės grupuotės deklaraciją, o apie įstatymo - aukščiausią galią turinčio teisės akto - nuostatą. Jei nuosekliai laikytumėmės kontinentinės teisės tradicijos, suteikiančios įstatymų leidybai, kaip teisės normų šaltiniui, išskirtinę reikšmę ir turinčios net tokias radikalias teorijas kaip teisės tapatinimas su suvereno valia, turėtume pripažinti, kad partizanų vadovybės įgaliojimus pripažįstančios normos yra privalomos. Kita vertus, laikydami nuosaikesnės pozicijos, kad teisė - tai šis tas daugiau nei suvereno ar įstatymų leidėjo valia ir kad naudojantis įstatymais negalima legalizuoti bet ko, galime pagrįstai iškelti motyvų, paskatinusių Seimą žengti šį, rodos, beprecedentį ir sunkiai paaiškinamą žingsnį, klausimą.

Kad ir koks keistas atrodytų šis atgal galiojantis valdžios pripažinimas, jis tikrai nėra beprecedentis. Lietuvos teisės istorijoje galima rasti mažiausiai vieną panašų atvejį - Lietuvos Tarybos ir jos įkurtų institucijų legalizavimas 1920 m. pradėjus dirbti Steigiamajam Seimui.

Matyt, neverta iš naujo pasakoti ir įvairiausiomis citatomis grįsti visiems žinomų Lietuvos Tarybos atsiradimo ir Vasario 16-osios akto paskelbimo aplinkybių. Tad galima iš karto pereiti prie esminio klausimo: kokius įgaliojimus turėjo Taryba, skelbdama valstybės atkūrimą? Turėtume prisiminti, kad kalbame apie laikotarpį, kai pasaulis, tiesa, nebe pirmą kartą, tapo modernus ir atrodė, cituojant garsų vokiečių rašytoją, „kad dabar teisingumas išvys neteisybę ir „mėnuo pradės teisingai rodytis“ (tarytumei jis jau ir anksčiau nebūtų teisingai rodęsis), žodžiu, kad nuo dabar gyvenimas bus vien linksmybės ir stebuklai“²⁵. Karalių, gaudavusių valdžią tiesiogiai iš Dievo, laikai jau senokai buvo pamiršti, o „stipriojo teise“, kadaise leidusią Cecilliui Rhodesui svaičioti apie žvaigždžių aneksiją, pagrįstą gyvenimą taip pat pradėta laikyti atgyvenusia. Virš imperializmo ir kolonializmo, tiesa, dar tvirtai tebestovinčių, bet vis dėlto griuvusių suspindo skaitūs tautų apsisprendimo saulės spinduliai, įsikūniję keturiolikoje Wilsono punktų, kurie turėjo atnešti taiką, laisvę ir ramybę visai žmonijai.

Tokio visuotinio entuziazmo, lydėdavusio beveik kiekvieno didesnio karo Europoje pabaigą, sąlygomis teko kurti Lietuvos valstybę. Buvo akivaizdu, kad šis darbas turės būti grindžiamas tautos apsisprendimu pačiai save valdyti. Kiekvienas labiau apsisikaitęs žmogus žinojo ir tai, kaip atrodyti turėtų toks valdymas: jis turėtų būti demokratinis, paisantis valdžių atskyrimo principo ir pan. Bet nebuvo aišku, kaip numanomą tautos apsisprendimą paversti realia valstybe. Čia ir atsiskleidė praktiniai teorijų trūkumai. Visuotinės būsimų piliečių sutarties sudarymą buvo lengva įsivaizduoti, bet įgyvendinti neįmanoma, nes bet kokiam bendram žmonių veikimui reikalingas institucinis rėmas. Net rinkimams - visos demokratijos pagrindui - orga-

²⁵ Mann, T. *Juozapas maitintojas*. Vilnius: Alma litera, 2003. P. 92.

nizuoti reikėjo galybės įstaigų, kurių įgaliojimus taip pat būtų buvę galima kvestionuoti. Trumpai tariant, susidarė uždaras ratas: tautos apsisprendimas lyg ir buvo, bet būdo jį išreikšti nebuvo. Prie viso to reikia pridėti silpstančią, bet vis dar egzistuojančią Vokietijos okupaciją, taip pat Rusijos ir Lenkijos grėsmę. Visiškai suprantama, kad tokiomis sąlygomis daugiausiai galimybių turėjo ta palyginti nedidelė tautos dalis, kuri, užuot kūrusi naujas teorijas, ėmė realiai veikti. Būtent tokių žmonių pastangomis atsirado Vilniaus konferencija, o vėliau ir Lietuvos Taryba, kuri iš esmės pati pasiskelbė tautos atstove ir ėmė kurti valstybę. Vis dėlto šios keistos institucijos nariai ir patys suprato, kad tikrų įgaliojimų jie neturi. Todėl viešai deklaravo visų savo darbų laikinumą.

Laikinojo teorijos pagrindai buvo padėti jau Vasario 16-osios akte. Gerai žinomas paskutinis jo sakinytis aiškiai išreiškė: „Drauge Lietuvos Taryba pareiškia, kad Lietuvos valstybės pamatus ir jos santykius su kitomis valstybėmis privalo galutinai nustatyti kiek galima greičiau sušauktas steigiamasis seimas, demokratiniu būdu visų jos gyventojų išrinktas“. Ši nuostata nulėmė ir visos tolesnės Lietuvos Tarybos veiklos laikinumą: valstybę valdė laikinosios ir (nežinia, sutapimas tai ar dėsningumas) trumpalaikės vyriausybės, o pagrindinio įstatymo neišdrįsta net pavadinti konstitucija, nors ir laikinąja. Vietoj to buvo pasirinkta itin keista formulė - „Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai“. Šio visa apimančio, tiesiog ore tvyrančio laikinojo prasmė buvo labai aiški: tik Steigiamasis Seimas, Konventas, gali iš tikrųjų atstovauti tautai, priimti galutinį sprendimą dėl valstybės sukūrimo ir paskelbti konstituciją - fizinę visuomenės sutarties idėjos formą. Lietuvos Taryba turėjo tik, vartojant biblinę kalbą, parengti tokiai institucijai kelią.

Ne vieną autorių apninka dvejonės, kai jam tenka prabiliti apie Vasario 16-osios akto ir kitų Lietuvos Tarybos dokumentų santykį su Steigiamojo Seimo sprendimais. Kaip tokios dvejonės atrodo, labai gerai atskleidžia šis Antano Šenavičiaus straipsnio fragmentas:

Nustatydamas Lietuvos valstybės pamatus, Steigiamasis Seimas negalėjo prieštarauti Nepriklausomybės Aktui, nes Aktas numato jo paties galią ir teisinius pamatus. Aktas, atkūręs nepriklausomą Lietuvos valstybę kaip juridinį asmenį, vis dėlto turėjo preliminarų pobūdį, nes nesprendė klausimo galutinai, tai daryti pavesdamas Steigiamajam Seimui²⁶.

Tai kaip vis dėlto: susaistė kaip nors Nepriklausomybės Aktas Steigiamąjį Seimą ar ne? Atsakius teigiamai, nyksta antrojo sakinio prasmė, nes jeigu Steigiamasis Seimas negalėjo Akto nepatvirtinti, vadinasi, klausimas jau buvo išspręstas galutinai. Kita vertus, neigiamas atsakymas sukeltų priešingus padarinius. Vis dėlto tikra problema šiuo atveju yra tik viena: korektiškų mokslininkų baimė pasakyti ką nors nekorektiška. Beje, šiuo konkrečiu atveju toks pavojus nėra negresia. Negalėjo Vasario 16-osios aktas įpareigoti Steigiamojo Seimo ir tai visiškai suprantama. Kaip jau buvo kalbėta, Lietuvos Taryba buvo tik veiklių žmonių sukurta organizacija, kuri pati prisiskyrė įgaliojimus kalbėti ir veikti tautos vardu. Tad savaime suprantama, kad tokia institucija negalėjo įpareigoti Steigiamojo Seimo - tikrojo tautos valios reiškėjo. Pastarojo „galia ir teisiniai pamatai“ nebuvo apibrėžti Nepriklausomybės Akte, bet kilo iš tautos

²⁶ Šenavičius, A. *Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo akto teisinė prigimtis ir konstitucinė reikšmė* // Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija. XL. Vilnius: Vilniaus pedagoginis universitetas, 1999. P. 26.

suvereniteto idėjos. Paskutinis Akto sakiny - tai tik šios idėjos išraiška. Tai patvirtina ir Steigiamojo Seimo 1920 m. gegužės 15 d. rezoliucijos priėmimo faktas, ir jos turinys:

Lietuvos Steigiamasis Seimas, reiškdamas Lietuvos žmonių valią, proklamuoja esant atstatytą nepriklausomą Lietuvos valstybę kaip demokratinę respubliką, etnologinėmis sienomis, ir laisvą nuo visų valstybinių ryšių, kurie yra buvę su kitom valstybėm.

Toks akivaizdus Vasario 16-osios akto formuluotės pakartojimas aiškiai rodo, kad greičiau jau Aktas „turėjo preliminarų pobūdį“, nei numatė Steigiamojo Seimo „galią ir teisinius pamatus“. Suprantama, kad reikia itin tobulos vaizduotės, norint sumodeliuoti situaciją, kai susirinkęs Steigiamasis Seimas nusprendžia nepriklausomybės neatkurti. Taip vargiai galėjo atsitikti. Daug realesnė buvo galimybė, kad rinkimai tiesiog neįvyks. Juk tik jie iš tikrųjų atskleidė tikrąją Lietuvos visuomenės nusistatymą, kuriam teko lemtingas vaidmuo sprendžiant nepriklausomybės atkūrimo klausimą.

Galbūt kai kam tokia minčių eiga gali atrodyti tarsi Lietuvos Tarybos autoriteto ir Vasario 16-osios akto reikšmės menkinimas. Tikriausiai kaip tik ši nuojauta ir lemia jau minėtas kai kurių mokslininkų dvejones. Tačiau ji niekuo nepagrįsta. Šiandien galima drąsiai tvirtinti, kad Lietuvos Taryba reiškė tautos valią ir kad Vasario 16-osios aktas yra ne koks nors preliminarus dokumentas, o tikras Nepriklausomybės Aktas. Bet šitai įmanoma tik dėl to, kad buvo išrinktas Steigiamasis Seimas, kuris patvirtino Tarybos sprendimą ir, sumenkindamas savo paties paskelbtos rezoliucijos „svorį“, nusprendė nepriklausomybės atkūrimo diena laikyti 1918 m. vasario 16 d., o tai reiškė visos Lietuvos Tarybos veiklos legalizavimą atgaline data.

Partizanų padėtis iš esmės buvo analogiška. Kaip ir derėjo, į pasaulį vėl atėjo politinis pavasaris, ir vėl, pasak Thomo Manno, atrodė, kad dabar jau tikrai „mėnuo pradės teisingai rodytis“. Tarpukariu ir karo metais šiek tiek „apsilamdžiusios“ tautų apsisprendimo teisė ir tautos suvereniteto idėja atgimė su nauja jėga. Jas kaip pagrindinį būsimą pasaulio sutvarkymo principą skelbė jau 1941 m. Atlanto Chartija, o vėlesni sąjungininkų pareiškimai tik patvirtino. Tuo tarpu Lietuvoje ir vėl tvyrojo suirutė. Kaip ir 1917 m., 1944 m. valstybės teritorija buvo tapusi savotišku pereinamu kiemu, po kurį okupantai iš abiejų pusių vaikščiojo kaip panorėję ir nelabai paisė suverenitetą turinčios tautos valios arba paisė jos tik tuomet, kai tai koku nors būdu galėjo atnešti naudą. O juk tautos valia ir šį kartą buvo aiškiai juntama. 1944 m. nusistatymas priešintis okupacijai „tvyrojo ore“, kaip ir nepriklausomybės siekis 1917-1918 m. Tačiau situacijos skyrėsi vienu esminiu požymiu: agoniška besitraukiančios kaizerinės Vokietijos okupacija niekaip negalėjo prilygti pergalingai į Europą žengiančių sovietų įvestam režimui. Be to, vokiečiai 1917-1918 m. dar galėjo turėti kokių nors slapčių ketinimų panaudoti lietuvių savarankiškumo siekį prieš Rusiją, o 1944 m. sovietams bet kokie „nacionalistiniai“ reiškiniai kėlė tik grėsmę. Todėl, jei po Pirmojo pasaulinio karo dar galima buvo steigti tokius pseudoparlamentus kaip Lietuvos Taryba, sukurti bent šokių tokių valstybės pradmenis ir tik tuomet pradėti karą su priešais, kurių, žinom, netrūko, tai po Antrojo teko nedelsiant griebtis ginklų ir atidėti visus formalumus ateičiai.

Taigi, kaip ir Lietuvos Taryba, partizanų organizacijos, galutinai susivienijusios tik 1949 m., prisiėmė atsakomybę už valstybės likimą, o tai visų pirma reiškė pareigą valstybę ginti. Suprantama, kad tokia pareiga negalėjo būti vykdoma be ati-

tinkamų įgaliojimų, kuriuos partizanai taip pat prisiskyrė. Ir lygiai taip pat, kaip kadaise Lietuvos Taryba, partizanų vadovybė iš anksto deklaravo savo įgaliojimų laikinumą. Aiškiausiai tai išreikšta 1949 m. vasario 16 d. deklaracijoje:

1. *LLKS Taryba, remdamasi BDPS Prezidiumo ir BDPS Karo Tarybos jungtinio posėdžio 1949.II.10. nutarimais, okupacijos metu yra aukščiausias tautos politinis organas, vadovaujantis politinei ir karinei tautos išsilaivimo kovai. <...>*

6. *Nuo okupacijos pabaigos ligi susirenkant demokratiniam Lietuvos Seimui, įstatymų leidžiamąją galią turi Laikinoji Tautos Taryba.*

7. *Laikinąją Tautos Tarybą sudaro: visų vieningoje vadovybėje Lietuvoje ir užsienyje kovojančių sričių, apygardų, rinktinių, aukštųjų mokyklų, kultūrinių, religinių organizacijų bei sąjūdžių ir tautoje atramą turinčių politinių partijų atstovai, prisilaikant proporcingo atstovavimo principo.*

8. *Atstačius Lietuvos Nepriklausomybę, ligi susirenkant Seimui, Lietuvos Respublikos Prezidento pareigas eina LLKS Tarybos Prezidiumo Pirmininkas.*

9. *Laikinoji Lietuvos Vyriausybė sudaroma LLKS Tarybos Prezidiumo Pirmininko pavedimu. Vyriausybė atsakinga prieš Laikinąją Tautos Tarybą.*

Taigi LLKS Taryba prisiėmė tik minimaliausius įgaliojimus - vadovauti karui su okupantu - ir sėkmės atveju ketino iš karto plėsti tautos atstovavimo aukščiausiose valdžios institucijose apimtį. Ir, kaip ir Lietuvos Tarybos atveju, buvo aiškiai apibrėžta įgaliojimų pabaiga - „ligi susirenkant demokratiniam Seimui“. Beje, įdomu pastebėti, kad ir patys partizanai įžvelgė tam tikrą paralelį su Lietuvos Taryba, kalbėdami apie būsimą valstybės atkūrimą po okupacijos:

Tikslo atsiekimui LLKS Taryba turės parengti atitinkamą įstatymą. Aišku, to laiko Lietuvos valdžia iš šios tarybos kompetencijos išplauks. Tiek, kiek tada visos Lietuvos pozityviškos jėgos galės reikštis viešame tautos gyvenime, tiek tos jėgos savo potencialą joms garbingu būdu prie LLKS tarybos visai tautai priimtinu būdu - praplėtimo turės būti pritrauktos. Tarybai veikti pavyzdžiu galės būti ir Lietuvos Taryba, kuri savo laiku įgalino Lietuvą išsirinkti Steigiamąjį Seimą. Jeigu reikės, nebus bijoma ir tų pavyzdžių, kuriuos demokratinės tautos žmonijai yra davusios.

Kai Lietuva defacto ir de jure bus laisva, nepriklausoma, demokratinė respublika, LLKS paliks Lietuvos istorijos laiką, kuris liudys jos savito gyvenimo teisę. Taip pat ir sąjūdžio nariai, ir dalyviai tebus demokratinės Lietuvos respublikos piliečiai. Jiems, kaip ir visiems krašto piliečiams, gyvenimo vadovu bus krašto įstatymai. Taip pat jie ar jų šeimos nariai nusipelnusių tautai asmenų privilegijomis naudosis įstatymo nustatyta tvarka²⁷.

Ši partizanų spaudos ištrauka dar geriau iliustruoja savo įgaliojimų laikinumo suvokimą, kuris partizanų vadovybei buvo būdingas ne mažiau negu Lietuvos Tarybai. Žinoma, dar lieka tautos valios klausimas. Pritarimas Lietuvos Tarybos veiklai buvo labai aiškiai išreikštas išrenkant Steigiamąjį Seimą. Partizanų atveju atitinkamo fakto nebuvo. Teisine prasme tai neturi reikšmės, nes Seimą, kuris patvirtino partizanų vadovybės įgaliojimus praėjus daugiau kaip penkiasdešimčiai metų po karo pabaigos, taip pat išrinko tauta, taip pareikšdama pritarimą jo sprendimams. Bet daugelio istorikų toks atsakymas gali neten-

²⁷ *Partizanai apie pasaulį, politiką ir save. 1944-1956 m. partizanų spaudos publikacijos* (sud. N. Gaškaitė-Žemaitienė). Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1998. P. 634.

kinti: nebe ta jau tauta, kiti rinkimų rezultatai ir pan. Tad ar galima rasti dar kokią nors patvirtinimą, kad *to* meto Lietuvos gyventojai partizanų veiklai pritarė? Galima. Bet tegu šitai pasako patys partizanai:

*Kad priesaiką laimina visa tauta, rodo kovos tesėjimas. Kad tikru širšynu bolševikinio teroro vykdytojams mūsų krašte siaučiant tauta kovoje nepalūžta, tuo ji parodo, kad kovos tesėjime ji mato savo gyvenimą*²⁸.

Iš tikrųjų tautos valios išraiška partizanų karo atveju yra tokia akivaizdi, kad dažnai jos nė nepastebime. Be nuolatinės gyventojų paramos nebūtų pavykę taip ilgai kariauti su gero-
kai pranašesniu priešu. Šiam dėl nuolatinio kartojimo jau banalybe virstančiam teiginiui galima suteikti ir įdomesnę teisinę pavidalą. Teisės teorijoje yra žinoma, kad žmogaus valia gali būti reiškiamą ne tik žodžiu ar raštu, bet taip pat konkludentiniais veiksmais ir tylėjimu. Partizanavimas ir partizanų rėmimas - akivaizdūs konkludentiniai veiksmai, kuriais buvo rodoma valia priešintis okupacijai. Pasyvios visuomenės dalies tylėjimas reiškė pritarimą aktyvios dalies vykdomiems veiks-
mams, kaip, pavyzdžiui, rinkimų atveju nedalyvavimas rodo paramą laimėtojų. Nepritarimas šiuo atveju taip pat turėjo būti reiškiamas aktyviais veiksmais - priešinimusi partizanų veiklai. Puikiu tokio visuomenės nesutarimo pavyzdžiu galėtų būti nacių okupacijos situacija, kai dalis žmonių ėjo pareigas vadinamojoje lietuviškoje administracijoje (net ir po to, kai Laikinoji Vyriausybė nutraukė savo veiklą) ar dalyvavo organi-
zuojant Vietinę Rinktinę, laikydamiesi nuostatos, kad Lietuvos nepriklausomybė gali būti atkurta Vokietijai padedant, o tuo

²⁸ Ten pat, p. 632.

tarpu kita dalis šios nuostatos nepalaikė ir dalyvavo pagrindžio organizacijų veikloje. Tačiau partizanų karo metais panašaus skilimo nebuvo. „Liaudies gynėjų“ būriai - okupantų sukurtos karinio-propagandinio pobūdžio institucijos, todėl dalyvavimas jų veikloje turėtų būti laikomas kolaboravimu, o ne kokios nors valios išraiška. Be to, ir šie būriai nesukėlė tokio didelio entuziazmo, kaip kadaise mėgino pavaizduoti sovietai. Todėl galima teigti, kad partizanų karo metais tautos valia priešintis okupacijai buvo visiškai vieninga.

Kokią gi išvadą galima padaryti taip palyginus partizanų ir Lietuvos Tarybos veiklą? Situacijos iš esmės analogiškos: kritinėje padėtyje atsakomybės už valstybės likimą imasi „savi-veiklininkų“ organizacijos, prisiskirdamos valstybinės valdžios įgaliojimus, kuriuos vėliau patvirtina demokratiškai išrinktas Seimas. Todėl jeigu laikome Lietuvos Tarybą modernaus lietuviškojo parlamentarizmo pradininke, o Vasario 16-ąją - Nepriklausomybės dieną, tai ir partizanams turėtume taikyti tuos pačius standartus.

Čia būtina paminėti vieną svarbų partizanų ir Lietuvos Tarybos padėties skirtumą, atskleidžiantį papildomą pirmųjų valdžios pripažinimo argumentą. Visose tarpukario Lietuvos konstitucijose, pradedant 1922 m., buvo įrašytas vienas sakinytis: „Visi Respublikos piliečiai dalyvauja jos teritorijos gynime įstatymuose numatyta tvarka“. Akivaizdu, kad tokia norma įtvirtina *pareigą*. Tačiau būtent tokiu būdu ji buvo suformuluota todėl, kad to meto teisininkai nė neįsivaizdavo, jog gali būti kokia nors prasmė papildomai įtvirtinti dar ir piliečių *teisę* ginti valstybę. Tokio reguliavimo reikšmė įvertinta tik po partizanų karo ir šiandien galiojančios 1992 m. Konstitucijos 139 straipsnio 1 dalyje yra aiškiai pasakyta: „Lietuvos valstybės gynimas nuo užsienio ginkluoto užpuolimo - kiekvieno Lietuvos Respublikos

piliečio *teisė ir pareiga*“ [kursyvas mano. - B. G.]. Nepaisant šio formuluočių skirtumo, galima drąsiai teigti, kad ir tarpukario Lietuvos konstitucijos numatė piliečio *teisę* ginti valstybę, nes atmesti savanoriško pareigos vykdymo galimybę būtų tiesiog absurdiška. Suprantama, tokia piliečio teisė galėjo būti įgyvendinama tik įstatymų nustatyta tvarka. Tačiau problema ta, kad tų laikų Lietuvos įstatymai 1944 m. padėties nenumatė. Susiklosčius tokioms aplinkybėms reikia pripažinti, kad kiekvienas pilietis galėjo valstybę ginti vadovaudamasis sveiku protu ir sąžine, nes tik jais ir įmanoma vadovautis įstatymų nereguliuotoje situacijoje. Būtent taip ir darė partizanai, kartu įgydami ir tam tikrų įgaliojimų. Jei grupė žmonių turi bendrą teisę ar juo labiau pareigą, ir dalis jų pastarąją įgyvendina, tai elementariausia teisinė logika reikalauja iš kitos, pasyvios, dalies (ypač pareigos vykdymo atveju) ne tik netrukdyti aktyviesiems, bet ir visokeriopai jiems padėti. Iš tokio reikalavimo išplaukia ir jam prieštaraujančio elgesio draudimas. Tad bendrųjų principų taikymas leidžia partizanų vadovybės įgaliojimus pripažinti ne tik remiantis Lietuvos Tarybos precedentu, bet ir kildinant juos iš jau sukurtos ir egzistuojančios Lietuvos valstybės, kurią partizanai gynė, teisės.

RYTOJAUS KARAS, ARBA

PARTIZANŲ VADOVYBĖS ĮGALIOJIMŲ APIMTIS

Taigi dabar jau tikrai galima teigiamai atsakyti į skyriaus pradžioje iškeltą klausimą. Lietuva su Sovietų Sąjunga kariavo. Lietuvai tame kare atstovavo savanoriška kariuomenė, perėmusi kitų valstybės institucijų funkcijas ir veikusi ne tik kaip gynybinė organizacija, bet ir kaip politinė valdžia. Tokius įgaliojimus partizanams prisiimti leido politinės tautos pasitikėjimas, kuris

1990 m. atkūrus nepriklausomybę buvo patvirtintas Lietuvos Respublikos Seimo. Tačiau nėra aišku (ir čia jau prasideda teisės aiškinimo klausimai), kokie konkrečiai partizanų vadovybės įgaliojimai buvo pripažinti ir, visų pirma, kas yra partizanų vadovybė. Kadangi šie klausimai turės reikšmės ir kituose skyriuose, verta juos plačiau panagrinėti.

Šiuo atveju patogiausia yra aiškinti įstatymus, atskleidžiant jų leidėjo valią. Taip atsitiko todėl, kad Seimas nepasitenkino vien tik buvusios partizanų vadovybės teisių pripažinimu. 1944-1953 m. karo patirtis buvo panaudota ir ateities teisiniam reguliavimui. 2000 m. liepos 17 d. priimtas Ginkluotos gynybos ir pasipriešinimo agresijai įstatymas (toliau šiame skyrelyje - Įstatymas), kuris, be kita ko, reguliuoja ir tvarką prieš okupuotoje Lietuvos Respublikos teritorijoje. Vienas iš įdomiausių šio įstatymo aspektų - Tautos pasipriešinimo vadovybės, perimančios valstybės institucijų funkcijas šioms negalint veikti, sąvoka. Aki vaizdu, kad toks reguliavimas atsirado įvertinus partizanų karo istoriją, todėl nuostatų, apibrėžiančių Tautos pasipriešinimo vadovybės statusą ir veiklą, tyrimas leidžia daryti išvadas apie partizanų vadovybei pripažintų įgaliojimų apimtį.

Pradėti reikia nuo pačios sąvokos. Įstatymo 2 straipsnio 7 dalyje nustatyta:

Tautos pasipriešinimo vadovybė - dėl agresijos ar okupacijos negalint veikti pagal Lietuvos Respublikos Konstituciją sudarytoms valstybės valdžios institucijoms ir valstybės gynybos civilinei ir karinei vadovybei bei jos paskirtiems pareigūnams, besipriešinančios Tautos atstovų sudaryta institucija (institucijos), įgaliota vadovauti Tautos pasipriešinimui, remiantis Lietuvos Respublikos Konstitucijos ir įstatymų nuostatomis, taip pat šios institucijos (institucijų) įgaliota ginkluotųjų pajėgų vadovybė.

Jau šitas apibrėžimas atsako į vieną svarbų klausimą. Išgirdus apie partizanų vadovybę, savaime peršasi mintis, kad tai kokia nors viena institucija. Tokia galėtų būti LLKS Taryba, bet sisteminė įstatymų analizė leidžia teigti, kad Seimas pripažino partizanų vadovybės įgaliojimus per visą 1944-1953 m. laikotarpį, o iki 1949 m. (t. y. LLKS Tarybos įkūrimo) tikrai vieningos vadovybės nebuvo. Pacituotas Tautos pasipriešinimo vadovybės apibrėžimas šią problemą išsprendžia. Partizanų vadovybė gali būti suprantama ne tik kaip *institucija*, bet ir kaip *institucijos*. Be to, nuosekliai mąstant reikėtų pripažinti ir tai, kad ši samprata galėjo įvairiais laikotarpiais apimti įvairias institucijas. Todėl jei pirmaisiais karo metais partizanų vadovybe galėtų būti laikomi ir atskirų būrių, nepriklausančių jokiems aukštesnio lygio junginiams, vadai, tai kalbant apie vėlesnius metus jiems priskirtina tik išvestinė kompetencija, apibrėžta LLKS Tarybos. Žinoma, galima ir kitaip suprasti aptariamą įstatymo nuostatą: nesvarbu, ar institucija viena ar kelios, bet vadovybė turi būti centralizuota. Tačiau taip aiškinti būtų klaidinga, nes kvaila reikalauti, kad pasipriešinimo judėjimai kurtųsi „iš viršaus“, jeigu jie visada atsiranda „iš apačios“. Maždaug taip pat sėkmingai būtų galima įtvirtinti įstatymuose normą, kad lietus Lietuvoje kyla, o ne krinta. Toks reguliavimas pažeistų vieną iš pačių svarbiausių teisės principų - *ad impossibilia ius non cogit* (teisėje negali būti neįvykdomų reikalavimų) ir todėl būtų nepriimtinas.

Taigi partizanų vadovybė - tai ne institucijos pavadinimas, o paslanki ir dinamiška sąvoka. Jos turinys niekada negalės būti nusakytas apibendrintai ir privalo būti aiškinamas kiekvienoje konkrečioje byloje. Iš esmės bet kokių su partizanų karu susijusių faktų teisinis vertinimas turėtų būti pradedamas nustatant, kokie asmenys ar organizacijos tam tikru laikotarpiu tiriamo-

je vietovėje sudarė partizanų vadovybę. Kitas žingsnis - jos įgaliojimų, kurie pasižymi didesniu stabilumu, tačiau, kaip pamatysime, taip pat turi būti konkretinami atskirose bylose, nustatymas. Čia taip pat gali padėti Įstatymas, konkrečiai, jo 10 straipsnis, kurio paskirtį nusako pats pavadinimas - „Valdžia prieš okupuotoje teritorijoje“. Kad būtų lengviau aiškinti normų prasmę, šį straipsnį verta pacituoti ištisai:

1. Prieš okupuotoje Lietuvos Respublikos teritorijoje galioja tik Lietuvos Respublikos Konstitucija ir įstatymai, taip pat Lietuvos Respublikos tarptautinės sutartys. Okupavusios valstybės įstatymai negalioja ir neprivalomi vykdyti.

2. Prieš okupuotoje Lietuvos Respublikos teritorijoje okupavusios valstybės valdžia ir okupacinė administracija yra neteisėtos. Okupacinės administracijos teisės aktai ir įsakymai Lietuvos Respublikos piliečių ir gyventojų neįpareigoja.

3. Teisėta valdžia prieš okupuotoje teritorijoje laikoma pagal Lietuvos Respublikos Konstituciją sudarytos valstybės valdžios institucijos, valstybės gynybos civilinė ir karinė vadovybė bei jos paskirti pareigūnai, o jiems negalint veikti, - Tautos pasipriešinimo vadovybė ir jos paskirti pareigūnai.

4. Lietuvos Respublikos teritorijoje, įskaitant prieš okupuotų teritorijų, teisingumą vykdo tik Lietuvos Respublikos Konstitucijos ir įstatymų nustatyta tvarka sudaryti teismai. Jiems negalint veikti, teisingumą vykdo Tautos pasipriešinimo vadovybės sudaryti karo lauko teismai. Teismų veiklos ir proceso ypatybės ginkluotos gynybos ir pasipriešinimo agresijai metu nustato Karo padėties įstatymas.

5. Prieš okupuotoje Lietuvos Respublikos teritorijoje veikiančios vietos savivaldos institucijos, taip pat šioje teritorijoje savo funkcijas atliekantis policijos ir kiti valstybės bei savivaldos pa-

reigūnai ir tarnautojai, nepriskirti ginkluotosioms pajėgoms, privalo vykdyti Lietuvos Respublikos valstybės gynybos civilinės ir karinės vadovybės įsakymus bei nurodymus, o jai negalint veikti, - Tautos pasipriešinimo vadovybės įsakymus bei nurodymus.

6. *Priešo okupuotoje teritorijoje vietos savivaldos institucijos savo veiklą nutraukia, jeigu jos negali atlikti savo funkcijų, įtvirtintų Lietuvos Respublikos įstatymuose, arba yra verčiamos padėti okupavusiai valstybei kovoti su Lietuvos Respublikos ginkluotosiomis pajėgomis ar pilietiniu pasipriešinimu agresijai, taip pat talkinti okupacinei administracijai taikant priemones, kurių tikslas - išnaudoti okupuotos teritorijos gyventojus karo tikslams ir karo įrengimų apsaugai.*

7. *Nepriskirti ginkluotosioms pajėgoms policijos, civilinės saugos, priešgaisrinės apsaugos ir gelbėjimo institucijų bei Kalėjų departamento prie Lietuvos Respublikos Teisingumo ministerijos pareigūnai priešo okupuotoje Lietuvos Respublikos teritorijoje toliau atlieka savo funkcijas, įtvirtintas Lietuvos Respublikos įstatymuose. Šie pareigūnai privalo nutraukti savo veiklą, jeigu jie yra okupacinės administracijos verčiami padėti kovoti su Lietuvos Respublikos ginkluotosiomis pajėgomis ar pilietiniu pasipriešinimu agresijai, dalyvauti veiksmuose prieš ginkluotos gynybos ir pasipriešinimo agresijai dalyvius arba talkinti okupacinei administracijai taikant priemones, kurių tikslas - išnaudoti okupuotos teritorijos gyventojus karo tikslams ir karo įrengimų apsaugai.*

Nesunku įsitikinti, kad šiuo atveju įstatymų leidėjas siekė sukurti reguliavimą, kurį būtų galima pritaikyti bet kokiam okupacijos variantui, pradedant švelniu Vokietijos ir Danijos flirtu Antrojo pasaulinio karo metais ir baigiant grubiu visų valstybės institucijų sunaikinimu ir valstybingumo paneigimu, kaip

tai padarė Lietuvoje sovietai. Todėl būtina „adaptuoti“ cituotas normas taip, kad jos tiktų būtent partizanų situacijai. Visų pirma reikia pažymėti, kad Lietuvos teritorijoje veikė tik Lietuvos įstatymai, o sovietų valdžia ir jos nurodymai buvo neteisėti. Tiesa, sovietinių teisės aktų galiojimo problema nėra tokia paprasta, bet plačiau apie ją bus kalbama kitoje dalyje.

Toliau bandant suderinti Įstatymo normas su 1944-1953 m. padėtimi, reikia pasakyti, kad nė vienas pagal Lietuvos Respublikos Konstituciją sudarytų valstybės valdžios institucijų ar valstybės gynybos vadovybės paskirtas pareigūnas negalėjo eiti savo pareigų. Taigi darytina išvada, kad visų jų įgaliojimus perėmė partizanų vadovybė. Iš tolesnių Įstatymo nuostatų aiškėja, kad tai, visų pirma, vykdomosios valdžios įgaliojimai, ypač tie, kurie reikalingi valstybės gynybai organizuoti. Be to, specialiai karo lauko teismams yra priskirta teisingumo vykdymo funkcija.

Kalbant apie karo lauko teismus iškyla viena problema. Tokios institucijos atsirado tik maždaug 1946-1947 m., tuo tarpu šnipus, plėšikus, kolaborantus ir kitus nusikaltėlius partizanai baudė nuo pat karo pradžios. Kaip tad reikėtų vertinti tuos atvejus, kai tai darydavo ne karo lauko teismas? Protingiausia ir logiškiausia būtų pripažinti tą tvarką, kurią nustatė buvo partizanai (reikia atkreipti dėmesį į tai, kad nesant vieningos vadovybės įvairiose vietovėse ji galėjo būti skirtinga). Tokį pasirinkimą nulemia kelios priežastys. Visų pirma, tarpukario Lietuvoje nebuvo čia aptariamo Įstatymo atitikmens, reglamentuojančio gyvenimą okupacijos sąlygomis, todėl partizanai jį turėjo tvarkyti patys. Antra, Seimas partizanų vadovybę pripažino *aukščiausia* valdžia ir tai padarė be jokių išlygų. Pagaliau, trečia, būtina atsižvelgti į situacijos neįprastumą. Jau minėtas *ad impossibilia ius non cogit* principas turė-

tų sulaikyti nuo fantastinių reikalavimų partizanams kėlimo. Tie patys motyvai leidžia pateisinti nukrypimus nuo normos, skelbiančios, kad okupuotoje teritorijoje galioja Lietuvos Respublikos Konstitucija ir įstatymai (taigi tie, kurie buvo priimti iki okupacijai prasidedant) ir pripažinti tuos partizanų aktus, kurie lyg ir priklausytų įstatymų leidybos sričiai (pvz., baudžiamuosius statutus).

Aiškinantis partizanų vadovybės įgaliojimus, be įstatymų leidėjo tikslo, svarbu atsižvelgti ir į pačių partizanų nuostatas. Reikia pasakyti, kad partizanų teisės aktų, jų priėmimo, skelbimo ir įgyvendinimo procesų studijos dar yra labai nauja tema, todėl sunku pateikti kokių nors apibendrintų išvadų. Galima tik analizuoti tam tikrus aktus, stengiantis susidaryti įspūdį apie to meto teisinės sąmonės turinį ir kokybę. Čia verta panašinti vieną iš jų - LLKS Tarybos 1949 m. vasario 12 d. nutarimą Nr. 1 „Dėl laisvės kovotojų ir gyventojų santykių pobūdžio“. Jame iš esmės įtvirtintos svarbiausios normos, reguliuojančios partizanų santykius su civiliais. Pirmiausia partizanams suteikiama teisė reikšti pageidavimus, siekiant „būtino aprūpinimo ar pagalbos“. Asmenys, kurie savanoriškai tokius pageidavimus tenkina, laikomi partizanų rėmėjais arba, kaip rašoma akte, bičiuliais ir pripažįstami sąjūdžio nariais. Tiems, kas tenkinti pageidavimus atsisako, būtiniausiu atveju gali būti reiškiama reikalavimai, o jau pastaruosius gyventojai gali būti priversti patenkinti „ypatingais atvejais“ pavartojant net ginklą. Už išgautas vertybes neatlyginama iki okupacijos pabaigos. Nutarime taip pat nustatoma, kad partizanai ir gyventojai turi laikytis abipusio saugumo taisyklių. Be to, gyventojai turi teisę pageidauti, kad partizanai užtikrintų jų saugumą, ir pastariesiems tokie pageidavimai, kiek leidžia galimybės, yra privalomi. Gana įdomiai reglamentuota nelegaliai gyvenančių, tačiau LLKS ne-

priklausančių asmenų padėtis: jiems leidžiama naudotis sava-noriškomis gyventojų paslaugomis, bet griežtai draudžiama dangstyti partizanų vardu, naudoti prievartą ir kitaip trukdyti sąjūdžiui. Vis dėlto bene svarbiausias ir įdomiausias yra šio nu-tarimo 5 paragrafas, kuris toliau ir cituojamas:

Visiems Lietuvos piliečiams, turintiems Lietuvos pilietybę pagal nepriklausomos Lietuvos įstatymus arba teisę tai pilietybei įgyti, nežiūrint jų tautybės, tikybos ir įsitikinimų, savo veiksmais nenusi-kaltusiems prieš lietuvių tautos teises ir siekimus, užtikrinamas gy-vybės, saugumo ir turto neliečiamumas iš sąjūdžio laisvės kovoto-jų pusės. Toks pat neliečiamumas užtikrinamas ir visiems svetimų valstybių piliečiams, kurie į Lietuvos teritoriją atvyko tautai ne-priešiškais tikslais ir nepažeidžia lietuvių tautos teisių ir siekimų.

Šiame straipsnyje aukščiau išvardintų asmenų nusikaltimų prieš tautą ir sąjūdį bylas sprendžia ir nusikaltėlius baudžia sąjū-džio teismai pagal LLKS okupacijos meto Baudžiamąjį Statutą.

Asmenys, užtikti bevykdant nusikalstamą darbą, įmatytą okupacijos meto Baudžiamajame Statute, gali būti baudžiami vietoje be teismo.

VKP(b) nariai, ginkluoti okupacinės valdžios pareigūnai ir visi kiti tautai priešiškais tikslais apginkluoti asmenys skaitomi lietuvių tautos priešais ir todėl iškrenta už neliečiamumo ribų.

Laisvės kovotojai neatsako už gyvybę bei saugumą kartu su ginkluotais priešais esančių asmenų, išskiriant sulaikytuosius, kai sąjūdžio laisvės kovotojai, be žalos sau, negali jų išsaugoti²⁹.

Ši citata labai aiškiai atskleidžia partizanų supratimą apie savo įgaliojimus, taip pat apie saviškius ir priešus. Be to, tai

²⁹ *Laisvės kovos 1944-1953 metais. Dokumentų rinkinys* (sud. D. Kuodytė, A. Ka-šėta). Kaunas: Politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, 1996. P. 310.

puikus orientyras, padedantis perprasti baudžiamąją politiką, karo lauko teismų ir kitų prievartą taikančių padalinių veiklos ir santykių logiką. Žinoma, tai palyginti vėlyvas teisės aktas, tačiau galima numanyti, kad jis buvo sukurtas remiantis ankstesniu teisiniu reguliavimu, papročiais ir tradicijomis.

Taigi, išnagrinėjus šiandienio įstatymų leidėjo valią ir pačių partizanų nuostatas, galima šiek tiek perprasti jų įgaliojimų dydį. Visų pirma partizanai galėjo reikalauti iš gyventojų valstybės gynybai būtinos pagalbos, kurią pastarieji privalėjo teikti. Taip pat partizanų vadovybė galėjo reikalauti nepadėti priešui, pavyzdžiui: nestoti į komunistų partiją ir su ja susijusias organizacijas, nedirbti darbo, tiesiogiai susijusio su sovietų politikos Lietuvoje įgyvendinimu (t. y. nebūti kolūkių pirmininkais, žemės dalinimo komisijų nariais, sribais, saugumiečiais, milicininkais, mokesčių inspektorais, pagaliau ministrais, deputatais, prokurorais, teisėjais ir t.t.), be leidimo neimti išstremtų žmonių turto, neprisidėti prie sovietinės propagandos skleidimo, nešnipinėti ir pan. Savaime suprantama, kad už nepaklusimą tokiems reikalavimams partizanai galėjo taikyti ir taikė sankcijas, įskaitant ir mirties bausmę. Žinoma, reikalavimai turėjo būti keliami atsižvelgiant į tai, kad, kita vertus, taisyklės ir sankcijas, nors ir ne visada teisėtas, nustatinėjo sovietai. Tačiau reikia pripažinti, kad, apibendrintai kalbant, partizanai ne tik nepiktnaudžiavo įgaliojimais, bet pasiliko ir nemažą jų rezervą. Pavyzdžiui, už nedalyvavimą kare jokios sankcijos negrėsė, nors teoriškai buvo galima pagrįstai reikalauti, kad kiekvienas pilietis vykdytų savo konstitucinę pareigą ir gintų valstybę.

Suprantama, čia pateiktas tik labai bendras partizanų vadovybės įgaliojimų vaizdas. Kadangi keitėsi tiek tokios vadovybės sąvokos turinys, tiek okupantų politika, tiek ir bendra karo padėtis, konkrečiau apibrėžti partizanų santykius su gyvento-

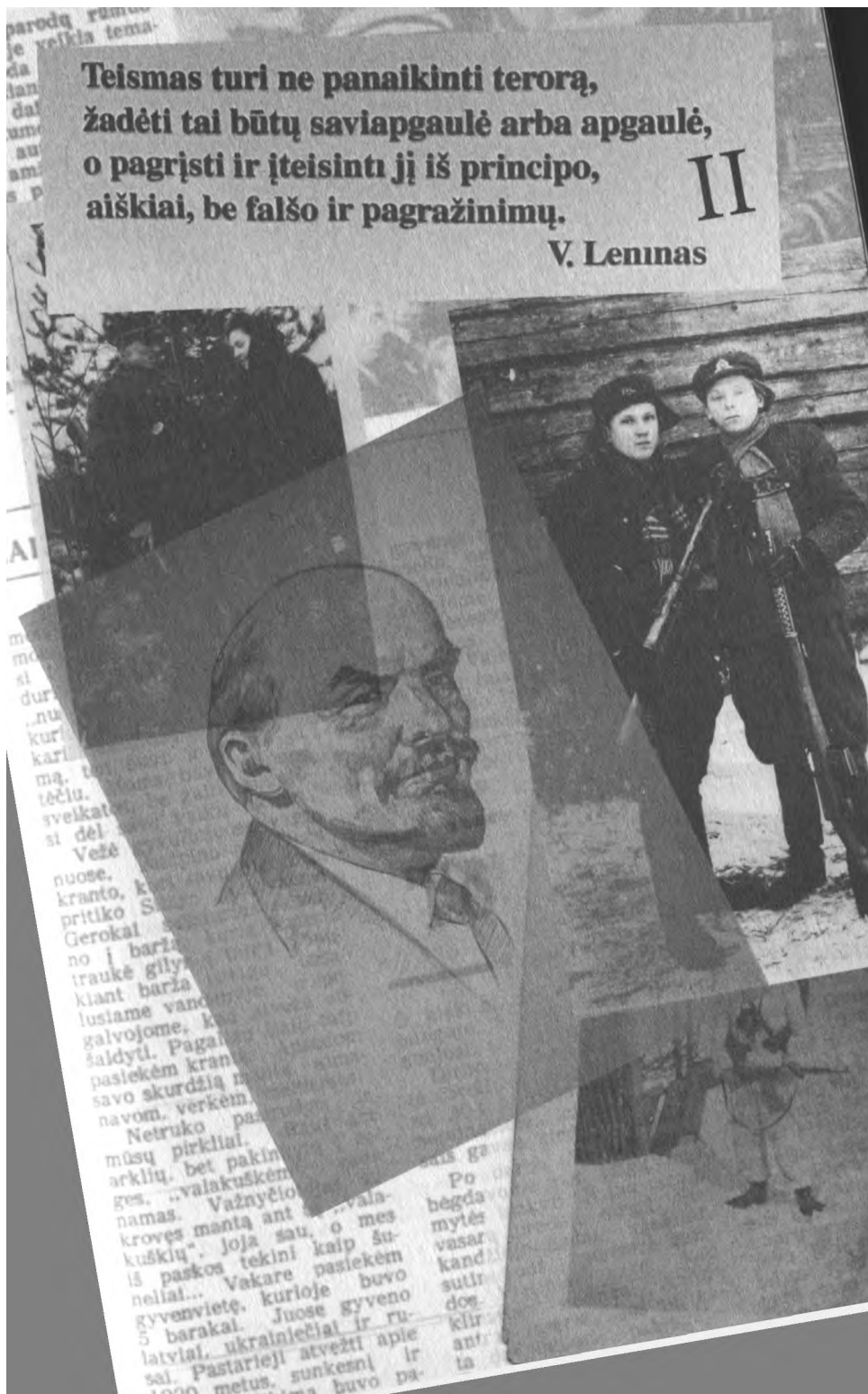
jais - atskiras darbas, o visiškai tikslus jų turinys ir sukeliamos teisinės pasekmės galėtų būti nustatytos tik konkrečiose bylose, ištyrus kompleksškai šiandienius ir partizanų priimtus teisės aktus, taip pat faktines aplinkybes.

Taigi baigiant pirmą šio kuklaus veikalo dalį jau galima aiškiai pasakyti: Lietuvos ir Sovietų Sąjungos karas tikrai buvo. Būtent taip 1944-1953 m. įvykius leidžia traktuoti sisteminė tarptautinės teisės normų ir doktrinos analizė. Tiesą sakant, ji net neleidžia įvykių aiškinti kaip nors kitaip. Šią išvadą patvirtina ir papildoma oficialios Lietuvos pozicijos nagrinėjimas. Įstatymų ir kitų teisės aktų nuostatos ne tik pripažįsta partizanų teisėtais valstybės atstovais tarptautiniuose santykiuose (kariniame konflikte su Sovietų Sąjunga) - kariais savanoriais, bet ir suteikia jų vadovybei aukščiausios karinės ir politinės valdžios įgaliojimus okupuotoje valstybėje. Taip sukuriamas itin aiškus teisinis reguliavimas: 1944-1953 m. vyko karas su okupantu; partizanams Lietuvos gyventojai privalėjo paklusti, o sovietų nurodymų nevykdyti tol, kol tai nekėlė pavojaus jų gyvybei ar sveikatai. Tokio teisinio partizanų karo modelio atsiradimas - natūrali ir sveikintina Nepriklausomybės atkūrimo (taigi savotiškos partizanų pergalės) pasekmė ir čia knygą jau galima būtų baigti, jei nereikėtų sakyti „bet“. Bet „bet“ pasakyti reikia, nes tam, kad galėtų naudotis kario savanorio statuso teikiama is privalumais, iš kurių svarbiausias - valstybinė pensija, likę gyvi partizanai pirmiausia turi „atlaikyti“ procesą, oficialiai vadinamą teisių atkūrimu, o neoficialiai - rehabilitacija. Kaip tik šio proceso nagrinėjimui ir skirta antra knygos dalis.

Teismas turi ne panaikinti terorą,
žadėti tai būtų saviapgaulė arba apgaulė,
o pagrįsti ir įteisinti jį iš principo,
aiškiai, be falšo ir pagražinimų.

II

V. Leninas

REABILITACIJA - KITA MEDALIO PUSĖ

*Ignorantia iudicis est calamitas innocentis**

Senovės romėnų patarlė

Reabilitacija yra toks keistas reiškinys, kad net sunku nuspręsti, nuo ko pradėti kalbą. Būtų galima jį apibūdinti labai trumpai ir sausiai. Tai procesas, kuris vyksta pagal Asmenų, represuotų už pasipriešinimą okupaciniams režimams, teisių atkūrimo įstatymą. Pirmas jo straipsnis nustato taisyklę: „Paskelbti, kad Lietuvos gyventojai, kurie tiek Lietuvoje, tiek už jos ribų buvo represinių organų nuteisti arba įkalinti neteismine tvarka, arba kitaip apribota jų laisvė pagal [vardinami įvairūs okupacinių režimų (TSRS ir Vokietijos) teisės aktai], yra nekalti Lietuvos Respublikai ir atkuriamos visos jų pilietinės teisės“. Tokiems asmenims išduodami teisių atkūrimo pažymėjimai (įstatyme jie vadinami pažymėjimais apie asmenų nuteisimo, įkalinimo, ištrėmimo ar kitokio laisvės apribojimo laiką, bet juose būna įrašyta ir tai, kad asmuo skelbiamas nekaltu ir atkuriamos visos jo teisės), kuriuos privalu turėti siekiant kario savanorio ar laisvės kovų dalyvio¹ statuso. Antras straipsnis numato minėtos taisyklės išimtį: „Šio įstatymo 1 straipsnio nuostata netaikoma

* Teisėjo neišprusimas yra nekaltojo nelaimė (lot.).

¹ Toks statusas suteikiamas asmenims, kurie nekovojo ginklu. Paprastai tokiais tampa partizanų ryšininkai ir rėmėjai, taip pat vėlesnio laikotarpio disidentai.

asmenims, dalyvavusiems darant genocido nusikaltimus, taip pat beginklių civilių žmonių žudynėse ir kankinimuose“. Šios dvi normos ir nulemia visą rehabilitacijos proceso esmę - ginčą dėl to, kas turėtų būti taikoma konkrečiam atvejui: taisyklė ar išimtis. Tai, kas priima sprendimus, kaip jie gali būti skundžiami ir kaip atliekami tyrimai, neturi reikšmės. Kai kurios praktinės šio proceso detalės bus paminėtos vėliau, o rimčiau juo besidomintys gali paskaityti patį įstatymą. Ši knygos dalis skirta pamatinėms, labiau su teisės teorija ir filosofija susijusioms problemoms nagrinėti.

Svarbiausias rehabilitacijos proceso požymis yra tas, kad jame, nors įstatymas to tiesiogiai nepasako, o teisėjai ir kiti sprendimus priimančys pareigūnai stengiasi diplomatiškai nutylėti, iš esmės galioja kaltės prezumpcija. Tokią išvadą padarytų kiekvienas logikos mėgėjas, nesunkiai išgliaudęs apgaulingą formuluočių „kevalą“. Išties formulė „visi yra nekalti“ iš pirmo žvilgsnio asocijuojasi su visai kita - nekaltumo prezumpcija. Tačiau šią formulę papildė dar du teiginiai. Pirmas: daliai tų visų formulė netaikoma. Antras: tie, kuriems formulė taikoma, gauna specialius tai patvirtinančius dokumentus. Bet juk pažymėjimas, kaip ir bet kuris kitas faktą patvirtinantis dokumentas, yra išimties simbolis. Jis visada yra skirtas įrodinėtinai, o ne preziumuojamai padėčiai konstatuoti. Preziumuojama būseną todėl taip ir vadinasi, kad jai patvirtinti nereikalingi jokie dokumentai. Pavyzdžiui, preziumuojama, kad žmonės nėra susituokę, kol nepateikiamas santuokos liudijimas, preziumuojama, kad šeimoje nėra vaikų, kol priešingai nepatvirtina gimimo liudijimas, pagaliau baudžiamajame procese preziumuojama, kad asmuo nepadarė nusikaltimo, kol tai nenustatyta įsiteisėjusiu teismo nuosprendžiu. Tai išsiaiškinus pasirodo, kad čia aptariamame įstatyme suformuluota loginė konstrukcija yra

visiškai priešinga tekstiniam „kevalui“. Elementari teisinė logika sufleruoja, kad visumą ar taisyklę sudaro tie asmenys, kurie neturi jokių pažymėjimų. Jų padėtis yra preziumuojama. Dalis arba išimtis yra pažymėjimus turintys asmenys, kurių padėtis yra įrodinėtina. Kadangi reabilitacijos pažymėjimas skelbia nekaltumą, vadinasi, preziumuojama kaltė. Kaip tik tokia yra kaltės prezumpcijos esmė. Visą šią pastraipą pavertus paprastu buitinės kalbos sakiniu, išeitų: visi sovietų ir nacių politiškai represuoti asmenys yra laikomi nusikaltėliais, kol priešingai nepatvirtina reabilitacijos pažymėjimas.

Tikiuosi, kad ši ilga įžanga skaitytojams sukėlė ne visai apibrėžtų abejonių, nes kaip tik tokio tikslo siekiau. Taip pat tikiuosi, kad, pasiekus šios dalies pabaigą, klausimai ir abejonės galutinai susiformuos ir sutaps su tais, kurie bus parašyti knygoje. Bent iš dalies į juos atsakyti mėginsiu trečioje ir paskutinėje knygos dalyje. Tuo tarpu dabar ketinu įrodyti, kad reabilitacijos procesas yra niekuo nepagrįstas, visiškai nereikalingas ir net ydingas ir kad jis apskritai yra sovietinės tradicijos palikimas, nesuderinamas su pirmoje dalyje aptartu teisiniu reguliavimu. Bet pirmiausia privalau paminėti dar vieną svarbų momentą. Ši knyga yra skirta partizanams. Todėl kalbėdamas apie reabilitaciją iš tikrųjų turiu galvoje *partizanų reabilitaciją*. Tačiau reabilituojami ne tik jie. Procesas taikomas visiems dėl politinių priežasčių sovietų ir nacių represuotiems asmenims. Ir vis dėlto partizanai gali būti išskirti kaip specifinė žmonių grupė, ypačinga savo istorine ir teisine padėtimi, aptarta pirmoje knygos dalyje. Todėl toliau kalbėsiu apie *partizanų reabilitaciją*, nors kai kurios mintys gali būti pritaikomos ir kitų reabilituotųjų asmenų atžvilgiu.

Reabilitacija atsirado ne Lietuvoje, o Maskvoje. Tai pasakyti reikia labai aiškiai ir visų pirma. Procesas buvo sukurtas ir išplėtotas kartu su vadinamojo „asmenybės kulto“, arba stalinizmo, pasmerkimu Sovietų Sąjungoje. Vos baigęs rėžti savo garsiąją kalbą Nikita Chruščiovas ėmėsi paleidinėti iš lagerių politinius kalinius. Tai visiems žinoma istorija. Buvo sudaryta bylų peržiūrėjimo komisija prie SSSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo, kuri sprendavo, ką paleisti, o ką palikti GULAG'o žiniai. Daug tremtinių ir politinių kalinių tuomet buvo paleista, bet šiandien jau yra neginčijamai įrodyta, kad grįžimas į Lietuvą anaip tol nereiškė visų jų kančių pabaigos². Tokia buvo reabilitacijos pradžia.

Antroji banga prasidėjo, kai 1988 m. liepos 11 d. TSKP CK priėmė nutarimą „Dėl papildomų priemonių baigiant darbą, susijusį su ketvirtajame ir penktajame dešimtmetyje bei šeštojo dešimtmečio pradžioje nepagrįstai represuotų asmenų reabilitacija“. Be to, 1989 m. sausio 5 d. buvo priimtas dar vienas TSKP CK nutarimas, o sausio 16 d. - ir atitinkamas SSSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakas „Dėl neteisminių organų sprendimų panaikinimo“. Šiandien smagu skaityti ir tinka paminėti tai, ką anuomet rašė SSSR KGB kolegija savo sprendime „Dėl priemonių, išplaukiančių iš įvairių institucijų sprendimų dėl ketvirtajame ir penktajame dešimtmetyje bei šeštojo dešimtmečio pradžioje nepagrįstai represuotų asmenų reabilitacijos, įgyvendinimo eigos“:

² Žr.: *Sunkių traumų psichologija: politinių represijų padariniai* (sud. D. Gailienė). Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2004. P. 80-82.

SSSR Aukščiausiosios Tarybos ir SSKP CK pavedimas organizuoti istorinio ir socialinio teisingumo atkūrimą 3 ir 4 dešimtmečio bei 6 dešimtmečio pradžios nepagrįstų represijų aukų atžvilgiu valstybės saugumo organams buvo svarbus politinis uždavinys. Čekistams tai ne tik tarnybinė prievolė, bet ir moralinė pareiga visuomenei. Tai, kad reabilituojant nekaltai nukentėjusius piliečius ir atkuriant jų gerų vardų dalyvauja šiuolaikinė čekistų karta, nesusijusi su nuosmikiu ir masinėmis represijomis, turi didelę auklėjamųjų reikšmę ir padeda užtikrinti, kad panašūs sukrėtimai nebepasikartos³.

Štai taip. „Moralinė pareiga visuomenei“ (originale - „Vypolnenije vysokogo npravstvennogo dolga pered obščestvom“). Bet juk KGB mes iš principo netikime. Niekada. Bent šiuo atveju pasitikėti tikrai neverta. Ši reabilitacijos banga buvo ne kas kita, kaip tik dar viena savotiško sovietinio populizmo apraiška.

Sovietų Sąjungos vadovai turėjo įprotį periodiškai atsigręžti į mases ir stiprinti savo autoritetą tarp jų keisčiausiomis priemonėmis. Stalinas tai darė organizuodamas viešus teismo procesus, kuriems populiarumu galėjo prilygti nebent sporto varžybos, ir žmonių akyse paversdamas daugelį senosios kartos bolševikų išdavikais ir sąmokslininkais. Taip Stalinas tapo būtinas sovietinei liaudžiai, nes saugojo nuo sąmokslų ir išdavysčių. Chruščiovas pasmerkė asmenybės kultą ir stalinistines represijas bei pradėjo reabilitaciją, taip bent laikinai pelnydamas teroro iškankintos liaudies pagarbą ir aplenkdamas savo anuomet dar stiprius oponentus. O štai Michailui Gorbačiovui būtinai reikėjo „apžaišti“ „Solidarumą“, „Sąjūdį“ ir kitas „separatistines organizacijas“. Jis nusprendė naudotis pirmtakų pavyzdžiu: rasti būdą nukreipti žmonių dėmesį nuo tokių rimtų dalykų

³LYA, f. K-i, ap. 46, b. 187, l. 54.

kaip nepriklausomybė ir užimti juos kuo nors paprastesnių. Kadangi tarybiniai žmonės tuo metu labiausiai troško džinsų, magnetolų ir kramtomosios gumos iš kapitalistinių šalių, buvo paskelbta „perestroika“. Intelligentams ir disidentams, kuriems džinsai rūpėjo mažiau, pasitelkus „glasnostį“ suteikta galimybė šį bei tą viešai pasakyti. O kadangi atsirado piktavalių, besinaudojančių valdžios palankumu tam, kad primintų jai represijas, nepriklausomybės netekimą, partizanų karus ir panašius įvykius, tai nuspręsta vėl išjudinti rehabilitacijos procesą.

Kaip tik tokiaime kontekste susiformavo ir lietuviškasis rehabilitacijos variantas. 1989-ųjų rugsėjo 29-ąją buvo priimtas vadinamasis respublikinis įstatymas „Patvirtinti Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakus dėl asmenų, nuveiktų už kai kurias veikas, reabilitavimo“. Jame jau numatyti šiandienės sistemos pradmenys: teistus asmenis reabilituoja Aukščiausiasis Teismas (tuo metu - Lietuvos TSR aukščiausiasis teismas), represuotus neteismine tvarka - Generalinė prokuratūra (tuo metu - Lietuvos TSR prokuratūra). Atkūrus nepriklausomybę visa tai buvo perkelta į 1992-ųjų įstatymą „Dėl asmenų, represuotų už pasipriešinimą okupaciniams režimams, teisių atkūrimo“, kuris 1998-aisiais, patikslinus kai kurias formuluotes, tapo dabar galiojančiu Asmenų, represuotų už pasipriešinimą okupaciniams režimams, teisių atkūrimo įstatymu. 2004-ųjų rugsėjį veiklą baigusi Seimo darbo grupė pasiūlė dar keletą čia nagrinėjamų klausimų požiūriu nereikšmingų pakeitimų ir papildymų, bet pataisos iki šiol nėra priimtos.

Tokia yra rehabilitacijos proceso atsiradimo Lietuvos teisėje istorija. Joje slypi vienas nepaprastai įdomus momentas. Regis, niekam nekilo klausimas, ar rehabilitacija, žvelgiant iš mūsų, o ne sovietų, pusės, apskritai yra reikalinga. Būta netinkamai vykdomo proceso kritikų, tačiau visi jie padarė panašias išvadas:

Pasaulis nesupras valstybės, kuri negrąžins žmonėms to, ką iš jų atėmė. Reabilitacijos procesas iš tikrųjų dar tik prasideda⁴.

Tokio tai teisininkų darbo rezultatas - paradoksali situacija. Tie, kurie nesipriešino okupantams, nekovojo su neteisybe, nuolankiai pasidavė plėšiami, tremiami, žudomi, - pagerbti labiausiai. Jų teisės atstatytos dar LTSR saulėlydžio laiku. Tie, kurie bandė, norėjo priešintis, kovoti, bet ar nesugebėjo, ar nepajėgė, ar nespėjo, - antroje vietoje. Jų teisės išsijusę atstatinėja teisininkai dabar. O tiems, kurie „žygiais, o ne žodžiais...“ - šiandien Aukščiausiasis teismas nepriklausomos Lietuvos Respublikos vardu, su Vyčiu ant blanko siuntinėja pranešimus: žudikas, plėšikas, o jei su tokiu nuosprendžiu nesutinki - skųskis prokuratūrai⁵.

Abiem pacituotais atvejais yra aiški pagrindinė mintis: represuotiems būtina atkurti teises ir blogai, kad teisininkai tai daro per lėtai. Tačiau man atrodo daug prasmingiau kritikuoti reabilitacijos procesą, iškeliant ištis radikalų klausimą: ar reikalingas sovietų represuotiems asmenims teisių atkūrimas ir kokias teises jiems atkurti gali Lietuva? Mat atkurti teises ir nekaltumą galima tik tada, kai jie yra atimti. Todėl sovietų požiūriu reabilitacija buvo visiškai logiškas procesas. Visi dėl politinių priežasčių represuoti asmenys buvo iš esmės „prisidirbę“, tik kai kurie iš jų per Stalino žiaurumą nukentėjo nepagrįstai. Pastariesiems atkūrus teises praeities klaidos buvo ištaisytos ir problema išnyko.

⁴ Žemaitytė, A. „Nusikaltėli“, *vargšas žmogau II* Atgimimas. 1990-01-05-12, nr. 1(62).

⁵ Simutis, L. *Teisininkai, ar esate teisūs? II* Lietuvos aidas. 1990-09-25, nr. 88(5634), p. 1-2.

Tai, kad Lietuva perėmė reabilitacijos tradiciją, kartu reiškia ir tai, kad ji perėmė sovietinį požiūrį į politiškai represuotus asmenis. Toks žingsnis gali būti pateisinamas tik tuo atveju, jeigu minėti asmenys (šioje knygoje - partizanai) tikrai atliko veiksmus, kurie Lietuvos Respublikos požiūriu galėtų būti pripažinti nusikaltimais, o sovietai teisėtai ir pagrįstai juos nuteisė. Štai šis klausimas ir bus toliau gvildenamas.

AR partizanai darė nusikaltimus?

Kontrrevoliuciniai nusikaltimai yra sunkiausiai nusikaltimai. Jie yra pavojingiausia pasipriešinimo forma laimėjančiai socialistinei kūrybai, rodoma sudaužytų priešiškojų klasių likučių, trockinių bucharinių banditų ir kitų fašistinių žvalgybų agentų.

Mūsų baudžiamieji įstatymai kontrrevoliuciniu laiko kiekvienų veiksmų, nukreiptų į darbininkų bei valstiečių tarybų ir jų pagal TSR Sąjungos Konstituciją bei sąjunginių respublikų konstitucijas išrinktų TSR Sąjungos, sąjunginių ir autonominių respublikų darbininkų ir valstiečių valdžių nuvertimą, pakirtimą ar nusilpninimą arba į TSR Sąjungos išorinio saugumo ir pagrindinių ūkinių, politinių ir nacionalinių proletarinės revoliucijos laimėjimų pakirtimą ar nusilpninimą⁶.

Taip apie kontrrevoliucinius nusikaltimus kalbėjo Andrejus Višinskis, garsusis Stalino prokuroras, kuris pats neblogai išmanė teorinius ir praktinius šių nusikaltimų inkriminavimo aspektus. Kaip tik kontrrevoliuciniais nusikaltimais buvo kaltinami ir partizanai.

Kontrrevoliucija vargiai gali būti laikoma nusikaltimu Lietuvos Respublikai. Jau pirmoje knygos dalyje kalbėjau apie so-

⁶ Višinskis, A. J. *Tarybinė baudžiamoji teisė*. Vilnius: Vilniaus universiteto Teisės fakultetas, 1941. P. 26.

vietinę propagandą ir jos vertinimą. Kadangi, blaiviai mąstant, nebuvo jokios revoliucijos, ypač „lietuviškosios“, tai negalėjo būti ir kontrrevoliucijos. Be to, tarp Lietuvos ir SSSR tuo metu vyko karas, per kurį savanoriška kariuomenė bandė sutrukdyti okupacinei administracijai galutinai užvaldyti okupuotą teritoriją. Todėl visokeriopas trukdymas „laimėjančiai socialistinei kūrybai“ Lietuvoje turėtų būti laikomas didžiai vertingu darbu, o ne nusikaltimu. Bet toks žongliravimas sąvokomis gali privesti ir prie tikros demagogijos. Žinome, kad tikslas ne visuomet pateisina priemones. Ir nors vadinamoji kontrrevoliucija - išties labai kilnus tikslas, visų priemonių pateisinti negali net jis. Todėl reikia pripažinti, kad kai kurie kontrrevoliuciniai nusikaltimai gali būti laikomi nusikalstamais veiksmais ir Lietuvos Respublikos požiūriu. Taigi negalima apsiriboti bendro pobūdžio pasamprotavimais, o būtina panagrinėti ir konkrečius partizanams inkriminuotus nusikaltimus.

Pagrindinis visų „kontrrevoliucionierių“ nusikaltimas buvo tėvynės išdavimas. RSFSR BK 58^{ia} straipsnį galima visiškai pagrįstai laikyti „tradiciniu“. Jis numatė atlikimą veiksmų, „kuriais kenkiama TSR Sąjungos karinei galiai, jos valstybinei nepriklausomybei ar jos teritorijos neliečiamybei“⁷. Vargu ar tokie veiksmai gali būti laikomi nusikaltimais Lietuvos Respublikai. Greičiau priešingai. Sovietų Sąjunga buvo Lietuvos priešininkė ir okupante, todėl kiekvienas, kuris kenkė pirmosios karinei galiai ar teritorijos neliečiamybei, turėtų būti antrosios gerbiamas.

Greta tėvynės išdavimo, partizanai neretai dar buvo kaltinami pagal RSFSR BK 58-11 straipsnį, numatiusį atsakomybę už

⁷ RTFSR Baudžiamasis kodeksas veikiąs Lietuvos TSR teritorijoje. Oficialus tekstas su pakeitimais 1954 m. sausio 1 dienai ir su pastraipsniui susistemintos medžiagos priedu. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1954. P- 33-

kontrrevoliucinių nusikaltimų rengimą ar priklausymą juos daryti planuojančiai organizacijai⁸. Šių veiksmų nusikalstamumas, žvelgiant iš Lietuvos Respublikos pozicijų, taip pat abejotinas. Juk negalime partizanų būrių, rinktinių ir apygardų pripažinti nusikalstamomis organizacijomis, nors visos jos planavo, rengė ir net darė kontrrevoliucinius nusikaltimus.

Bet, ko gero, daugiausiai abejonių ir diskusijų keliantis partizanų nusikaltimas - teroristiniai aktai (RSFSR BK 58⁸ straipsnis). Tai - veiksmai prieš „Tarybų valdžios atstovus ar prieš darbininkų ir valstiečių revoliucinių organizacijų veikėjus ir dalyvavimas tokių aktų vykdyme, nors ir nepriklausančių kontrrevoliucinėms organizacijoms asmenų“⁹. Kadangi ši norma, kaip įprasta sovietinėje baudžiamojoje teisėje, yra neapibrėžta ir nieko nesakanti, vėl tenka kreiptis į Višinskį:

Teismų praktika laiko teroristiniais aktais darbininkų korespondentų ir kaimo korespondentų, finansų darbuotojų, švietėjų, stachanovininkų, geriausiųjų spartuolių ryšium su jų spartuolišku darbu, pionierių, mokytojų visuomeninkų, taip pat valdžios atstovų ir visuomeninių organizacijų veikėjų šeimos narių nužudymų.

*Teroristinis aktas gali pasireikšti taip pat tarnybinių asmenų ir visuomenininkų asmeninio turto padegimu arba sunaikinimu klasinio keršto tikslais, ryšium su nukentėjusiųjų dirbamu tarybiniu arba visuomeniniu darbu*¹⁰.

Štai čia pasiekiame esmę. Kaip tik su mirtimi susiję epizodai yra reikšmingiausi reabilitacijos procese. Suprantama, karas

⁸ Ten pat, p. 38.

⁹ Ten pat, p. 37.

¹⁰ Višinskis, A. J. *Tarybinė baudžiamoji teisė*. P. 28.

buitine prasme kaip tik ir yra masinės žudynės. Todėl aišku, kad kitos pusės kombatantų nužudymas - joks nusikaltimas. Net Asmenų, represuotų už pasipriešinimą okupaciniams režimams, teisių atkūrimo įstatyme, kuris nors ir būdamas sovietinės kilmės vis dėlto yra „lietuviškas“, nereikalaujama partizanų teisintis dėl sribų, saugumiečių ar milicininkų žūties. Pagrindas, kuriam esant teisės neatkuriamos, yra apibrėžtas kaip „dalyvavimas civilių beginklių žmonių žudynėse ir kankinimuose“¹¹. Taigi žuvusysis turi būti ir civilis, ir beginklis. Nustatyti pirmą požymį yra palyginti nesunku. Kas nebuvo nei karys, nei saugumietis, nei milicininkas, nei sribas - tas buvo civilis. O štai ginklo turėjimas ar neturėjimas sukelia daugiau problemų.

Ne tik teisėsaugos, karinių ar sukarintų institucijų darbuotojai būdavo ginkluoti. Bijodami partizanų užpuolimų ginklus nešiodavo ir kiti oficialūs asmenys. Pavyzdžiui, dažnai juos turėdavo kolūkių pirmininkai, apylinkių sekretoriai ir panašūs pareigūnai. Kai kuriems valdininkams ginklai būdavo išduodami atliekant tam tikras užduotis. Pavyzdžiui, 1951 m. balandžio 4 d. Prienų rajono vykdomojo komiteto instruktoriai vaikščiojo po kaimus, gyventojams skelbdami, kad organizuojamas kolūkiečių susirinkimas. Jie buvo ginkluoti šautuvais ir revolveriais¹². Be to, ginklus turėjo agentai-smogikai ir kai kurie kiti agentai, o kartais pasitaikydavo ir tokių atvejų, kai saugumo struktūros išduodavo ginklą „savigynai nuo banditų“ ir niekaip su valstybinėmis institucijomis nesusijusiems asmenims. Pavyzdžiui, vienas Prienų rajono gyventojas šiam tikslui iš LSSR MVD turėjo gavęs šautuvą, revolverį „Nagan“ ir granatų¹³.

¹¹ Kitas pagrindas yra dalyvavimas genocido nusikaltimuose, bet jis yra numatytas buvusiems 1941 m. birželio mėn. sukilimo dalyviams bei vokiečių okupacijos laikų lietuviškosios administracijos pareigūnams ir partizanams niekada netaikomas

¹² LYA, f. K-i, ap. 16, b. 636, l. 420-421.

¹³ LYA, f. K-i, ap. 15, b. 2399, l. 22-23.

Taigi neaiškumai prasideda vos tik pradėjus narstyti partizanų nusikaltimų klausimą. Tačiau nesąžininga būtų juos per daug sureikšminti. Konkrečiais atvejais dažniausiai pavyksta daugiau ar mažiau tiksliai nustatyti, kad žuvę asmenys buvo civiliai ir beginkliai. Bet tuomet kyla (ar bent turėtų kilti) naujos problemos.

Partizanai buvo ne šiaip ginkluoti žmonės, kurių politiniai įsitikinimai vertė juos siekti sovietų valdžios nuvertimo. Partizanai buvo savanoriška kariuomenė, kuri gynė valstybę ir laikinai įgyvendino dalinę jos valdžią. Vadinasi, jie turėjo tam tikrus įgaliojimus civilių ir beginklių asmenų atžvilgiu. Šie įgaliojimai apėmė ir teisę bausti už nusikaltimus, taip pat ir mirties bausmę. Kokių nesklandumų tai gali sukelti rehabilitacijos procese, aiškiai matyti iš toliau pateikiamos trijų praktiškai dažniausiai pasitaikančių civilių beginklių asmenų žūties atvejų aptarimo.

KOLABORANTAI IR SAUGUMO STRUKTŪRŲ AGENTAI

Itin dažnai partizanų aukomis tapdavo asmenys, įtariamai kolaboravimu arba šnipinėjimu. Tai ir įvairaus rango sovietų valdininkai (paprastai apylinkių sekretoriai, kolūkių pirmininkai, politiniai agitatoriai, klubų-skaityklų vedėjai, mokytojai¹⁴ ir pan.), ir komunistų partijos ar kitų komunistinių organizacijų nariai, ir pagaliau sovietinių saugumo struktūrų slaptieji bendradarbiai (arba asmenys, įtarti tokiu bendradarbiavimu) - agentai ir informatoriai. Yra keletas su jų nužudymais susijusių problemų.

¹⁴ Kai kuriuos skaitytojus gali suklaidinti nekaltai skambančios skaityklos vedėjo ar mokytojo pareigos. Tačiau reikia atsiminti, kad sovietų režimas buvo totalitarinis ir daug jėgų skyrė žmonių sąmonei paveikti. Todėl nėra jokių abejonių, kad vadinamasis „ideologinis-auklėjamasis darbas“, kurį dirbo prosovietišškai nusiteikę mokytojai ir klubų-skaityklų vedėjai, buvo vienas iš pavojingiausių nusikaltimų Lietuvos valstybės požiūriu. Tai, kad partizanai šį pavojų gebėjo įvertinti, greičiau rodo ne jų žiaurumą, o nuovokumą.

Jau pirmoje dalyje kalbėjau apie tai, kad Lietuvos aneksijos data reikėtų laikyti ne 1940 m. įvykius, o partizanų karo pabaigą. Vertinant kolaboravimą - tai svarbus klausimas. Esant aneksijos, nors ir neteisėtos, sąlygoms, galima kalbėti apie tam tikrą kolaboravimo, kaip nusikaltimo, nunykimą. Ši aplinkybė paaiškina, kodėl kolaborantais nelaikome ir baudžiamojon atsakomybėn netraukiame Algirdo Mykolo Brazausko, Česlovo Juršėno ir kitų buvusių „nomenklaturščikų“ (kitas klausimas, kad dažnai vertiname juos per gerai). Aneksijos situacija naikina du būtinus kolaboravimo nusikaltimo požymius - pavojingumą ir kaltę. Pavojingas šis nusikaltimas yra tol, kol realiai kenkia valstybės gynybai. Kai valstybė išnyksta arba, kaip nutiko Lietuvai, gali egzistuoti tik *de jure*, veikla, anksčiau galėjusi būti pripažinta kolaboravimu, tampa tiesiog bjauriu užsiėmimu, kurio padarūs, sąmoningi ir save gerbiantys žmonės stengiasi išvengti, bet vargiai yra tiek pavojinga, kad galėtų būti pripažinta nusikaltimu. Kartu nyksta ir kaltė. Nepaisant to, kad teisės mokslų neragavę žmonės dažnai mėgsta vienas kitą gąsdinti baisiąja taisykle „Istatymo nežinojimas neatleidžia nuo atsakomybės“, kaltė vis dėlto suponuoja tam tikrą kaltininko suvokimą jei ne apie veikos priešingumą teisei, tai bent apie jos pavojingumą. Atsiminus tą aplinkybę, kad Sovietų Sąjungoje apskritai visi darbai buvo valstybiniai, ir atsižvelgus į režimo taikytas poveikio sąmonei priemones, sunku būtų teigti, kad kolaboravimas aneksijos sąlygomis laikytinas nusikaltimu¹⁵. Žinoma, gali būti (Lietuvos atveju taip ir įvyko), kad dalis visuomenės išlieka pasipriešinimo pozicijose ir smerkia tarnavimą buvusiam agresoriui ir okupantui. Bet tarp nedoro darbo

¹⁵ Nors dabar galiojantis Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas draudžia ir kolaboravimą aneksijos sąlygomis, tokio teisinio reguliavimo pagrįstumas labai diskutuotinas.

ir nusikaltimu pripažįstamos pavojingos veikos dar yra platus pavojingumo laipsnių spektras. Todėl nors šiandien bendru moraliniu-etiniu požiūriu esame teisūs pavadindami vėlyvojo sovietmečio teisėjus, prokurorus, vadinamuosius politikus ar „nomenklaturščikus“ kolaborantais, nusikaltėliais baudžiamosios teisės prasme jų negalėtume laikyti.

Partizanų karo laikotarpiu viskas buvo kitaip. Čia reikia trumpai aptarti tokį keistą reiškinį, kurį pats nusprendžiau pavadinti partizanų anachronizavimu. Jis neabejotinai susijęs su sovietų politika ir propaganda ir vertas kur kas išsamesnių tyrimų. Bet šios knygos tema kiek kitokia, todėl apsiribosiu tik keliomis bendromis pastabomis. Skaitant publikacijas apie partizanų karą, ypač ne profesionalių istorikų, o žurnalistų ar vadinamųjų paprastų žmonių rašinius, susidaro įspūdis, kad autoriai savo vaizduotėje XX a. penktojo dešimtmečio partizanus perkelia į vėlyvą septintojo ar aštuntojo dešimtmečio sovietmetį. Tokiu atveju ginclutų ir ryžtingai nusiteikusių rezistentų veiksmai tikrai atrodo žiaurūs ir nepagrįsti. Šio keisto įsivaizdavimo priežastys labai suprantamos. Partizanai išnyko ir kartu tarsi „sustingo“: susiformavo labai aiškus ir statiškas jų įvaizdis. Tuo tarpu sovietmetis nuolat kito išlaikydamas kai kuriuos pastovius bruožus. Todėl žmonės ir ėmė girdėdami apie sušaudytą mokytoją įsivaizduoti savo buvusią auklėtoją, o apie kolūkio pirmininką - akordeonu savos kūrybos dainai pritariantį linksmuolį iš garsaus Vytauto Kernagio ir „Kabareto tarp girnų“ šlagerio apie kolorado vabalus. Akivaizdu, kad tokie vaizduotės triukai buvo labai naudingi sovietams, ir, nors šiandien dar negaliu to įrodyti, neabejoju, kad jie šį reiškinį visokeriopai puoselėjo. Kad ir kaip ten būtų, tokie vaizdiniai nėra teisingi. Partizanų karo laikotarpiu, kitaip nei vėlyvuju sovietmečiu, buvo labai aišku, kas ką gina, kas kam atstovauja ir kas kam kenkia. Žinoma, kolaborantai apskritai re-

tai kada savo elgesį laiko neteisėtu ar pavojingu. Bet jie visada supranta, kad yra ištikimi prieš, o ne savo valstybei ir kad pareigą pastarajai pažeidžia. Todėl reikia labai aiškiai atskirti persekiojimą už politinius įsitikinimus kaip žmogaus teisių pažeidimą (dažnai taip priekaištaujama partizanams) nuo teisėto baudžiamosio persekiojimo už nusikaltimus valstybei.

Taigi, paprastai šnekant, sušaudyti partizanų karo laikotarpio kolaborantus, kaip, be jokios abejonės, ir šnipus, kurių veiklos pavojingumo net įrodinėti nereikia, buvo už ką. Kitas klausimas - kokia tvarka partizanai galėjo tai daryti? Neabejojama tik dėl karo lauko teismų nuosprendžių. Jų galią paprastai pripažįsta net rehabilitaciją vykdančios teisininkai. Tačiau aišku, kad ne visi asmenys, įtarti šnipinėjimu ir kolaboravimu, buvo sunaikinti vykdančios nuosprendžius. Detalus partizanų baudžiamosios politikos tyrimas - atskira tema. Čia reikia pasakyti tik tiek, kad sušaudymo be nuosprendžio legalumas, žinoma, kelia abejonų, tačiau panašius veiksmus karo metais vykdė įvairios karinės ir civilinės kariaujančiųjų šalių institucijos, tik paprastai jie slepiami, o jų vykdytojus visos valstybės yra linkusios aršiai ginti. Kai kurie rusų teisininkai, mėgstantys pasaulį kartkartėmis nustebinti netikėtais pareiškimais, net mano, kad prievartiniai veiksmai šnipų ir kolaborantų atžvilgiu yra teisėta karo dalis:

Bet kokia pagalba nacių valdžiai - skundimas ar tiesioginis dalyvavimas baudžiamosiose operacijose - leido kolaborantus prilyginti gyvajai priešų jėgai. Laikantis Pabaltijo nacionalistinių sluoksnių pozicijos, Antrojo pasaulinio karo metais prancūzų Pasipriešinimo vykdytų kolaborantų naikinimų taip pat reikėtų pripažinti karo nusikaltimu ir pan.¹⁶

¹⁶ Черниченко, С. В. Об „окупации“ Прибалтики и нарушении прав русскоязычного населения.

Nesutinku, žinoma, su autoriaus pateikiama vadinamųjų Pabaltijo nacionalistinių sluoksnių, kuriems, matyt, ir pats priklauso, pozicijos kritika. Bet jo mintis apie galimybę „prilyginti kolaborantus gyvajai priešo jėgai“ yra išties įdomi. Galbūt tarptautinės humanitarinės teisės specialistams tikrai verta pradėti mąstyti apie kintančią karo sampratą, civilių ir kombatantų perskyros nykimą ir galimus atitinkamus teisinio reguliavimo pokyčius, juo labiau kad bent sovietiniai šnipai ir kolaborantai itin dažnai būdavo apginkluojami. Tačiau ir šiandien pakanka pagrindo pritarti rusų mokslininkams ir kartu pateisinti Lietuvos partizanų veiksmus. Čia verta dar kartą prisiminti jau minėtą *ad impossibilia ius non cogit* principą, saugantį nuo pozityviosios teisės savivalės. Suprantama, kad partizanai negalėjo visų šnipų ir kolaborantų teisti. Ir nors tai prieštarauja tarptautinei teisei, reikia pasakyti, kad pastaroji visų pirma reguliuoja santykius „normalių“ karų atveju. Tuo tarpu visiškai aišku, kad vienaip šnipų klausimas gali būti sprendžiamas, kai yra frontas ir užnugaris bei vyksta daugiau ar mažiau lygiavertė žvalgybos ir kontržvalgybos dvikova, ir visai kitaip, kai teritorija yra okupuota ir daugiau faktinės galios turi priešas. Čia svarbu dar kartą pakartoti ir pabrėžti, kad iki šiol nėra nustatyta, kaip šią problemą sprendė patys partizanai. Jų represinių veiksmų logika ir sistema dar tik pradedama tyrinėti ir šis darbas gali duoti naujo peno apmąstymams. Pagaliau, nepaisant visų šių pasvarstymų, reikia pripažinti, kad net prievarta šnipų ir kolaborantų, juo labiau - jų artimųjų, atžvilgiu galėjo būti neteisėta ir traktuojama kaip civilių ir beginklių asmenų žudymas - t. y. karo nusikaltimas. Tačiau pati savaimė ši išvada nėra lemiama.

Šiai asmenų kategorijai galioja visa tai, kas buvo pasakyta apie kolaborantus ir šnipus. Visų pirma suveikia tas pats anachronizavimo mechanizmas, todėl daugeliui žmonių atrodo, kad žemės gavimas iš valdžios nėra pakankamas pagrindas sušaudyti. Septintojo ar aštuntojo dešimtmečio sovietmečiu tai, žinoma, ir nebebuvo pakankamas pagrindas. O partizanų karo laikotarpiu buvo.

Viena žinoma mokslininkė kartą pasakojo man savo nuotykį su kolega iš JAV Vakarieniaudami jie pradėjo kalbėtis apie šeimas, gimines, istoriją ir tai, kaip, kas, kada ir kur gyveno. Tuomet lietuvė papasakojo, kad jos senelis buvo palyginti turtingas žmogus, turėjo nemažai žemės ir pan. Pasakojimą ji baigė kiekvienam lietuviui daugiau negu aiškia fraze: „O paskui atėjo sovietai“. Tačiau amerikiečiui niekas nebuvo aišku. Jo atsakymas (beje, kuo nuoširdžiausias) buvo toks: „Tai ką? Negi atėmė?“

Šią istoriją papasakojau ne tam, kad pasišaipyčiau iš naivaus amerikiečio. Šaipytis čia derėtų nebent iš savęs. Sovietų valdžia padarė kai ką tokio, kas normaliam Vakarų kultūros žmogui yra protu nesuvokiama. Ji pasikėsino į privačią nuosavybę, dar daugiau – į žemės nuosavybę. Šia prasme mano papasakotoje istorijoje slypi anaip tol ne kultūriniai skirtumai, nors ir kyla didelė pagunda galvoti būtent šitaip. Plačiąja prasme ir mes, ir amerikiečiai priklausome tai pačiai krikščioniškajai Vakarų kultūrai, todėl nuosavybės neliečiamybė mums turėtų būti vienodai žinoma. Tai, kad mes (lietuviai) nebesistebime ir nebesipiktiname sovietų veiksmais, o verčiau esame linkę juoktis iš naivių amerikiečių, tik parodo, kaip sėkmingai sovietai mus atpratino nuo pagarbos nuosavybei. Beje, čia pat įdomu konstatuoti ir vieną paradoksą: dažnam iš mūsų daug lengviau suprasti, kodėl indė-

nai žiauriai nužudydavo ir dar nuskalpuodavo pirmus Amerikos kolonistus, negu suvokti, kodėl partizanai sušaudydavo naujakurius. Bet partizanai ir jų laikų žmonės buvo kitokie. Nuosavybės neliečiamumą, gal net šventumą, jie suvokė labai panašiai, jei ir ne visai taip pat, kaip amerikiečiai. Juo labiau kad kalbame apie žemės nuosavybę. Jeigu net tokie sovietiniai poetai kaip Justinas Marcinkevičius savo eilėraščiuose vis dar garbindavo žemę, tai ką ir kalbėti apie partizanų karo dalyvius? Ir štai šią išimtinai brangią nuosavybę sovietai sistemingai atiminėjo vykdydami „išbuožinimo“ politiką, represuodami partizanų šeimų narius ir kitokiais būdais. Šia prasme norint suvokti partizanų pyktį ir jų reakciją nereikia net pateikti to jau visuotinai istorikų pripažinto argumento, kad Lietuvos partizanai pirmiausia rėmėsi kaimo gyventojais, iš ūkininkų gaudavo maistą ir drabužius, jų sodybose įsirengdavo slėptuves ir kad apskritai kaimas buvo partizanų „materialinė-techninė bazė“.

Jei dar kam nors neaišku, kuo čia dėti naujakuriai, tai galima paaiškinti, kad jie buvo tie, kurie iš sovietų valdžios tą atimtą žemę gaudavo. Suprantama, kad ji būdavo atiduodama tik okupantams palankiems asmenims, rečiau - net atvykėliams iš Sovietų Sąjungos gilumos, vadinamiesiems kolonistams. Tokia politika vykdoma buvo maždaug iki 1949 m., kai pradėti masiškai steigti kolūčiai ir rekvizuota žemė perėjo jų nuosavybėn.

Dėl šios priežasties partizanų teisė bausti naujakurius ir kolonistus nekelia jokių abejonių. Tai buvo žmonės, kėlę didžiulį pavojų ne tik privačiai nuosavybei, bet ir valstybės gynybai ir net jos konstituciniams pamatams. Paprastai šnekant, naujakuriai ne šiaip vogė, jie vogė su sovietų žinia, pritarimu ir net jų iniciatyva. Tokios veiklos sukeltos teisinės pasekmės buvo trejopos. Pirmia, tai buvo neteisėtas privačios nuosavybės pasisavinimas, taigi nusikaltimas. Antra, tai buvo sovietų politikos (kuri buvo ir karo

politika - žemė visų pirma buvo atimama iš partizanų rėmėjų ir šeimos narių) palaikymas - veikla, artėjanti prie kolaboravimo ir valstybės išdavimo. Pagaliau trečia, naujakuriai nepaisė pagarbos privačiai nuosavybei - vieno iš konstitucinių tarpukario Lietuvos, kurią partizanai gynė, principų, ir savo veiksmais galėjo paskatinti kitus panašiai elgtis, šitaip netiesiogiai artindami pasipriešinimo pralaimėjimą. Taigi suprantama, kad už tokią veiklą galėjo būti baudžiama, taip pat ir mirties bausme.

Žinoma, naujakurių klausimas yra kiek sudėtingesnis nei šnipų ar kolaborantų. Yra žinoma, kad kai kuriais atvejais sovietai itin primygtinai siūlydavo pasiimti žemę. Kita vertus, argumentas, kad geriau žemę dirbti negu palikti ją dirvonuoti, taip pat nėra visiškai nepagrįstas. Bet reikia atsiminti ir tai, kad tokius veiksmus galima buvo suderinti su partizanais ir netrukdyti žmonių, kurie matė reikalą tai padaryti. Todėl tie, kurie kadaise nepakluso teisėtai valdžiai ir palaikė okupantus, šiandien neturėtų teigti nieko blogo nedarę.

Kalbant apie naujakurių baudimo tvarką galioja visa tai, kas jau buvo pasakyta apie kolaborantus ir šnipus. Kai kuriais atvejais partizanų veiksmai galėjo būti neteisėti ir vertintini kaip karo nusikaltimai. Beje, reikia pridurti ir tai, kad naujakuriai kartais taip pat būdavo „žyviaja sila protivnika“. Šia prasme įsidėmėtinas Obšrutų kaimo atvejis. 1940-aisiais iš Suvalkų krašto į Vilkaviškio apskrities Pilviškio valsčiaus Obšrutų kaimą buvo perkelta apie 50 rusų šeimų, kurios „oseli na kulackoj zemle, častično kulakov-nemcev, častično litovskich kulakov“. Prasiėjęs partizanų karui, baiminantis galimo užpuolimo, Obšrutuose buvo sukurta vadinamoji savigynos grupė, turėjusi net kulkosvaidį¹⁷. Kaimas iš tikrųjų sulaukė partizanų dėmesio ir jo gyventojai gavo tokio turinio įspėjimą:

¹⁷ LYA, f. K-i, ap. 3, b. 1532, l. 110.

LIETUVA tik lietuviams

Lietuvių tautos engėjai, rusiški, bolševikiški kolonistai - k a c p a i , mes daug kartų parodėme geros valios ir žmoniškumo svetimtaučiams, taip pat ir jums. Tačiau nežmoniškas jūsų elgesys su mūsų gyventojais mums yra nepakenčiamas. Jūs, lygiai kaip enkavedistai, šnipinėjimu ir ginklu stengiatės įsitvirtinti Lietuvoje, išmesdami Lietuvos gyventojus iš jų gyvenamųjų vietų, pasiųsdami juos badui į Rusijos gilumą. Toki jūsų šlykštūs darbai mus priverčia imtis griežtų ir žiaurių priemonių prieš jūsų šeimas.

Mes reikalaujame, kad vieno mėnesio laikotarpyje, kuo skubiausiai išsinešdintumėte iš Lietuvos. Tos šeimos, kurios nepaklausys šio reikalavimo, bus s u n a i k i n t o s , nežiūrint lyties ir amžiaus skirtumo.

L. L. K. [tikriausiai Lietuvos Laisvės Kovotojų. - B. G.] Ž. R. [tikriausiai Žalgirio Rinktinės. - B. G.] Vadovybė¹⁸.

Įspėjimas, matyt, nesulaukė tinkamos reakcijos, nes 1947-ųjų lapkričio 16-osios vakarą partizanai puolė kaimą. Padariniai, jei tikėsime MGB dokumentais, - 31 (8 vyrai, 9 moterys ir 14 vaikų) žmogus žuvo ir 13 (2 vyrai ir 11 vaikų) buvo sužeista¹⁹.

Obšrutų situacija ištis sudėtinga. Galima ilgai diskutuoti dėl to, ar tai nusikaltimas. Viena vertus, partizanai iš anksto pasakė, kad ketina sunaikinti naujakurių šeimas (apie šeimų žudymo fenomeną - kiek vėliau), taigi ir beginklius asmenis (be to, „nežiūrint lyties ir amžiaus skirtumo“). Kita vertus, naujakurius į karą įtraukė ne partizanai, o sovietai, ir tai, kad

¹⁸ LYA, f. K-i, ap. 3, b. 1532, l. 113.

¹⁹ LYA, f. K-i, ap. 3, b. 1532, l. 110.

kaimas buvo apginkluotas, pavertė jį iš esmės kariniu taikiniu, kuriame civilių ir beginklių asmenų neturėtų būti. Tad kieno atsakomybė už jų žūtį šiuo atveju yra didesnė, sunku vienareikšmiškai atsakyti.

Obšrutų atvejais, suprantama, išskirtinis. Ne veltui šio įvykio tyrimu asmeniškai domėjosi pats tuometinis SSSR Valstybės saugumo ministras Viktoras Abakumovas. Galima neabejoti, kad naujakurių apginklavimo atvejų būta ir daugiau. Aptarus pirmas dvi nuo partizanų rankos žuvusių civilių asmenų kategorijas, aiškėja viena - gyvybė jiems galėjo būti atimta ir teisėtai, ir neteisėtai. Tačiau prieš darant apibendrintas išvadas, reikia aptarti paskutinę - pačią žiauriausią ir baisiausią partizanų veiksmų grupę.

ŠEIMŲ ŽUDYNĖS

Tai iš tikrųjų baisiausi iš partizanams priskiriamų nusikaltimų. Joks normalus šiuolaikinis žmogus negali suprasti, kaip už vyro nusikaltimus galima sušaudyti žmoną, už vaiko - tėvą, už brolio - seserį ir atvirkščiai. Matyt, kaip tik dėl to šeimų žudynės visada prisimenamos kilus diskusijai dėl partizanų ir visiškai suprantama, kodėl jas labiausiai pabrėžti linę sovietinių ar po-sovietinių pažiūrų svarstytojais. Kita vertus, jų oponentai taip pat nėra visiškai teisūs besąlygiškai neigdami bet kokias partizanų sąsajas su šeimų žudynėmis.

Partizanų įsakymuose ir instrukcijose numatyti procedūriniai KLT [Karo lauko teismų. - B. G.] klausimai. Bylose turėjo būti ne mažiau kaip trijų asmenų liudijimai, įrodantys kaltę, ir kaltinamojo apklausos protokolas. Ypač pabrėžiama atsakomybė už bausmių paskyrimų ir vykdymą, „kad nepasidarytume patys skandalų, nusikaltimų ir nesu-

sikompromituotume“. Aptariami atvejai, kai visi šeimos nariai dirba enkavedistams. Tokiu atveju nurodoma likviduoti visą šeimą, „išskyrus mažamečius ir senokus, kurie negali atnešti jokios žalos mūsų organizacijai“. Jų ne tik negalima žudyti, bet įsakoma pristatyti „kaimynams ar giminėms ir įpareigoti juos rūpintis mažųjų likimu“. Vaikų daliai paliekamas nekonfiskuotas nusikaltusiųjų turtas.

Tad sadistiški šeimų nužudymai jokių būdu negali būti priskirti organizuotiems partizanams²⁰.

Pateiktoje ištraukoje esama daug teisingų argumentų, bet su galutine išvada sutikti būtų sunku. Tam, kad pripažintume ir įvertintume partizanus, visai nebūtina „nuvalyti“ visas jų dėmes. Daug prasmingiau yra bandyti paaiškinti jų veiksmų prigimtį. Taigi šeimų žudymo fenomenas tikrai egzistavo ir tai nėra sovietinės propagandos pramanai. Patvirtinant tokį teiginį galima prisiminti kad ir šią daugeliui istorikų gerai žinomą ištrauką iš „Tauro“ apygardos vado Zigmo Drungos „Mykolo-Jono“ įsakymo:

Pirmiausia naikinti vadovaujančius, aktyvius bolševikus: Apskri- ties vykdomojo komiteto pirmininką MAKSIMAVIČIŲ, Miesto vykdomojo komiteto pirmininką GRINCEVIČIŲ, milicijos viršininką GUREVIČIŲ, Valsčiaus skyriaus milicijos viršininką GLAMBINSKĄ, deputatę LAUKAITYTĘ, NKVD agentę SVILAITĘ, Vykdomojo komiteto pirmininką KRIŠČIŪNĄ ir kitą bolševikų aktyvą.

Persekioti ir be gailesčio naikinti pavienius ir, esant galimybei, jų šeimas. Į atvirą kovą nestoti ir užduotis vykdyti taip, kad nenukentėtų pašaliniai asmenys ir patys vykdytojai²¹.

²⁰ Gaškaitė, N., Kuodytė, D., Kašėta, A., Ulevičius, B. *Lietuvos partizanai 1944-1953 m.* P. 41-42.

²¹ *Lietuvos partizanų Tauro apygarda (1945-1952 m.). Dokumentų rinkinys.* Vilnius: Lietuvos archyvų departamentas, 2000. P. 107.

Žinoma, šis įsakymas priimtas pačioje karo pradžioje (1946 m. vasario 20 d.). Galima įtarti, kad ilgainiui nuostatos galėjo keistis. Be to, įsakymas - dar ne viskas. Ne mažiau svarbus jo vykdymo klausimas. Pavyzdžiui, dr. K. Girnius mini pavyzdį iš Tauragės rajono, kur kilo didelis ginčas tarp vadovybės ir vietinių partizanų dėl pasmerktų žmogaus šeimos likimo²². Pagaliau nesunku suprasti, kad tiek įsakymų priėmimo, tiek ir jų įgyvendinimo požiūriu padėtis galėjo labai skirtis priklausomai nuo konkrečios apygardos ar net rinktinės aktualijų. Visa tai puiki medžiaga ateities tyrimams. Bet jau šiandien aišku, kad šeimų naikinimas nebuvo vien tik ekscesai ar sovietų provokacijos, tai buvo daugiau ar mažiau paplitusi praktika ir partizanams, kitaip negu šiuolaikiniams žmonėms, tokie veiksmai neatrodė išskirtinai žiaurūs.

Nė kiek neabejoju, kad ateityje aistroms aprimus kultūros ir mentaliteto istorikai nesunkiai sugebės pateikti detalų šios problemos sprendimą. Todėl čia pristatysiu tik dvi viena kitą papildančias „minihipotezes“, aiškinančias šeimų žudynių fenomeną. Visų pirma, būtina atsiminti, kad partizanai buvo ne tik tarpukario Lietuvos santvarkos augintiniai ir jos gynėjai, bet ir žmonės, gyvenę totalitarinių režimų ir Antrojo pasaulinio karo epochoje. O to laikotarpio Europa nebuvo šių dienų šiltnamis. Totalitariniai režimai sistemingai taikė kolektyvinės atsakomybės principą. Akivaizdu, kad būtent kolektyvinė atsakomybė (kaltės Aktyvumas šiuo atveju neturi reikšmės) buvo viena iš, pavyzdžiui, žydų naikinimo priežasčių. Būta ir mažesnių reiškinių. Pavyzdžiui, gerai žinoma, kad tiek sovietai, tiek naciai vienodai sėkmingai naudojo įkaitų ėmimo arba kaimų naikinimo taktiką. Kita vertus, tokios kolektyvinio kaltinimo

²² Girnius, K. *Partizanų kovos Lietuvoje*. P. 377.

ir kolektyvinės atsakomybės idėjos palietė ir demokratines to meto santvarkas. Juk ne kartą rašyta apie tai, kad sąjungininkai, o ką jau kalbėti apie pasipriešinimo sąjūdžių dalyvius, po karo gana atvirai reiškė kaltinimus ir panieką ne tik Hitleriui ar naciams, bet ir *vokiečiams*. Taigi tas laikotarpis buvo susijęs ne tik su apskritai padidėjusiu žmonių žiaurumu, bet ir su savotišku kolektyvinės atsakomybės ir kraujo keršto principų atgimimu, jei ne teisiniu, tai bent faktiniu. Lietuvos padėtis šiuo požiūriu buvo išskirtinai sunki, nes ji visą Antrojo pasaulinio karo laiką matė vien tik totalitarinių režimų politiką. Labai didelę reikšmę turėjo tai, kad kolektyvinę atsakomybę taikė jėgos, kurios, nepaisant to, kad Lietuvą valdė neteisėtai, žmonių akyse vis dėlto siejosi su valstybine valdžia. Čia verta paminėti kai kurių istorinės kriminologijos atstovų teorijas apie tai, kad valdžios veiksmai ir pavaldinių gyvenimas yra susiję daug labiau negu gali atrodyti. Valstybinei valdžiai demonstruojant, kad smurtas ir prievarta yra tinkami konfliktų sprendimo būdai, gali išaugti bendras smurtinių nusikaltimų, ypač žmogžudysčių, skaičius²³. Lietuvos atveju okupantai parodė kur kas daugiau - tai, kad represijos grupės atžvilgiu yra tinkamas būdas atsisteisti už pavienio individo veiksmus. Be to, partizanai ne šiaip sprendė privačius ginčus, taip pat įgyvendino (beje, teisėtai) valstybinę valdžią. Suprantama, kad šios aplinkybės galėjo sukelti itin nemalonių pasekmių. Pagaliau labai svarbus, jei ne lemiamas veiksnys buvo tai, kad kolektyvinės atsakomybės principą sovietai tiesiogiai taikė pačių partizanų atžvilgiu. Jų šeimų trėmimas nebuvo pavienių atvejų klausimas, bet sisteminga ir oficialiai įteisinta praktika. Sovietų saugumo struktūroms išaiškinus

²³ Lehti, M. *Homicide Trends in Finland and Estonia in 1880-1940: Consequences of the Demographic, Social and Political Effects of Industrialization II* Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention. 2001, vol. 2, no u, p. 50-71.

kurio nors partizano anketinius duomenis, jo tėvai, broliai, seserys, sutuoktinis ir vaikai būdavo ištremiami „kak semja deistvujuščego bandita“. Natūralu, kad ir reakcija buvo atitinkama.

Kita vertus, reikia tinkamai įvertinti ir neabejotinai partizanams įtakos turėjusią tarpukario Lietuvos kaimo kultūrą ir šeimos vaidmenį joje. Nors to meto Lietuva sociologine prasme mums dar nelabai gerai žinoma, tačiau panašu, kad gimininės tradicijos ir savotiškas klanų identitetas tuometiniame kaime dar buvo labai gajūs. Iš dalies tai patvirtina ir ta aplinkybė, kad, vienam šeimos nariui tapus partizanų, kiti dažniausiai taip pat tapdavo kovotojais, ryšininkais arba rėmėjais ir tos skaudžios istorijos apie du brolius - partizaną ir sribą - iš tikrųjų nebuvo tokios jau dažnos. Čia turime ir kitą įdomų klausimą. Jeigu partizanaujama buvo šeimomis, tai labai tikėtina, kad taip pat buvo kolaboruojama ir šnipinėjama. Šia prasme jau cituotos N. Gaškaitės, D. Kuodytės ir kitų knygos autoriai visiškai teisingai atkreipė dėmesį į tokius atvejus. Papildant jų išvadas galima pacituoti 1946 m. liepos 26 d. Didžiojo Lietuvos kunigaikščio Kęstučio grupės III rajono partizanų karo lauko teismo nuosprendį, kuriuo mirties bausme buvo nuteista visa Stasio Račkausko šeima:

Žmona Anelė yra išdavusi viso Obelninkų ir Mackonių, Papėčių km. besislapstančius nuo kariuomenės vyrus. Su sūnumi Mečislovu yra išdavusi visas slėptuves jų ir po to pabėgo Seirijų miestelin, o sūnus Mečislovas yra sribokas. Dabar lanko Kaune NKVD mokyklą. Pats Račkauskas Stasys su vaikais Anele 18 m. ir sūnum Vitu 14 m. gyvena kaime ir šnipinėja kaimo gyventojus ir partizanus. Š. m. birželio 18 d. pastebėję Staciškės miške partiz. Karį ir Aidą tuojau pranešė Seirijų NKVD-istams, kurie tuojau atvykę darė kratas²⁴.

²⁴ LYA, f. K-i, ap. 3, b. 207, l. 266.

Panašių karo lauko teismų nuosprendžių būtų galima rasti ir daugiau. Jie reikšmingi vienu aspektu. Šiaip jau šeimų žudynės, nepaisant visų socioistorinių mentaliteto tyrimų, neabejotinai buvo nusikalstami veiksmai, nes to meto teisėje individualios atsakomybės ir subjektyvios kaltės principai jau seniai buvo ne tik pripažįstami, bet ir visuotinai priimti. Tačiau ta aplinkybė, kad pasitaikydavo atvejų, kai kiekvienas šeimos narys būdavo individualiai nubaudžiamas mirties bausme, leidžia daryti išvadą, kad ir veiksmai šeimų atžvilgiu galėdavo būti teisėti. Tad net ir tokiu atveju pats nužudymo faktas dar nėra pakankama sąlyga tvirtinti, kad konkretūs partizanai dalyvavo žudant beginklius civilius.

Aptartos partizanų prievartinių veiksmų civilių atžvilgiu kategorijos, suprantama, neapima visų „teroro aktų“. Viena iš didesnių problemų, pavyzdžiui, buvo ir pačių civilių naudojimas partizanais tarpusavio konfliktams spręsti. Tai pripažino ir partizanai:

Tačiau keršto ar pavydo vedini žmonės skundžia vieni kitus ir partizanams, kurie atseit turi jiems padėti asmenines sąskaitas suvesti. Mažiau savistoviai galvojančiam partizanui, nedarančiam savo išvadų ir nepažįstančiam gerai apylinkės gyventojų, sunku susigaudyti „kame šuo yra pakastas“. Yra buvę atsitikimų, kad partizanas visai ne iš blogos valios pasielgė neteisėtai²⁵.

Kita vertus, nėra jokios abejonės, kad kartais partizanai ginklu suvedinėdavo ir savo asmenines sąskaitas, be to, užsiėmė ir kitokia nusikalstama veikla. Trumpai tariant, partizanų nusi-

²⁵ *Laisvės kovos 1944-1953 metais. Dokumentų rinkinys*. P. 439.

kaitimų egzistavimas yra neginčijamas faktas. Bet jis pats savaime nėra pakankamas rehabilitacijai pateisinti, o be to, kaip jau ne kartą minėjau, negalima nuginčyti ir išvados, kad partizanai galėjo atimti civiliams asmenims gyvybę ir teisėtai, ir neteisėtai. Kaip pamatysime, tai sukelia įdomių padarinių. Tačiau kol kas reikia pereiti prie visiškai kito klausimo - sovietų teisės partizanus teisti.

SOVIETŲ TEISĖS TEISTI PARTIZANUS PROBLEMA

Čia dar kartą būtina prisiminti pirmą knygos dalį, kad partizaninė iš tikrųjų buvo tik karo taktika. Lietuvos partizanai laikytini savanoriška kariuomene, kuri teisėtai įgyvendino dalinę valdžią okupuotos valstybės viduje ir kariavo su okupantu - Sovietų Sąjunga. Tarptautinės teisės prasme partizanai buvo kombatantai, o tai reiškė, kad patekę į nelaisvę jie turėjo būti laikomi karo belaisviais.

Galimybės teisti tokį statusą turinčius asmenis buvo ir tebėra labai ribotos. Tai savaime suprantama. Teismas privalo būti nepriklausoma ir nesuinteresuota institucija, o nešališkumas prieš atžvilgiu itin sudėtingai įgyvendinamas. Vis dėlto tam tikros sąlygos, kurioms esant prieš atstovai gali būti teisiami, egzistuoja. Galima skirti dvi dideles jų grupes: sąlygas, kurioms esant karo belaisvio statusas apskritai nepripažįstamas ir sulaikytas asmuo traktuojamas kaip nusikaltėlis, kurį galima teisti pagal sulaikiusios šalies įstatymus, ir sąlygas, kurioms esant gali būti teisiamas asmuo, pripažintas karo belaisviu. Toliau kalbėsiu kaip tik apie šiuos du atvejus ir jų sąsajas su Lietuvos partizanų istorija.

Kaip jau minėjau pirmoje knygos dalyje, partizanų atvejui taikytina 1907 m. Hagos konvencija dėl karo įstatymų ir pa-

pročių. Kalbant apie karo belaisvių statusą reikia atsižvelgti ir į 1929 m. Ženevos konvenciją dėl elgesio su karo belaisviais; prie jos 1939 m. prisijungė ir Lietuva. Pirmoji konvencija (antroji šio klausimo apskritai nereguliuoja) numato vienintelę išimtį, kai sulaikytam priešo atstovui nebūtina pripažinti karo belaisvio statuso, - šnipinėjimą. Jai paskirtas atskiras Hagos konvencijos priedo „Sausumos karo įstatymų ir papročių nuostatai“ antros dalies „Karo veiksmai“ antras skyrius „Šnipai“, susidedantis iš 29, 30 ir 31 straipsnių. Šnipu laikomas asmuo, kuris slapta įsibrauna į priešo teritoriją, turėdamas tikslą informaciją rinkti ir perduoti savo kariuomenei. Kadangi ši teisinė sąvoka beveik niekuo nesiskiria nuo įprastos buitinės žodžio „šnipas“ reikšmės, tai daug svarbiau yra pabrėžti, kokie asmenys šnipais nelaikomi. Pirmiausia tai kariai, kurie rinkti informacijos į priešo veiksmų zoną eina nepersirengę (*not wearing a disguise*). Čia sąmoningai išverčiau anglišką terminą kaip *nepersirengę*, nors iš pirmo žvilgsnio atrodytų, kad kariškiau ir teisingiau būtų versti *neužsimaskavę*. Tačiau toks vertimas jau šiek tiek iškreiptų konvencijos logiką. Mat *not wearing a disguise* šiuo atveju yra visų pirma nuoroda į aprangą. Slėptis ir maskuotis žvalgybą ar kitus veiksmus priešo teritorijoje vykdančioms kariams yra leidžiama. Žvalgą (beje, terminas „žvalgas“ aptariamame teisės akte nevartojamas, todėl yra sąlyginis) nuo šnipo skiria uniformos ir skiriamųjų ženklų turėjimas. Paprasčiausia tai paaiškinti pavyzdžiu.

1944-aisiais sąjungininkų pajėgos aktyviai vykdė žvalgybos operacijas nacių okupuotose šalyse. Viena iš jų rūšių buvo vadinamųjų „Jedburgho komandų“ (*The Jedburgh Teams* arba *The Jed Teams*; pavadinimas kildinamas iš Škotijos miestelio Jedburgh, XII a. pagarsėjusio partizaniniais išpuoliais prieš anglų pajėgas) išlaipinimas Prancūzijoje, Belgijoje, Olandijoje ir ki-

tose valstybėse. Šių komandų nariai turėjo užmegzti ryšius su vietiniais pasipriešinimo sąjungiais ir pasinaudodami radijo siųstuvais, gavusiais specifinį pavadinimą *the Jed sets*, sukurti ryšių punktus, turėjusius užtikrinti ryšį tarp pagrindinių sąjungininkų pajėgų ir okupuotose valstybėse esančių rezistentų bei specialiųjų dalinių karių. Vienas iš tokios komandos „Frederick“ narių savo atsiminimuose ne kartą mini uniformų problemą. Jiems buvo liepta išsilaipinti su uniformomis, nes taip lengviau įgyti partizanų pasitikėjimą, be to, uniforma turėjo užtikrinti karo belaisvio statusą. Ir nors autorius teigia, kad vokiečiai visus parašiutininkus, nepaisydami aprangos, traktavo kaip šnipus ir todėl buvo verta, užmezgus ryšius su rezistentais, pradėti dėvėti civilius drabužius, jis pripažįsta, kad per visą Prancūzijoje būtų laiką uniformos taip ir nenusivilkę, nors ji, be abejo, trukdė slapstytis prieš teritorijoje (autorius su neslepiaimu pavydu prisimena neuniformuotus prancūzų rezistentus, kurie prireikus tiesiog „išnykdavo“ aplinkiniuose ūkiuose)²⁶.

Šis pavyzdys labai vaizdžiai atskleidžia uniformos reikšmę. Nacių nusistatymas visus parašiutininkus laikyti šnipais neturi jokios reikšmės, nes tai buvo karo įstatymų ir papročių pažeidimas. Niurnbergo karinio tribunolo sprendime atsisakymas pripažinti karo belaisvių statusą specialiųjų pajėgų kariams („Comandos“), kuriems priskirtini ir „Frederick“ komandos nariai, buvo atskirai aptartas kaip ryškus neteisėto elgesio (*ill-treatment*) su karo belaisviais pavyzdys²⁷. Taigi kad ir maskavosi, slapstėsi ir kitaip vengė susidūrimų su bet kokiomis vo-

²⁶ Kehoe, R. R. *led Team Frederick 1944: An Allied Team With the French Resistance II* http://www.cia.gov/csi/studies/winter98_99/arto3.html.

²⁷ *Judgement of the International Military Tribunal for the Trial of German Major War Criminals: War Crimes and Crimes Against Humanity: Murder and Ill-Treatment of Prisoners of War II* <http://www.yale.edu/lawweb/avalon/imt/proc/judwarcr.htm#prisoners>.

kiečių pajėgomis, „Frederick“ komandos nariai buvo *not wearing a disguise* Hagos konvencijos prasme. Tikriausiai būtent ši aplinkybė, leidžianti bent jau reikalauti, jei ne sulaukti, deramo elgesio, ir skatino juos vilkėti uniformą, nepaisant papildomų nepatogumų.

Kita asmenų, nelaikomų šnipais, kategorija yra pasiuntiniai (kariai ir civiliai), atvirai nešantys pranešimus savo arba priešo kariuomenei. Plačiau apie juos bus kalbama aptariant Lietuvos partizanų ryšininkų statusą.

Kaip jau minėjau, Hagos konvencija ir ja patvirtinti „Sausumos karo įstatymų ir papročių nuostatai“ šnipams karo belaisvių statuso nepripažįsta. Vienintelė jiems suteikiama garantija yra teismas, nes minėtų nuostatų 30 straipsnis įsakmiai skelbia: „Šnipas, sugautas vykdydamas nusikalstamą veiką, negali būti baudžiamas be teismo proceso“ (originale - *A spy taken in the act shall not be punished without previous trial*). Svarbu atkreipti dėmesį į tai, kad visų pirma įvairių teismų praktikoje, o vėliau ir nacionaliniuose teisės aktuose, ilgainiui įsigalėjo nuostata šnipinėjimo sąvoką aiškinti plečiamai ir sieti ją ne tik su informacijos rinkimu bei perdavimu, bet ir su kitokiais slaptais veiksmais. Viena iš šia prasme įdomiausių Antrojo pasaulinio karo laikotarpio istorijų ir jos teisinis vertinimas išryškėjo JAV Aukščiausiojo Teismo sprendime Quirino ir kitų byloje.

1942-ųjų birželio mėnesį specialioje mokykloje netoli Berlyno paruošti karininkai Richardas Quirinas, Henrikas Hansas Hauptas, Edwardas Johnas Kerlingas, Ernestas Peteris Burgeris, Heinrichas Harmas Heinckas, Werneris Thielis ir Hermanas Neubaueris buvo slapta išlaipinti iš povandeninių laivų: R. Quirinas, E. P. Burgeris ir H. H. Heinckas - Amagansetto paplūdimyje Long Ailendo saloje Niujorko valstijoje, o H. H. Hauptas, E. J. Kerlingas, W. Thielis ir H. Neubaueris - Ponte

Vedrà paplūdimyje Floridos valstijoje. Įdomu tai, kad išlaipinami jie buvo instruktuoti dėvėti uniformas ir dėvėjo jas tol, kol paliko paplūdimius. Tai dar kartą iliustruoja uniformos reikšmę. Instrukcijos prasmė aiški: jeigu išlaipinami vokiečių karininkai būtų sulaikyti (pavyzdžiui, juos pastebėtų pakrantės apsauga), amerikiečiams tektų pripažinti juos karo belaisviais. Palikę paplūdimius sprogmenimis nešini diversantai pasklido po JAV teritoriją, ketindami rasti ir sunaikinti tam tikrus taikinius. Amerikiečių laimei, jų nenuvylė Federalinis tyrimų biuras (FTB), kuris vokiečių kėslus laiku išaiškino ir sulaikė visus juos: vienus Čikagoje, kitus Niujorke. Kai paaiškėjo, kad sulaikytieji yra vokiečių karininkai, jie buvo perduoti Vašingtono karinės apygardos karo policijos viršininko žinion, apkaltinti karo įstatymų pažeidimu bei šnipinėjimu ir turėjo būti teisiami JAV Prezidento paskirtos Karinės komisijos (tai viena iš JAV egzistuojančių karinių tribunolų atmainų). Į Aukščiausiąjį Teismą byla pateko dėl to, kad sulaikytieji apskundė Prezidento sprendimą perduoti juos Karinei komisijai ir teigė, jog turėtų būti teisiami civilinio teismo. Spręsdamas Teismas pasisakė ir sulaikytųjų statuso klausimu, teigdamas, kad asmenys, slapta patekę į priešų teritoriją vykdyti diversijų ir kitokių slaptų karinių veiksmų, gali būti teisiami taip pat, kaip ir šnipai²⁸.

Vėliau sprendimas Quirino ir kitų byloje sulaukė įvairių vertinimų ir kritikos²⁹, tačiau ji buvo susijusi su Aukščiausiojo

²⁸ Ex parte Quirin, 317 U.S. 1, 63 S.Ct. 2 (1942) // <http://caselaw.lp.findlaw.com/scripts/getcase.pl?court=us&vol=317&invol=1>. Darydamas išvadą dėl sulaikytųjų vokiečių statuso JAV Aukščiausiasis Teismas taip pat rėmėsi žinomu pik. Williamo Winthropo veikalu *Karo įstatymai ir precedentai (Military Law and Precedents)*.

²⁹ Žr.: Fisher, L. *Military Tribunals: A Sorry History II* Presidential Study Quarterly 33. 2003, nr. 3, p. 484-508; Fisher, L. *Military Tribunals: The Quirin Precedent. CRS Report for Congress. March 26, 2002 II* <http://fpc.state.gov/documents/organization/9188.pdf>.

Teismo pateiktu nacionalinių aktų, o ne tarptautinės teisės aiškinimu, todėl pavyzdys savo reikšmės nepraranda. Juo galima ir baigti šnipinėjimo išimties aiškinimą, pereinant prie klausimo, kaip sovietai galėjo šia išimtimi naudotis teisdami partizanus.

Visų pirma, reikia pasakyti, kad negalima buvo piktnaudžiauti ir šnipinėjimo išimtimi teisinti nuosprendžių visų partizanų atžvilgiu. Partizanai buvo savanoriška kariuomenė, kombatantų grupė, kurios nelaisvėn paimti nariai turėjo būti pripažįstami karo belaisviais ir laikomi internuoti iki karo veiksmų pabaigos. Kita vertus, buvo tam tikrų rezistentų kategorijų, kurioms priklausantys asmenys galėjo būti traktuojami ir teisiami kaip šnipai ir diversantai. Puikus pavyzdys yra vadinamosios rezervinės grupės, kurių nariai gyvendavo legaliai, nedėvėjo jokių skiriamųjų ženklų, atvirai nenešiojo ginklų, iš esmės vykdė žvalgybą ir dalyvaudavo tik kai kuriose operacijose. Bet sovietų galimybė tokius asmenis teisti taip pat nebuvo absoliuti. Čia svarbios kelios aplinkybės: nors uniforma yra esminis požymis, skiriantis žvalgą ar teisėtą kovotoją nuo šnipą ar diversantą, partizanų atžvilgiu jį taikyti būtų sudėtingiau negu kalbant apie reguliariąją kariuomenę. Taip yra todėl, kad Lietuvos partizanų galimybės įgyti uniformas ir skiriamuosius ženklus buvo ribotos. Asmenis, siūdavusius ar kitaip gamindavusius aprangą, sovietai persekiojo ir teisė. Tai buvo karo įstatymų ir papročių pažeidimas, nes tarptautinė teisė draudė taikyti atsakomybę civiliams gyventojams už paramą savo šalies pajėgoms. Taigi absoliutinti uniformos ir skiriamųjų ženklų reikalavimą reikėtų partizanams užkrauti atsakomybę už sovietų padarytus teisės pažeidimus, o tai nesuderinama su jokiais teisės principais. Todėl partizanų atžvilgiu požymis *not wearing a disguise* turėjo būti nustatomas vadovaujantis ne formaliais, o vertinamaisiais kriterijais, t. y. sprendžiant, ar jų išvaizda ir elge-

sys atliko uniformos ir skiriamųjų ženklų funkciją - leido juos aiškiai identifikuoti kaip kovotojus ir atskirti nuo civilių ir kitų karo veiksmuose nedalyvaujančių asmenų. Dėl šios priežasties, pavyzdžiui, rezervinių grupių nariai, dalyvaujantys operacijoje kartu su uniformuotais kovotojais ir akivaizdžiai paklūstantys tiems patiems vadų įsakymams, vargiai galėtų būti vertinami kaip šnipai ar diversantai.

Kita aplinkybė, kurią būtina įvertinti, yra ta, kad šnipas ar diversantas gali būti teisiamas tik tuo atveju, kai jis sulaikomas vykdydamas nusikalstamą veiką. „Sausumos karo įstatymų ir papročių nuostatų“ 31 straipsnis įsakmiai numato, kad šnipas, kuriam pavyksta sėkmingai baigti savo misiją ir grįžti į savo kariuomenę, įgyja neliečiamybę: sulaikytas jis turi būti pripažįstamas karo belaisviu ir negali būti teisiamas už ankstesnę šnipinėjimą (originalė - *A spy who, after rejoining the army to which he belongs, is subsequently captured by the enemy, is treated as a prisoner of war, and incurs no responsibility for his previous acts of espionage*). Kadangi šnipinėjimas, kitaip nei diversija, yra ne vienkartinis veiksmas, o tęstinė veikla, tai reikia pripažinti, kad rezervinių grupių nariai galėjo būti laikomi šnipais ir teisiami visą tą laiką, kol jie gyvendami legaliai vykdė partizanų žvalgybos užduotis. Tačiau kai, o tai dažnai atsitikdavo, pajutę pavojų tokie asmenys prisidėdavo prie tikrų kovotojų, galimybė juos teisti išnykdavo. Reikia pasakyti, kad jau vien šios nuostatos nagrinėjimas leidžia mažinti asmenų, kuriuos sovietai galėjo teisti, skaičių iki minimumo, nes rezervinių grupių nariai dažnai spėdavo pasitraukti į pogrindį, o atvejų, kad partizanai būtų sulaikyti vykdydami diversinę operaciją, pasitaikydavo labai retai.

Pagaliau ne visai aiškus yra ir teritorinės sovietų jurisdikcijos klausimas. Šnipinėjimą ar diversinę veiklą apibūdina ne tik slaptumas, bet ir buvimas prieš teritorijoje. Šiaip jau Hagos

konvencija atsižvelgia tik į faktinę okupaciją ir griežtai laikantis jos nuostatų reikėtų pripažinti, kad visa Lietuva buvo sovietų teritorija. Tačiau tokiu atveju partizanai liktų apskritai be teritorijos ir kartu be teisės bausti sovietų šnipus ir diversantus. Todėl teritorijos klausimą aiškinti derėtų lanksčiau, atsižvelgiant į karo specifiką. Kaip jau minėjau pirmoje knygos dalyje, neteisėtos sovietinės okupacijos faktas negalėjo suvaržyti partizanų jurisdikcijos. Jie turėjo tiek valstybinės valdžios funkcijų ir įgaliojimų, kiek faktiškai sugebėdavo išsaugoti. Be to, svarbu ir tai, kad slapta ir partizanišką taktiką iš esmės nulėmė sovietinė karo nepripažinimo politika. Pagaliau būdami agresoriais sovietai buvo atsakingi ir už patį karą apskritai. Todėl Hagos konvencijos nuostatas reikėtų aiškinti maksimaliai partizanų naudai. Žinoma, oponentai galėtų pateikti pakankamai svarių argumentų, pagrindžiančių priešingą nuomonę. Taip yra todėl, kad partizanų ir sovietų jurisdikcijos susikirtimo klausimas – labai sudėtinga problema, reikalinga atskiros tarpdisciplininio teisinio ir istorinio tyrimo. Čia ji iki galo išspręsta būti negali, todėl pasiūlysiu tik dalinį prieš teritorijos klausimo aiškinimą. Galima būtų partizanus pripažinti šnipais ir diversantais tuomet, kai jie veikdami slapta rinko žinias apie sovietų institucijų ir pareigūnų (o ne, pavyzdžiui, nusikaltimus darančių tautiečių) veiklą arba vykdė išpuolius prieš asmenis ir objektus, turinčius išskirtinai glaudų ryšį su okupacine administracija (kariškius, saugumo pareigūnus, milicininkus, aukštesnio rango kolaborantus, sovietinių karinių dalinių ir įstaigų pastatus ir pan.). Tačiau tokie atvejai turėtų nedaug reikšmės reabilitacijos procesui, nes retai būtų susiję su beginklių civilių asmenų žudymu ir kankinimu. Ir nors apie reabilitacijos sąsajas su politika dar bus kalbama vėliau, čia dera pasakyti, kad pasinaudojimas tarptautinės teisės suteikiama galimybe teisti šnipus ir

diversantus niekaip nesaisto ir neįpareigoja kitos kariaujančios šalies. Priešo nuosprendis už šnipinėjimą ar diversinę veiklą dažniausiai tampa puikiu rašytiniu nuopelnų įrodymu siekiant ordino savo valstybėje.

Dėmesio verta ir partizanų ryšininkų padėtis pagal tarptautinę teisę. Kitaip negu tikrų kovotojų atveju, uniformos klausimas čia neiškyla, nes Hagos konvencijos priedo „Sausumos karo įstatymų ir papročių nuostatai“ 29 straipsnio 2 dalis numato, kad ryšių ir susisiekimą funkcijas vykdyti gali net civiliai, kita vertus, ryšininkus, matyt, laikyti reikėtų nekovojančiais kariuomenės nariais (originale - *non-combatans*), kurie pagal tų pačių nuostatų 3 straipsnį turi teisę būti laikomi karo belaisviais. Jau anksčiau trumpai užsiminiau, kad tokie ryšius užtikrinantys asmenys negali būti teisiami kaip šnipai. Bet čia slypi viena problema. Hagos konvencija aiškiai nurodo, kad pranešimus savo ar priešo kariuomenei nešantys ryšininkai privalo veikti atvirai (*carrying out their mission openly*). Tuo tarpu Lietuvos partizanų ryšininkai visuomet veikė slapta, todėl kyla klausimas, ar jiems taikytinos nuo teismo saugančios konvencijos nuostatos. Padėti čia gali metodas skambiu pavadinimu - teleologinė analizė. Hagos konvencijos nuostatų tikslas akivaizdus - suderinti kariaujančių šalių galimybes apsisaugoti nuo šnipinėjimo ir užtikrinti ryšius. Bet kokie formos slapti pranešimai - vienas iš labiausiai šnipus kompromituojančių įkalčių. Todėl, norint vykdyti sėkmingą šnipinėjimo prevenciją, būtina sutrukdyti šnipams piktnaudžiauti ryšininkų statusu. Kita vertus, leidžiant persekioti visus priešo ryšininkus būtų užkertama galimybė kariaujančioms šalims teisėtai užtikrinti savo ryšius. Todėl ir buvo nustatyta, kad teisėti ryšininkai privalo veikti atvirai, o šios sąlygos neįvykdę gali būti laikomi šnipais. Vis dėlto sovietai persekiojo ir baudė visus ryšininkus, todėl slaptas pastarųjų

veikimas laikytinas ne išankstine priemone, o reakcija į priešo veiksmus. Tokiame kontekste formalus reikalavimas veikti atvirai sukeltų net dvi neigiamas pasekmes. Visų pirma, tai būtų kvaila ir kirstųsi su principu *ad impossibilia ius non cogit*. Antra, tai vėlgi reikštų, kad ryšininkams užkraunama atsakomybė už sovietų įvykdytus pažeidimus. Todėl reikia pripažinti, kad šnipais Lietuvos partizanų ryšininkai galėjo būti laikomi nebent tais retais atvejais, kai nešdavo kitų šnipų pranešimus ir tai žinodavo. Tik tuomet jų veikla neatitikdavo padėties, kurią siekta sukurti Hagos konvencijos nuostatomis.

Bent trumpai verta panagrinėti ir sovietų galimybę teisti partizanų rėmėjus, nors ji ir nėra susijusi su šnipinėjimo išimtimi. Reikia pasakyti, kad tiesiogiai šios problemos Hagos konvencija nesprensdžia. Rėmėjai buvo civiliai - kategorija asmenų, kurie karo metais yra praktiškai neličiami. Vienintelė išimtis - „Sausumos karo įstatymų ir papročių nuostatų“ 43 straipsnyje numatyta okupanto pareiga užtikrinti viešąją tvarką ir saugumą: iš jos galima išvesti teisę teisti kriminalinius nusikaltėlius. Taigi panašu, jog Hagos konvencijos kūrėjai apskritai neįsivaizdavo sovietų okupuotos Lietuvos padėties ir to, kad civiliai asmenys galėtų būti teisiami už paramą savo šalies kariuomenei. Kita vertus, „Sausumos karo įstatymų ir papročių nuostatų“ 44 (draudimas reikalauti iš okupuotos teritorijos gyventojų informacijos apie jų valstybės kariuomenę ir jos gynybos planus), 45 (draudimas versti duoti priesaiką okupantui) ir 46 (pareiga gerbti šeimą, gyvybę, privačią nuosavybę ir religiją; šiuo atveju svarbi pagarba nuosavybei, nes rėmėjai padėjo partizanams iš savo turto) straipsnių nuostatų ir iš sisteminės Hagos konvencijos tyrimo išplaukiančio bendro principo, kad okupantas turi kaip įmanoma mažiau veikti okupuotos valstybės vidaus gyvenimą, pakanka, kad sovietų veiksmai būtų traktuojami kaip karo įstatymų ir papročių pažeidimas.

Taigi šnipinėjimo išimtis sovietams suteikė itin menkas galimybes teisti partizanus. Dauguma jų turėjo būti pripažinti karo belaisviais ir paleisti pasibaigus karo veiksams, nepaisant to, kad karą pralaimėjo. Be to, tos retos išimtys, kai partizanai galėjo būti laikomi šnipais, didesnės reikšmės reabilitacijos procese neturėtų. Todėl lemiamą reikšmę turi antros problemos - sovietų galimybės teisti partizanus už karo nusikaltimus - nagrinėjimas. Prieš ją pradedant reikia trumpai paaiškinti karo nusikaltimų sąvoką.

Yra dvi rūšys nusikaltimų, susijusių su karu ir kariuomene. Vieną iš jų galima sąlyginai pavadinti nusikalstamais kariškos drausmės pažeidimais (karo tarnybos vengimas, dezertyravimas ir pan.; dabar galiojančiame Lietuvos Respublikos baudžiamajame kodekse atitinkamas skyrius vadinasi „Nusikaltimai krašto apsaugai“). Šie nusikaltimai paprastai yra kariuomenės vidaus tvarkos reikalas, kurio tarptautinė teisė nereguliuoja ir kuris prieš pajėgų taip pat nedomina. Vienintelė išimtis - galimybė teisti karo belaisvius už drausmės pažeidimus. Pagal jau analizuotą Hagos konvenciją ir 1929 m. Ženevos konvenciją dėl elgesio su karo belaisviais gali būti karo belaisviams nustatytos elgesio taisyklės, kurias pažeidę jie gali būti baudžiami administracine tvarka arba teisiami. Abi tarptautinės sutartys, ypač Ženevos konvencija, gana išsamiai reglamentuoja tokį procesą ir nustato specialias jo taisykles. Tačiau drausminės priemonės ar kriminalinės bausmės karo belaisviams paprastai gali būti taikomos tik už tuos veiksmus, kurie buvo padaryti jau nelaisvėje. Sovietai, kaip jau ne kartą minėjau, karo belaisvių statuso partizanams nepripažino, jokių specialių elgesio taisyklių (jeigu tokiomis nelaikysime lagerių, kurie buvo ne karo belaisvių stovyklos, o kriminalinės bausmės atlikimo vietos, vidaus tvarkos) jiems nenustatinė-

jo ir tarptautinių konvencijų netaikė, todėl plačiau nagrinėti šiuos klausimus nėra prasmės. Be to, analizuojant reabilitacijos procesą, reikšmę turi tik tie galimai nusikalstami partizanų veiksmai, kurie buvo padaryti iki jų suėmimo.

Šią sąlygą atitiktų karo nusikaltimai, todėl verta rimtai pasvarstyti sovietų galimybę partizanus teisti už tokias veikas. Kitaip negu anksčiau aptarta nusikaltimų kategorija, karo nusikaltimai yra tarptautinės teisės dalykas. Paprastai šnekant, tai sunkiausi (bet nebūtinai rečiausi) karo įstatymų ir papročių (šiandien reikėtų sakyti - tarptautinės humanitarinės teisės) pažeidimai: marodieravimas, civilių, sužeistųjų ir kitų tarptautinės teisės saugomų asmenų žudymas, draudžiamos karo atakos ir kiti. Kadangi darant šiuos nusikaltimus pažeidžiami karo įstatymai ir papročiai, tai tokie veiksmai yra pagrindas atimti karo belaisvio statusą (vienas iš „keturių kombatantų punktų“ buvo, jeigu dar pamenate, „laikytis karo įstatymų ir papročių“) ir bausti asmenį kriminaline bausme. Todėl tarptautinės teisės doktrinoje visuotinai pripažįstama, kad karo belaisviai gali būti teisiami už karo nusikaltimus, nes „kombatanto imunitetas“ (originale - *combatant immunity*) saugo tik nuo atsakomybės už vadinamuosius „karinius veiksmus“ (originale - *warlike acts*)³⁰. Karo belaisvio statusas tokiu atveju veikia panašiai kaip nekaltumo prezumpcija: kol vyksta tyrimas ir teismas, įtariamasis išlieka karo belaisviu, išteisintasis toks ir yra, o nuteistasis netenka apsaugos ir privalo atlikti bausmę.

Dėl to, kad karo belaisvio statusas galioja iki pat nuosprendžio įsiteisėjimo, teisiant tokius asmenis reikia laikytis specialių reikalavimų, kuriuos tarptautinė teisė yra nustačiusi pro-

³⁰ Žr., pvz.: Ferrel, III, W. H. *No Shirt, No Shoes, No Status: Uniforms, Distinction, and Special Operations in International Armed Conflict II* Military Law Review. 2003, vol. 178, p. 94-140.

cesui prieš karo belaisvius. Jeigu kalbėsime konkrečiai apie 1944-1953 m. karą, tai teisdami už karo nusikaltimus partizanus sovietai privalėjo vadovautis jau minėta 1929 m. Ženevos konvencija. Čia dėl įdomumo pateiksiu keletą svarbiausių jos nuostatų. Siūlau saugoti jas galvoje tol, kol bus pradėta nagrinėti sovietinį baudžiamąjį procesą. Taigi Ženevos konvencija visų pirma numato bendrąjį principą, kad karo belaisviai negali būti teisiami ir baudžiami kitaip negu atitinkamo laipsnio juos į nelaisvę paėmusios valstybės kariai (46, 63 straipsniai). Be to, atskirai pabrėžiama, kad teismas, net skirdamas bausmę negali karo belaisvio pažeminti laipsniu, dar daugiau, nuteisti karo belaisviai karininkai neturi atlikti laisvės atėmimo bausmės kartu su eiliniaisiais kariais (49 straipsnis). Vis dėlto svarbiausios čia yra nuostatos, susijusios su baudžiamojo proceso eiga: karo belaisviai negali būti nuteisti nesuteikus jiems galimybės gintis, ir negali būti verčiami prisipažinti padarę nusikaltimus (61 straipsnis), detalai reglamentuojama jų teisė turėti advokatą (62 straipsnis), pagaliau kiekvienam nuteistam karo belaisviui turi būti suteikiama teisė nuosprendį skųsti tomis pat sąlygomis ir tvarka, kaip ir į nelaisvę paėmusios valstybės kariui (64 straipsnis). Čia sąmoningai neminėju nuostatų, reikalaujančių priešininkui pranešti apie karo belaisvių procesų eigą ar net leisti skirti jiems advokatus. Šį kartą kelti tokius reikalavimus būtų neteisinga jau sovietų atžvilgiu. Karo specifiška šiuo atveju susižinojimą, koks visiškai galimas tarp dviejų kariaujančių valstybių „normalaus“ karo metu, darė visiškai neįmanoma. Bet tai nereiškė, kad ir kitos Ženevos konvencijos normos nustojo galioti.

Taigi dabar jau visiškai aišku, kokiomis sąlygomis, kokiais atvejais ir kokia tvarka sovietai galėjo teisti Lietuvos partizanus. Vis dėlto baigiant reikia pasakyti, kad šio skyriaus vertė yra gry-

nai teorinė. Praktiniu požiūriu jis nereikalingas. Sovietai nemainė, kad jų santykiams su partizanais reikėtų taikyti tarptautinę teisę. Jie nuolat teigė kovojantys su nusikalstamomis grupuotėmis, kurių narius teisė pagal SSRS įstatymus. Dėl šios priežasties sovietų procesai prieš partizanus buvo ne kas kita, kaip tik Linco teismai, ir šio vienintelio argumento pakaktų visiškai jų nuosprendžių nepripažinti. Vis dėlto pripažinus, kad partizanai neabejotinai padarė nusikaltimų, juolab Lietuvos gyventojų atžvilgiu, neišvengiamai kyla kompromiso paieškų klausimas. Bet tai jau kita tema.

BANDELĖS METODAS IR BAUDŽIAMOJO PROCESO FILOSOFIJA

Kompromisą Lietuvos įstatymų leidėjai ir teismų praktika iš tikrųjų rado. Jis visiškai pagrįstai nusipelno būti vadinamas bandelės metodu. Juk šiandien praktiškai reabilituojama taip: teisėjas arba prokuroras peržiūri archyvinės (sovietų sudarytos) baudžiamosios bylos medžiagą, skirdamas ypač daug dėmesio kaltinamajai išvadai, nuosprendžiui ir vėlesniems sovietų pareigūnų sprendimams, ir vertina surinktus duomenis. Jei-
gu jie atskleidžia tik rezistencinės veiklos faktus (priklausymą organizacijai, bendradarbiavimą pagrindinėje spaudoje, ryšių palaikymą, kautynes su sovietų pajėgomis ir pan.), teisės pareiškėjui atkuriamos, o jeigu esama *faktinių* duomenų (sovietų pateiktas teisinis veiksmų kvalifikavimas nesvarbus) apie dalyvavimą vykdant genocidą, beginklių civilių asmenų žudymą ar kankinimą, - teisės atkurti atsisakoma. Įsivaizduokite, kad visa archyvinės baudžiamosios bylos medžiaga yra bandelė, duomenys apie rezistencinę veiklą - baltas minkštimas, o žinios apie nusikaltimus - juodos razinos, ir suprasite, kodėl tokį reabilita-

vimo būdą pavadinau bandelės metodu. Teises atkuriantys pareigūnai iš tikrųjų atlieka tik pačius paprasčiausius veiksmus: perlaužia „bandelę“ ir žiūri, kokios ji rūšies. Su „razinomis“ - į kairę, be „razinų“ - į dešinę.

Tačiau kaip kompromisinis sprendimas bandelės metodas gali būti pateisinamas tik vienu atveju - jei buvusiomis sovietų institucijomis pasitikime taip, kad jų dokumentuose išdėstyti faktus galime laikyti įrodytais. Norint išspręsti problemą, ar galima sovietais tiek pasitikėti, reikia panagrinėti partizanams taikyto baudžiamojo proceso (nors teisingiau būtų sakyti: to, ką sovietai vadino baudžiamuoju procesu) normas. Žinoma, gali kilti klausimas, ar toks tyrimas pagrįstas. Oponentai tikriausiai bandytų priminti principą, jog visuomet taikomos tokios baudžiamojo proceso taisyklės, kokios galioja nagrinėjant bylą, ir tvirtintų, kad sovietų nuosprendžių partizanų atžvilgiu negalima neigti argumentuojant tuo, kad nebuvo užtikrintas tinkamas procesas. Tačiau yra dvi priežastys, dėl kurių toks požiūris čia nagrinėjamai temai visiškai netinka.

Iš tikrųjų visuomet taikomas toks baudžiamasis procesas, koks veikia konkrečioje valstybėje ir konkrečiu laiku. Bet ši nuostata, kaip, beje, ir daugelis kitų teisės principų, negali būti absoliutinama ir aiškinama atskirai nuo kitų principų ir apskritai bendros teisės logikos. Taikant baudžiamojo proceso galiojimo konkrečioje erdvėje ir laike taisyklę preziumuojama, kad visame civilizuotame pasaulyje daugiau ar mažiau vienodai suprantama sąvoka *baudžiamasis procesas*. Žinoma, užsiimant lyginamąja teisėtyra, galima rasti galybę proceso įvairiose valstybėse skirtumų. Gali skirtis policijos, prokuroro ir teismo vaidmuo, kardomojo kalinimo terminai, gynybos teisių apimtis, operatyvinės veiklos ir baudžiamojo proceso santykis, o ką kalbėti apie smulkesnes taisykles arba apie tai, kad akivaizdžiai skirsis procesas kontinentinės ir bendrosios

teisės sistemoje. Ir vis dėlto bet kuriam pasaulio teisininkui bus aišku, kad baudžiamasis procesas - tai ta teisės sritis, kur kalbama apie kaltinimo ir gynybos teisių ir galimybių pusiausvyrą, teismo nešališkumą ir nepriklausomybę, nekaltumo prezumpciją ir iš jos išplaukiantį įrodymo be pagrįstų abejonių standartą ir panašias nuostatas, kurias teisininkai įpratę laikyti savaime suprantamomis. Tik šitaip, ko gero, galima paaiškinti tai, kad tarptautinė teisė kartais įsikiša į šią visiškai nacionalinę sritį ir nustato imperatyvius reikalavimus daugelio valstybių baudžiamajam procesui. Geriausias tokio įsikišimo pavyzdys - Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija. Ir nors laikais, apie kuriuos kalbame, nei ši, nei kita atitinkama tarptautinė sutartis dar negaliojo, nederėtų tų laikų dirbtinai nuo savęs tolinti. Plačiau nagrinėjant teisės istorijos klausimą, pakaks pasakyti, kad jau prieš Antrąjį pasaulinį karą esminiai baudžiamojo proceso standartai, darantys proceso galiojimo konkrečioje erdvėje ir laike principo taikymą įmanomą, buvo beveik tokie pat kaip dabar. Tuo galima nesunkiai įsitikinti pavarčius tarpukario Lietuvos (beje, anaipatol ne pažangiausios ir demokratiškiausios valstybės pasaulyje) baudžiamąsias bylas. Tuo tarpu sovietai baudžiamąjį procesą suprato visai kitaip negu jis suprantamas civilizuotose valstybėse. Neketinu kalbėti apie tokias smulkmenas kaip netinkamos kardomojo kalinimo sąlygos ir terminai arba savotiškos apklausos taisyklės ir piktnaudžiavimas jomis. Vadinamosios socialistinės teisės srityje (beje, nesunkiai suvokiamoje teisinėje praktikoje, o oficialioje juodu ant balto surašytoje įstatymų leidyboje), reguliavusioje procesą „kontrrevoliucinių“ nusikaltimų bylose, apskritai nebuvo įtvirtinti net patys elementariausi baudžiamojo proceso standartai.

Yra ir kitas argumentas. Ankstesniame skyriuje daugmaž tvirtai įrodžiau, kad sovietų sprendimai partizanų atžvilgiu gali būti laikomi ne kuo nors daugiau, kaip tik specifine nulinčia-

vimo forma. Todėl terminas *soviety baudžiamasis procesas* šios diskusijos kontekste yra tik sąlyginis. Iš esmės tai buvo Linco teismo taisyklės, kurios partizanų atveju nei laike, nei erdvėje, nei kaip nors kitaip negalėjo būti teisėtai taikomos ir sukelti kokių nors įpareigojančių padarinių šiuolaikinėms teisėtoms institucijoms. Ir nors pripažinau, kad vykdant minėtose taisyklėse numatytus veiksmus galėjo būti surinkti duomenys apie tikrus partizanų nusikaltimus, vis dėlto, prieš pripažįstant tokioje be teisinio pagrindo surinktoje medžiagoje užfiksuotus faktus įrodymais ir neginčijamais ir apdorojant juos bandelės metodu, ne tik galima, bet ir būtina įsitikinti, kad tos savotiškų Linco teismų taisyklės leido pasiekti tinkamų rezultatų. Prieš imdamasis šitai tikrinti privalau aptarti dar porą momentų, vienaip ar kitaip susijusių su filosofiniais baudžiamojo proceso pagrindais.

Kitame skyriuje ginčysiu sovietų surinktų duomenų apie partizanų nusikaltimus patikimumą, todėl sukelsiu istorikų nepasitenkinimą. Tačiau, norint teisingai suprasti problemą, reikia labai aiškiai atskirti bendrus istorinius duomenis nuo asmeninę atsakomybę už nusikaltimus pagrindžiančių įrodymų. Tai paprasta paaiškinti hipotetiniu pavyzdžiu. Sakykime, jog yra tam tikras dokumentų rinkinys, suteikiantis žinių apie tai, kad partizanų būrys X įvykdė nusikaltimus A, B ir C. Tokių žinių galėjo visiškai pakakti sovietiniams operatyvininkams, kurių funkcija kovojant su partizanais buvo pati svarbiausia. Tokių žinių gali pakakti ir šiuolaikiniam istorikui, jeigu jis neatlieka kokių nors specifinių tyrimų arba nerašo konkretaus partizano biografijos. Bet baudžiamajame procese, taigi ir atkuriant teises, reikia nustatyti, kad partizanas Y dalyvavo vykdant nusikaltimą A. Tai visai kito pobūdžio, kur kas „smulkesnio kalibro“, istorinės žinios, kurias nustatyti gerokai sunkiau. Be to, tokios detalios informacijos atžvilgiu archyviniai dokumentai

gali būti kur kas mažiau patikimi. Dažnai būna, kad skirtinguose dokumentuose pateikiami daugmaž vienodi bendri duomenys apie įvykį, o informacija apie detales labai skiriasi.

Be to, yra dar ir kitas aspektas, skiriantis istorinį tyrimą ir teisinį įrodinėjimą. Baudžiamajame procese būtinas pats aukščiausias įrodytumo lygis - neturi likti jokių pagrįstų abejonų asmens kalte. Kadangi toks standartas nustatytas visų pirma ne tiesos nustatymui garantuoti, o nekaltųjų pasmerkimo galimybės sumažinti, tai taikyti jį istorijoje būtų tiesiog kvaila. Istorikas gali turėti pagrįstų abejonų, nes jis nepriima jokio sprendimo savo aprašomų įvykių ir asmenų atžvilgiu. Tuo tarpu teisėjas visuomet privalo priimti sprendimą, nes negali palikti asmens neapkalto ir neišteisinto³¹. Kadangi pasmerkimas gali sukelti itin sunkių padarinių, manoma, kad geriau išteisinti kaltąjį negu apkaltinti nekaltąjį. Kaip tik todėl abejodamas teisėjas išteisina. O istorikas abejodamas tiesiog abejoja. Ši aplinkybė taip pat paaiškina skirtingą archyvinių dokumentų traktavimą. Geriausias pavyzdys - vienu metu tam tikruose sluoksniuose palyginti plačiai pagarsėjusi Viater ir kitų byla, kurioje buvo apkaltinti buvę sovietų agentai-smogikai ir kurioje teismas įvertino agentūrinius pranešimus, ataskaitas ir raportus apie slaptas smogikų operacijas kaip nepakankamai patikimus įrodymus, nes minėti dokumentai buvo nepasirašyti, pasirašyti slaptyvardžiais arba vietoj originalų rastos tik atsakingų sovietų saugumo struktūrų pareigūnų patvirtintos kopijos³². Tirdami smo-

³¹ Pavyzdžių, atskleidžiančių katastrofiškas rankų nusiplovimo pasekmes, toli ieškoti nereikia. Jos pakankamai plačiai aprašytos Šv. Rašte.

³² Plačiau apie diskusijas dėl Viater ir kitų bylos žr.: Samulevičius, S. *LSSR MGB agentų smogikų teisinio įvertinimo problematika Lietuvoje II* Genocidas ir rezistencija. 2004, nr. 2(16), p. 94-95; Žilinskas, J. *Lietuvos laisvės kovotojų statuso pagal tarptautinę teisę klausimai ir MGB agentų-smogikų bylos II* Ten pat, p. 96-102; Gailius, B. *Kaltinimo ir teismo argumentacija buvusių LSSR MGB agentų-smogikų*

gikų veiklą istorikai iki tol rėmėsi ir neabejotinai toliau remsis lygiai tomis pačiomis kopijomis ir slapyvardžiais pasirašytais dokumentais, bet minėtas sprendimas praktiškai užkirto kelią tolesniam tokių įrodymų pateikimui teismuose, nes papildyti juos liudytojų ir nukentėjusiųjų parodymais yra labai sunku dėl to, kad smogikų operacijos buvo visiškai slaptos ir apie jas žinojo tik palyginti nedaug asmenų. Visos šios aplinkybės lemia tai, kad vienu metu įmanoma kvestionuoti sovietų archyvinių bylų patikimumą rehabilitacijos kontekste ir kartu pripažinti jas pakankamai patikimais istorijos šaltiniais.

Pagaliau dar vienas dalykas, kurį būtina aptarti prieš pradedant vadinamojo sovietų baudžiamojo proceso analizę, - proceso taisyklių ryšys su jo rezultatais. Tinkamai jį suvokti iš tikrųjų nėra lengva. Gali atrodyti, kad faktų nustatymas yra viena, o formalumų laikymasis - visiškai kas kita. Visi matome, kaip policininkai trileriuose nusispjauna į kvailus draudimus ir imasi neteisėtų metodų, o filmo pabaigoje vis tiek „prigriebia“ tikruosius nusikaltėlius ir nustato tiesą. Ko gero, vienas iš geriausių pavyzdžių - „Mirtinas ginklas 2“ (*Lethal Weapon 2*); jam baigiantis narkotikų prekeivis - Pietų Afrikos diplomatas paskutinį kartą desperatiškai bando priminti apie savo imunitetą, bet seržantas Murdockas (vaid. Denis Hopperis) patiesia jį taikliu šūviu į kaktą. Sunku būtų paneigti, kad trileriai taip pat turi savitą filosofinį pagrindą. Formalumai iš tiesų kartais būna palankūs blogio jėgoms ir trukdo nustatyti tiesą. Tačiau reikia nepamiršti, kad filmų herojai yra sąmoningai įstumiami į išimtinai sunkią padėtį, kuri realioms tokios pat profesijos

byloje II Genocidas ir rezistencija. 2004, nr. 2(16), p. 103-106; Seminario dalyvių diskusijų apžvalga II Genocidas ir rezistencija. 2004, nr. 2(16), p. 107-112; Gailius, B. Karas, agentai-smogikai ir posovietinė visuomenė II Naujasis židinys-Aidai. 2004, nr. 5, p. 228-236. Savo straipsniuose tuomet teigiau, kad teismo sprendimas dėl įrodymų buvo neteisingas, tačiau tai pavyzdžiui reikšmės neturi.

atstovams pasitaiko tik kartą gyvenime arba nepasitaiko apskritai. Todėl nereikia klaidingai įsivaizduoti, kad baudžiamojo proceso taisyklės *dažniausiai* yra tik beprasmės kliūtys. Priešingai, tokie atvejai išimtiniai. Dažniausiai proceso reikalavimai nustatyti tiesą padeda. Tokia yra jų paskirtis. Tačiau kad tai paaiškėtų, reikia šiek tiek prisiminti istoriją.

Modernaus baudžiamojo proceso pagrindai susiformavo tuomet, kai valstybė pradėjo centralizuoti valdžią ir paveržė iš bendruomenės baudžiamąją jurisdikciją. Paprastai tokių pokyčių Europoje laikotarpiu laikomas XVI-XVII a., nors iš mokyklos laikų daugelis atsimename, kad kai kuriose valstybėse centralizacija prasidėjo XV a., o ką jau kalbėti apie senąsias civilizacijas, kuriose baudžiamojo proceso raida vyko kiek kitaip. Vis dėlto chronologija šiuo atveju nėra ypač reikšminga. Svarbu tai, kad iki valstybinės valdžios sustiprėjimo atsakomybės už nusikaltimus klausimai sprendžiami buvo ne tik taikant kitokias praktines priemones, bet ir vadovaujantis visiškai kita filosofija.

Iki centralizuotos valstybinės valdžios atsiradimo baudžiamoji teisena buvo bendruomenės reikalas. Tai reiškė, kad nusikaltimas buvo suprantamas kaip privatus konfliktas ir atitinkamai sprendžiamas. Ko gero, seniausias tokio sprendimo būdas buvo kraujo kerštas, kurį vėliau pakeitė malonesnis ir ekonomiškė kompozicijos principas, reiškęs materialinį padarytos žalos nukentėjusiajam atlyginimą³³. Svarbiausia tiek

³³ Be kompensacijos, kraujo keršto tradicija turėjo ir kitų raidos kelių. Daugelyje senųjų Rytų kultūrų (šumerų, babiloniečių, egiptiečių ir kitų) kraujo kerštas dažnai būdavo keičiamas taliono principu, kurį geriausiai apibūdina Senojo Testamento taisyklė „Akis už akį, dantis už dantį“. Įdomu, kad šiandien vartojama perkeltinė ir kaip tik kerštą nurodanti tokio posakio prasmė atsirado tik vėliau. Taliono taikymas iš tikrųjų reiškė, kad nusikaltėliui būdavo padaroma žala, kiek įmanoma panašesnė į tą, kurią patirdavo nukentėjusysis, ir tikrai būdavo formuluojamos tokios taisyklės, kaip: „Jeigu kas išduria laisvajam sūnui akį, tai ir jam

kraujo keršto, tiek kompozicijos ypatybė buvo jų bendruomeninė prigimtis, lėmusi tai, kad baudžiamoji atsakomybė buvo ne kaltinamojo ir teisingumą vykdančios valstybės santykis, o nukentėjusiojo ir nusikaltėlio bei jų giminių ginčas, kurį išspręsti turėjo ginkluota kova ar derybos dėl užmokesčio³⁴. Todėl valstybinis baudžiamosios teisenos monopolizavimas liudijo labai radikalų ne tik baudžiamojo proceso formos, bet ir turinio pokytį.

Visų pirma nesunku suvokti, kad labai dažnai (išskyrus galbūt nužudymą ir kai kuriuos kitus nusikaltimus) nukentėjusioji pusė *žinodavo* ir nusikaltimo padarymo aplinkybes, ir nusikaltėlio tapatybę. Šiuolaikiniame procese tokios žinios būtų verti-

išduriama akis“, „Jei kas sulaužo laisvajam sūnui kaulą, tai ir jam sulaužomas kaulas“ (Tamošaitis, A., Kairys, J. *Hamurabio įstatymas*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto Teisių fakultetas, 1938. P. 64). Nors Lietuvos teisės istorikai talioną dažnai laiko tarpine grandimi ir studentams pristato baudžiamojo proceso raidos schemą „Kraujo kerštas - talionas - kompozicija“, ji laikytina kiek supaprastinta (žr.: Maksimaitis, M. *Užsienio teisės istorija*. Vilnius: Justitia, 1998). Talionas turėjo teisingumo (dieviškojo arba žmogiškojo) ir kriminalinės bausmės atspalvį, todėl greičiau laikytinas vienu pirmųjų valstybės bandymų perimti baudžiamąją jurisdikciją. Tuo tarpu kompozicijos principas atsirado akivaizdžiai bendruomenėje ir, ko gero, europietiškoje (ne veltui kompozicijos klasika laikomas „Salijų teisynas“ ir kiti barbarų sąvadai). Šią išvadą patvirtina ir ta aplinkybė, kad nors ankstyvosios Viduramžių (taip pat, bet daug mažesniu mastu, ir senosios Rytų) valstybės, leisdamos tokius aktus kaip „Salijų teisynas“, bandė pasinaudoti kompensacijos tradicija ir nustatyti fiksuotas baudas, mokamas į išdą, ši priemonė nedavė beveik jokių rezultatų ir dar XVI a. reali kompensacija būdavo mokama nukentėjusiajam (žr. žemiau esančią išnašą). Alternatyviu kompozicijai bendruomeniniu bandymu apriboti kraujo kerštui būdingą smurtavimą teisingiau, tikriausiai, būtų pripažinti ne taliono principą, o dvikovos paprotį, nors ritualinė jos atmaina, dar vadinta Dievo teismu, jau buvo susijusi su tiesos nustatymo ir teisingumo filosofija.

³⁴ Labai įdomų kompozicijos veikimo XVI a. Švedijoje ir Suomijoje nagrinėjimą žr.: Ylikangas, H. *What Happened to Violence? An Analysis of the Development of Violence from Medieval Times to the Early Modern Era Based on Finnish Source Material II Five Centuries of Violence in Finland and the Baltic Area*. Ohio State University Press, 2001. P. 1-83.

narnos kaip kliūtis būti tyrėju, prokuroru ar teisėju. Bet jos gali būti laikomos ir privalumu. Pagrindinis žmogaus pasaulio pažinimo instrumentas vis dėlto yra penki pojūčiai, o ne protas. Todėl jie dažnai gali padėti kur kas patikimiau išsiaiškinti tikrąsias įvykio aplinkybes. *Išsiaiškinti* šiuo atveju net nėra visiškai tinkamas terminas. Pojūčiai leidžia suvokti veiksmų nusikaltamumą ir identifikuoti nusikaltėlį vykdant minėtus veiksmus. Ta aplinkybė, kad procesą inicijuodavęs ir kartu viena iš jo šalių būdavęs nukentėjęsysis galėjo naudotis pojūčiais, nulėmė tai, kad specialių tiesos nustatymo taisyklių nereikėjo.

Kitas, net dar svarbesnis, kraujo keršto ir kompozicijos sistemų požymis buvo tas, kad tiesos nustatymas apskritai turėjo palyginti menką reikšmę. Nors dauguma autorių teigia, kad tuomet nusikaltimas buvo *nukentėjusiojo* ir *nusikaltėlio* konfliktas, jis lygiai taip pat sėkmingai galėjo būti ir *nukentėjusiojo* ir *apkaltintojo* arba net *asmens*, *laikančio save nukentėjusiuoju*, ir *apkaltintojo* konfliktu. Mat svarbiausia buvo ne tai, kad konkretus asmuo įvykdė tam tikrus veiksmus, o tai, kad tam tikri veiksmai, nepaisant to, kas juos įvykdė, sukėlė nesutarimus tarp konkrečių asmenų. Šitaip tuometiniame baudžiamajame procese vyravo ginčo teisena, šiandien sudaranti reikšmingiausią civilinio proceso dalį. Vis dėlto šiuolaikiniame civiliniame procese dažnai veikia valstybinis teismas, įnešantis tam tikrą teisingumo aspektą ir taip šiek tiek ribojantis derybinį proceso pobūdį. Tuo tarpu sprendžiant ginčą dėl nusikaltimo kraujo keršto ar kompozicijos būdu, buvo naudojami tik dažnai laikomi labai naujais, o iš tikrųjų labai seni ADR³⁵: pats seniausias - smurtas, antras pagal senumą - derybos (galbūt su smurto intarpais ir tokių svarių argumentų kaip ginklai nau-

³⁵ Alternative Dispute Reconciliation (angl. - Alternatyvūs ginčų sprendimo būdai) - metodai, kuriuos taikant civiliniai ginčai išsprendžiami be valstybinių teismų įsikišimo. Šiandien tokiems paprastai priskiriamos derybos, tarpininkavimas, trečiųjų teismas ir arbitražas.

dojimu) ir, reikia manyti, tarpininkavimas bei trečiųjų teismas. O atsiradusiais valstybiniais teismais tol, kol centrinė valdžia nesugebėjo jų palenkti savo valiai, būdavo naudojamosi tik kaip sutartį dėl kompensacijos patvirtinančiomis ir jos vykdymą garantuojančiomis institucijomis. Dar daugiau, tokie teismai tvirtindavo sutartis net ir apeidami įstatymus³⁶. Panaši sistema (taip pat dažnai laikoma itin modernia) šiandien naudojama valstybei garantuojant arbitražo sprendimų vykdymą. Beje, reikia pasakyti ir tai, kad šiuolaikinėje baudžiamojo proceso doktrinoje ir įstatymų leidyboje stiprėja tendencija grįžti, ypač lengvų baudžiamosios teisės pažeidimų atveju, prie nusikaltimo kaip ginčo sampratos (dažnai motyvuojant madingu proceso ekonomijos principu ir gana postmoderniais teiginiais apie tiesos santykinumą) ir nuosaikiau (Lietuvoje leidžiamas nukentėjusiojo ir kaltininko susitaikymas privataus kaltinimo bylose arba baudžiamojo įsakymo institutas) ar radikaliau (beveik neribota galimybė sudaryti sutartį su kaltintoju amerikietiškaime procese) taikyti sutartinius jo sprendimo būdus.

Viduramžių ir Naujųjų amžių sandūroje valdžią centralizavusi valstybė sukėlė rimtus baudžiamojo proceso pokyčius. Ji prisiėmė jau ne taikymo ar ginčų sprendimo, o teisingumo vykdymo funkciją. Tai reiškė, kad nusikaltimo sampratoje nuo tol buvo akcentuojamas nebe konfliktas tarp galimai nusikaltusios ir galimai nukentėjusios pusių, o konkretaus asmens veiksmai, kuriais jis pažeidė valstybės nustatytą tvarką. Taip baudžiamoji atsakomybė nustojo būti privačių asmenų santykis ir tapo valstybės ir nusikaltusio asmens santykiu. Be to, iki tol buvusi gero-kai kolektyvinė, tokia atsakomybė buvo individualizuota. Visa tai nulėmė ir nemažus baudžiamojo proceso pokyčius. Jis tapo jau nebe ginčo, o tiesos nustatymo ir teisingumo įgyvendinimo procesu; čia reikšmę įgijo dar keletas aspektų.

³⁶ Ylikangas, H. *What Happened to Violence? An Analysis ...* P. 1-83.

Visų pirma, kitaip nei nukentėjusysis, valstybė nebuvo fizinis asmuo, žmogus, turintis pojūčius ir jais suvokiantis pasaulį. Todėl jokio *žinojimo* apie nusikaltimo aplinkybes ji turėti negalėjo. Veikdama per savo pareigūnus, valstybė galėjo tokias aplinkybes tik *išsiaiškinti* ir jau vien tai lėmė specialių tokio aiškinimosi metodų poreikį. Kita vertus, labai svarbu buvo ir tai, kad valstybė negalėjo pasitikėti nukentėjusiojo žinojimu, nes, kad ir kaip paradoksaliai tai skambėtų, nykstant baudžiamojo proceso kaip ginčo sampratai padidėjo neteisingo apkaltinimo tikimybė. Mat nors šiuolaikiniai mokslininkai yra linkę pritarti Tomui Hobsui ir laikyti kraujo keršto ir kompozicijos galiojimo laikus „visų karu prieš visus“, kitaip tariant, visuotinio teroro periodu, jie nepakankamai atsižvelgia į vieną svarbią aplinkybę³⁷. Ginčo dėl nusikaltimo sprendimas, padedant klanui, kainavo labai brangiai: pinigų, žmonių, o gal net gyvybių. Ir nors nesunku suprasti, kad būta itin stiprių ir labai silpnų giminių, šiaip jau, ko gero, tai buvo daugmaž lygiaverčiai varžovai. Tokia padėtis lėmė tam tikrą pusiausvyrą ir melagingas apkaltinimas vargiai galėjo būti viliojanti perspektyva pačiam nukentėjusiajam, išskyrus tuos retus atvejus, kai atsirasdavo galimybė pareikalauti tokios didelės kompensacijos, kad visos pastangos atsipirktų. Tuo tarpu valstybės institucijų paslaugos buvo labai pigios (suprantama, palyginti su kraujo keršto ar ginkluotų derybų kaina). Tad bandymas visai kitokius konfliktus spręsti apkaltinant oponentą nebūtu nusikaltimu galėjo išpopuliarėti. Vėliau ši problema dar padidėjo keičiantis žmonių pasaulėžiūrai ir tobulėjant psichologijos mokslui, atskleidusiam pojūčių apgaulingumą. Trumpai tariant, ilgainiui paaiškėjo, kad pasitikėti nukentėjusiojo žiniomis apie nusikaltimą valstybinės institucijos jokių būdu negali.

³⁷ Ten pat.

Antra vertus, kaip tik tiesos nustatymas tapo svarbiausiu baudžiamojo proceso tikslu. Valstybei svarbi buvo jau ne tik nusikaltimo sukelta konfliktiška padėtis, bet ir būtent tas konkretus asmuo, išdrįsęs pažeisti nustatytą tvarką. Taip buvo visų pirma dėl to, kad valstybė pasižadėjo vykdyti teisingumą, t. y. ne derinti prieštaraujančius interesus, o nustatyti ir tinkamai įvertinti tiesą³⁸. Kita vertus, tiesos reikšmė valstybei gali būti aiškinama ir pragmatiškesniais argumentais. Anuometinio „visų karo prieš visus“ sąlygomis sustiprėjusi valstybė iš esmės užėmė visų didžiausio teroristo ir klanų klaną vietą. O kartu su didžiausia jėga valstybei teko ir didžiausia atsakomybė. Ji galėjo „prispausti“ kiekvieną pavaldinį ir net kiekvieną klaną skyrium, tačiau drauge tie pavaldiniai ir klanai buvo sudedamoji pačios valstybės dalis (kaip tik šis požymis atskleidžia, kad valstybė vis dėlto buvo šis tas daugiau nei visų stipriausias klanas). Taigi nuolatinis jų engimas galėjo baigtis susinaikiniu. Reikia nepamiršti, kad maždaug tuo metu, kai vyko mūsų čia narstomas baudžiamojo proceso sampratos lūžis, įvairiausių krypčių ir mokyklų politiniai filosofai beveik vieningai nagrinėjo tiranidą ir maišto teisėtumo klausimus, dažniausiai, beje, pateisindami ir vieną, ir antrą. Kitaip tariant, prasidėjus valstybės centralizavimui, atsirado ir reakcija, kuri valstybinės prievartos ribas buvo linkusi sieti kaip tik su teisingu valdymu ir tiesos paisymu.

Šie du iš pirmo žvilgsnio vienas kitam prieštaraujantys veiksniai - galimybės naudotis pojūčiais nebuvimas ir būtinybė nu-

³⁸ Žinoma, tiesos klausimas filosofijoje apskritai yra vienas iš sudėtingiausių. Vis dažniau pasigirstančios kalbos, kad baudžiamajame procese nustatoma ne absoliuti, o tik santykinė arba bylos tiesa, be jokios abejonės yra teisingos. Tačiau akivaizdu ir tai, kad baudžiamajai teisei ir baudžiamajam procesui yra būdingesnis siekis priartėti prie absoliučios tiesos negu rasti visiems priimtina santykinį sprendimą.

statyti tiesą - ir nulėmė šiuolaikinio baudžiamojo proceso susiformavimą. Tiesą valstybinės institucijos nustatyti galėjo tik su logikos pagalba, bet loginių operacijų sėkmė labai priklauso nuo prielaidų, todėl reikėjo užtikrinti tinkamą šaltinių įvairovę ir laisvą, vien tik sveiku protu pagrįstą jų vertinimą. Taip pamažu atsirado šiuolaikinė trišalė proceso struktūra su daugiau ar mažiau lygiaverčiais kaltinimu ir gynyba ir nešališku bei nepriklausomu teismu; vėliau ji tankiai „apžėlė“ smulkesnėmis taisyklėmis ir taisyklėlėmis. Šiandien esama daugybės atmainų su „aktyviais“ ir „pasyviais“ teismais, prisiekusiaisiais ir be jų, su „stipresniais“ ar „silpnesniais“ kaltintojais ir gynėjais, tačiau teismo nepriklausomybė, nešališkumas ir gynybos, kaip atsvaros kaltinimui, būtinybė pripažįstama visuotinai. Šiuos du principus papildo nekaltumo prezumpcija, žmogaus laisvės ir asmens neliečiamybės principai, nustatantys tam tikrus duomenų rinkimo ir vertinimo imperatyvus.

Žinoma, čia pateikta baudžiamojo proceso raidos analizė nėra nei „teisinga“, nei išsami. Ji labai schematiška ir laikytina greičiau modeliavimu nei istoriniu pasakojimu. Perėjimo nuo nusikaltimo kaip ginčo sampratos ir jo bendruomeninio sprendimo prie tvarkos pažeidimo ir valstybės priimtose teisingumo vykdymo nustatant tiesą funkcijos procesas vyko įvairiais laikotarpiais skirtingose pasaulio (visų pirma Vakarų pasaulio) vietose. Be to, kadangi tik komunistai istoriją laikė į laimę vedančio nuolatinio progreso reiškiniu, tai reikia pripažinti, kad ir baudžiamojo proceso raidoje nuolatinio progreso ar šiaip vienkrypčio judėjimo nebuvo. Žmonės tai priimdavo, tai vėl atmesdavo tas pačias idėjas, turėdavo daug gerų, bet netaikomų įstatymų arba, priešingai, įstatymų trūkumą kompensuodavo realia teisine praktika ir t.t. Bet čia tereikėjo pagrįsti teiginį, kad vadinamojo sovietinio baudžiamojo proceso analizė leidžia daryti išvadas apie sovietų gali-

mybes priimti teisingus sprendimus partizanų atžvilgiu. Manau, kad tai ir padariau. Atskleidžiau, kad laikui bėgant susiformavo tam tikros „standartinės“ baudžiamojo proceso taisyklės, kurių taikymas leido maksimizuoti rezultatą nustatinėjant tiesą vien tik pasitelkus logiką. Tad taisyklės ir rezultatą sieja tiesioginis ryšys - juo mažiau paisoma taisyklių, juo menkesnė ir teisingų sprendimų tikimybė. Todėl dabar belieka tik panagrinėti „kontr-revoliucinių nusikaltimų represiją“, kaip ją vadino „metras“ A. Višinskis³⁹, ir padaryti atitinkamas išvadas.

KONTRREVOLIUCINIŲ NUSIKALTIMŲ REPRESIJA

„Kinijos teismas nėra teismas“ (*A Chinese Court Is Not a Court*) - taip skambiai ir drąsiai savo pranešimą tarptautinėje konferencijoje „Genocidas naujoje eroje“ (*Genocide In the New Era*) pavadino Kanados teisininkas Clive Ansley. Šiam teiginiui pagrįsti jis pateikė šešis argumentus:

- 1) *Teisėjus skiria ir atleidžia Komunistų partija (teoriškai įvairių lygių Liaudies susirinkimai; bet pastarieji tėra visiškai partijos kontroliuojamos marionetinės institucijos);*
- 2) *„Sprendimus“ priima ne tie asmenys, kurie nagrinėja bylų viešuose posėdžiuose, o nematoma užkulisinė institucija - „Teisėjų komitetas“; jam tiesiogiai įtaką daro vietinis partijos šefas ir jis gali per vieną popietę priimti sprendimus net 25 bylose, nors jo nariai nei dalyvauja posėdžiuose, nei skaito bylų dokumentus;*
- 3) *Aukščiausiojo teismo „teisėjams“ privaloma reguliariai lankyti partijos teoretikų paskaitas; jų metu lektoriai, kad teisėjas, žinoma, turi atsižvelgti į teisę, tačiau dar svarbiau yra apgalvoti politines ir socialines sprendimų pasekmes;*

³⁹ Višinskis, A. J. *Tarybinė baudžiamoji teisė*. P. 29.

4) Net ir jokios realios galios neturinti Kinijos konstitucija nustato, kad teisėjai yra pavaldūs Nacionaliniam liaudies susirinkimui; be to, pagal įstatymus teismų ir teismo procesų priežiūrą vykdo prokuratūra;

5) Nors tai prieštarauja įstatymams ir teisės teorijai, partija „teismams“ nurodinėja, kokie turėtų būti procesų rezultatai; ir Jiang Žeminis, ir Li Pengas nuolat skambindavo Kinijos aukščiausiojo teismo pirmininkui, kad praneštų apie jo teismų netrukus pasieksiančių bylų ir nurodytų, koks „sprendimas“ jiems reikalingas;

6) Kinijos „teismai“ yra korumpuoti nuo viršaus iki apačios; korupcijos forma priklauso nuo bylos apimties, nuo to, ar ji politiškai jautri ir ar joje dalyvauja „užsienio elementas“:

a) žemesniu lygmeniu, ypač Kinijos piliečių civilinėse bylose, partija neturi jokių interesų ir matomų teismų ar „Teisėjų komitetų“ „teisėjai“ gali laisvai priimti sprendimus; tai leidžia jiems imtis įprastų korupcijos būdų ir papildyti skurdžius atlyginimus ieškovų ar atsakovų, o kartais net abiejų pusių mokamomis „kompensacijomis“;

b) net ir nesant paprastam kyšininkavimui, „teismų“ struktūra yra savaime korumpuota, nes veikia pagal principą: „Tas, kas nagrinėja bylą, nepriima sprendimo; tas, kas priima sprendimą, nenagrinėjo bylos“;

c) ypatinga korupcijos forma pasireiškia tuomet, kai pačios partijos interesas yra ekonominis, kitaip tariant, kai vietinė partijos organizacija palaiko įtakingų vietos verslininkų interesus, taip ypač dažnai būna ginčijantis su užsienio atsakovais; prieš kokius penkerius metus Pekinas paskelbė direktyvų žemesniems „teismams, kurioje nustatyta: „Nagrinėjant ginčų, kurio viena šalis yra iš Kinijos, o kita - iš užsienio, būtina užtikrinti, kad

sprendimas atspindėtų nacionalinį interesą“; tai buvo ne pats subtiliausias pareiškimas, todėl šiandien užsienio atstovams beveik neįmanoma laimėti bylos prieš šalį iš Kinijos;

d) tačiau atgrasiausia korupcijos apraiška, žinoma, yra tai, kad „teismai“ pristatomi kaip teisingumą vykdančios institucijos, nors iš tikrųjų jais tarsi marionetėmis slapta manipuliuoja Komunistų partijos ideologai⁴⁰.

Jokiam bent kiek sovietus pažįstančiam žmogui ponas C. Ansley negalėjo pasakyti nieko naujo. Iš tikrųjų šešiais punktais nusakyta sistema gimė kartu su Sovietų Rusija. Specialesnių tyrimų reikėtų tik norint atsakyti į klausimus dėl kyšininkavimo Stalino laikų teismuose ir paslaptinių Teisėjų komitetų egzistavimo. Visa kita - tipinė sovietija. Kad partija sprendavo viską ir apie visus - tai, suderinant rusišką posakį su aliuzija į Georgeo Orwelo „Gyvulių ūkį“, „i koniu jasno“. Profesorius Mykolas Remeris kadaise net nepatingėjo įrodyti, kad tokie komunistų partijos įgaliojimai išplaukia iš Stalino konstitucijos analizės⁴¹. Nenuostabu ir tai, kad teisėjams privalomos „politvalandėlės“. Valdant sovietams jos buvo privalomos daugeliui, juolab Stalino laikais, kai vadinamasis politinis auklėjimas dar buvo daug tikresnis ir bjauresnis dalykas. Reiškiny, kai teismo kontrolė patikima prokurorui, vadinamas klaidu vertiniu „prokurorinė priežiūra“ (prokurorskij nadzor). Jos Lietuvai po Nepriklausomybės atkūrimo teko skubiai kratytis siekiant išvengti bylų tvano Strasbūre. Pagaliau sunku patikėti, kad Jiang Žeminis ar Li Pengas būtų sugalvoję ką nors, ko nežinojo

⁴⁰ Ansley, C. *A Chinese Court Is Not a Court II* Genocide in the New Era. International Conference. Stockholm, January 26-28, 2004, p. 68-75.

⁴¹ Plačiau ir.: Remeris, M. *Lietuvos sovietizacija 1940-1941. Istorinė Lietuvos sovietizacijos apžvalga ir konstitucinis jos įvertinimas*. Vilnius: Lituanus, 1989.

Stalinas. Atsimenant seną sovietinių vadų tradiciją nuolat kištis į visų įmanomų įstaigų darbą, - jai pavadinti vėliau sugalvotas net specialus „telefoninės teisės“ terminas, - teismai vargiai galėjo būti išimtis, ypač tokiose „politiškai jautriose“ bylose kaip partizanų.

Taigi įdomu visai ne tai, ką ponas C. Ansley sako apie Kinijos teismus. Įdomu tai, kad šių pamąstymų jam pakanka griežtai išvadai „Kinijos teismas - ne teismas“ padaryti. Ką tuomet sakyti reikėtų apie Stalino karinius tribunolus ar, juo labiau, Ypatinguosius pasitarimus? Kad tai irgi ne teismai? Ko gero. Bet, žinoma, Lietuvos auditorija labai nepakanti formaliam požiūriui. Todėl verta žengti toliau negu ponas C. Ansley ir pažvelgti į patį sovietinį arba, kaip anuomet sakyta, socialistinį baudžiamąjį procesą.

Į Lietuvą sovietai atnešė jau patikrintą kovos su kontrrevoliucija sistemą. Operatyvinę veiklą prieš partizanus ir kitus kontrrevoliucionierius vykdavo ir tyrimą jų baudžiamosiose bylose atlikdavo sovietinės saugumo struktūros, o galutiniam sprendimui priimti bylos būdavo perduodamos kariniams tribunolams arba Ypatingajam pasitarimui prie SSSR valstybės saugumo ministro.

Suprantama, kad kalbėti apie kokį nors tinkamą tyrimą iki teismo būtų naivu. Visiems žinoma, kaip sovietų saugumas tvarkydavosi su politiniais „nusikaltėliais“. Matyt, neverta net aiškinti, kad jiems nebūdavo suteikiamos įprastos kaltinamojo teisės. Dar daugiau, gerai žinoma, kad partizanai ir kiti kontrrevoliuciniais nusikaltimais kaltinami asmenys būdavo kankinami ir kad tokių „fizinio poveikio priemonių“ taikymas buvo įteisintas oficialiai⁴². Jau vien ši aplinkybė leistų nepripažinti

⁴² Žr., pvz.: Truska, L., Anušauskas, A., Petravičiūtė, I. *Sovietinis saugumas Lietuvoje 1940-1953 metais*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1999. P. 145-149, 179-182.

jokių sovietų institucijų sprendimų partizanų atžvilgiu, viena vertus, dėl to, kad teisiniuose procesuose draudžiama naudoti prievarta išgautus duomenis, o kita vertus, ir dėl to, kad tokiu atveju padidėja melagingo prisipažinimo ar parodymų tikimybė, todėl nustatyti faktai negali būti laikomi teisingais. Žinoma, „fizinio poveikio priemonės“ naudotos ne visais atvejais, bet ta aplinkybė, kad kankinimai buvo įteisinti, įpareigoja kiekvienu atveju preziumuoti, kad jie buvo taikomi, kol nebus įrodyta priešingai. Vis dėlto, jei galutinį sprendimą partizanų bylose būtų priėmęs nepriklausomas ir nešališkas teismas ir jei toks sprendimas būtų priimtas deramai patikrinus visus duomenis, sudarius bent jau panašias galimybes aktyviai veikti kaltinimui ir gynybai, gal ir galėtume teigti, kad partizanų nusikaltimai buvo įrodyti, nors ir naudojantis netinkamomis priemonėmis. Tačiau ar galime karinius tribunolus ir Ypatingąjį pasitarimą laikyti nepriklausomais ir nešališkais teismais ar bent tinkamais jų pakaitalais?

Kalbėdami apie karinius tribunolus, turėtume prisiminti, kad, bent teoriškai, jie priklausė teismų sistemai, todėl ir procesas juose vykdavo pagal RSFSR baudžiamojo proceso kodekso (BPK) nuostatas. Tačiau tai nereiškia, kad kontrrevoliucinių nusikaltimų bylos buvo nagrinėjamos taip pat, kaip ir įprastų kriminalinių nusikaltėlių. RSFSR BPK numatė specialias kai kurių kategorijų bylų nagrinėjimo taisykles. Be to, karinių tribunolų veiklą reglamentavę aktai irgi numatė tam tikrų išimčių. Tai gi net ir plačius įgaliojimus kaltinančiai pusei teikęs sovietinis baudžiamasis procesas pasirodė esąs per menkas ginklas kovai su kontrrevoliucija. Teko jį šiek tiek pakoreguoti.

Vartant archyvinės baudžiamąsias bylas, nesunku suprasti, kad tribunolai savo nuožiūra galėdavo įvairiai „modifikuoti“ procesą. Neretai byla nagrinėta nedalyvaujant šalims (prokuro-

ruoi ir advokatui)⁴³, o kartais nebūdavo kviečiami net liudytojai. Be to, reikia atkreipti dėmesį į tai, kad, kaip jau minėta, ir pačiame RSFSR BPK buvo numatyta paprastesnė tam tikrų kategorijų bylų nagrinėjimo tvarka. Svarbiausias, šiuo atveju, yra bylų dėl teroristinių aktų ir teroristinių organizacijų procesas. Sistemiškai aiškinant sovietinę teisę, galima daryti išvadą, kad, organizacijos nariams įvykdžius bent vieną teroristinį aktą, pati organizacija tapdavo ne šiaip kontrrevoliucinė, o teroristinė. Čia reikia pažymėti, kad teroristiniais aktais buvo apkaltinti beveik visi partizanų junginiai. Taip daugumos partizanų bylos buvo nagrinėjamos pagal supaprastintą proceso tvarką. Tiesa, išimtys paprastai būdavo daromos ryšininkams, rėmėjams ir tiems partizanams, kurie nedalyvaudavo koviniuose veiksmuose, o pavyzdžiui, užsiimdavo spaudos rengimu ir platinimu.

Štai keletas įdomiausių bylų dėl teroristinių aktų ir teroristinių organizacijų proceso nuostatų. Visų pirma, kaltinamoji išvada būdavo įteikiama kaltinamajam prieš parą iki teismo nagrinėjimo pradžios⁴⁴. Kita įdomi aplinkybė - jau minėtas bylos nagrinėjimas šalims nedalyvaujant, kuris šiuo atveju būdavo nedviprasmiškai įtvirtintas įstatymu. Pagaliau svarbu ir tai, kad kasacinis apskundimas⁴⁵ ir malonės prašymas šios

⁴³ Tokia padėtis galbūt ir atrodo savaip teisinga, tačiau ji nepalanki tik kaltinamajam. Prokurorui nereikėjo posėdyje dalyvauti, nes kaltinamoji medžiaga jau būdavo surinkta NKVD. Gínčyti ją ir kitaip ginti kaltinamąjį nebūdavo kam. Jis likdavo visiškai vienas, o net ir labai naiviai vertinant NKVD tardytojų darbą, nėra pagrindo manyti, kad byla turėdavo nors puslapį teisinančios informacijos.

⁴⁴ Normaliai kaltinamoji išvada turėdavo būti įteikiama prieš tris dienas iki teismo nagrinėjimo pradžios (RSFSR BK 235 straipsnis). Palyginimui galima pasakyti, kad pagal dabartinį Lietuvos Respublikos BPK kaltinamojo akto nuorašas kaltinamajam turi būti išsiunčiamas iš karto surašius aktą. Nuo šio momento iki teismo nagrinėjimo pradžios gali praeiti maždaug mėnuo.

⁴⁵ Tuometinis kasacinis apskundimas atitiko šiuolaikinį apeliacinį. Tai buvo ne antras, o pirmas nuosprendžio apskundimo etapas.

kategorijos bylose būdavo draudžiami, o mirties nuosprendžiai turėdavo būti vykdomi iškart juos paskelbus⁴⁶. Tokiu būdu procesas kariniame tribunole galėjo būti supaprastinamas taip, kad posėdyje išklausius kaltinamąjį būtų galima tuoj pat surašyti dviejų ar trijų puslapių nuosprendį ir dar tą pačią dieną nuteistąjį sušaudyti. Paprastai vis dėlto nuo nuosprendžio priėmimo iki bausmės įvykdymo prabėgdavo keletas dienų, kartais net mėnesių, kol būdavo išsprendžiami organizaciniai-techniniai klausimai. Tačiau įstatyme numatyta proceso supaprastinimo galimybė reikšminga nepriklausomai nuo to, ar dažnai ir kaip ją būdavo naudojama. Ir svarbi yra ne tik proceso trukmė, bet ir visa „objektyvios tiesos“ nustatymo sistema. Ar galima bent kiek pasitikėti karinių tribunolų nuosprendžiais? Vargu. Iš visko sprendžiant, jie tik sankcionuodavo MGB parengtą kaltinamąją išvadą ir paskirdavo bausmę.

Pradedant nagrinėti Ypatingojo pasitarimo veiklą, reikia pasakyti, kad apie šią instituciją, dažnai vadinamą dar ir „troiką“, visi yra ką nors girdėję, bet tikslų duomenų rasti sunku. Nors jos įkūrimo ir veiklos aplinkybės buvo šiek tiek nagrinėtos, tačiau bylų perdavimo Ypatingajam pasitarimui pagrindai, tvarka, pagaliau sprendimų priėmimo procedūra vis dar nemenka paslaptis tyrėjams. Toks paradoksas aiškintinas visų pirma informacijos trūkumu. Ypatingasis pasitarimas buvo vidinis MGB padalinys ir jo veiklą reglamentavo vidaus aktai, kurių tik menką dalį mokslininkai gali pamatyti. Vis dėlto, surinkus prieinamus duomenis, šioji tokį Ypatingojo pasitarimo veiklos vaizdą atkurti galima.

Tas Ypatingasis pasitarimas, apie kurį paprastai kalbame kaip apie „troiką“, buvo įkurtas VKP(b) CK politinio biuro 1946 m.

⁴⁶ Уголовно-процессуальный кодекс РСФСР. Официальный текст с изменениями на 1 июля 1953 г. и с приложением постатейно-систематизированных материалов. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1953. Р. 77.

rugpjūčio 20 d. nutarimu Nr. P 53/39 „Dėl būtinumo pakeisti SSRS MGB struktūrą“⁴⁷. Analogišką instituciją turėjo ir ankstesnės pagrindinės sovietų represinės struktūros, pavyzdžiui, NKVD. Vis dėlto dauguma partizanų susidurdavo su MGB Ypatinguoju pasitarimu, tad verta daugiau pastudijuoti būtent šios institucijos veiklą.

Nėra visiškai aišku, koku pagrindu bylos būdavo perduodamos Ypatingajam pasitarimui, užuot siuntus jas į teismą. Vienas iš populiariausių spėjimų yra tas, kad į „troikos“ sekretoriatą Maskvoje keliaudavo tos bylos, kuriose atsirasdavo duomenų apie MGB agentūrinį aparatą. Iš tiesų kai kuriais atvejais bylos į Ypatingąjį pasitarimą būdavo siunčiamos, kai dėl „operatyvinių sumetimų“ nebūdavo galima į teismą kviešti liudytojų. Tačiau tai nebuvo vienintelė ar svarbiausia priežastis, nes, kaip jau minėta, teismas neretai gebėdavo išsiversti ir be liudytojų. Tad byla galėjo būti kariniam tribunolui neperduodama ir dėl mažiau kilnių tikslų nei agentūros apsauga.

Tam tikros informacijos gauti galima peržiūrint archyvinės bylas, kuriose sprendimus priėmė Ypatingasis pasitarimas. Kiekvienoje iš jų yra LSSR Valstybės saugumo ministro pavaduotojo pasirašyta, be abejo, visiškai slapta pažyma standartiniu pavadinimu: „O motivach napravlenija sledstvennogo dela Ne ... po obvineniju ... na rassmotrenije v Osoboje Soveščianije pri Ministre Gosudarstvennoj Bezopasnosti Sojuza SSR“*. Tai pagrindinis dokumentas, lemdavęs bylos perdavimą Ypatingajam pasitarimui. Kai kuriose bylose galima rasti dar ir visiškai slaptą kurio nors LSSR MGB apskrities skyriaus viršininko laišką

⁴⁷ Kokurinas, A. *SSRS NKGB-MGB struktūra II Genocidas ir rezistencija*. 1997, nr. 2, p. 46-51.

* Apie baudžiamosios bylos Nr. ..., kurioje kaltinamas ..., perdavimo nagrinėti Ypatingajam pasitarimui prie SSR Sąjungos valstybės saugumo ministro motyvus (rus.).

jau minėtam LSSR valstybės saugumo ministro pavaduotojui. Toks nedidelis empirinis tyrimas padeda atskleisti visą bylų perdavimo sistemą. Būtinybę siųsti bylą į Maskvą neabejotinai pirmasis konstatuodavo tiesiogiai už ją atsakingas tardytojas. Jis tikriausiai kreipdavosi į savo tiesioginį viršininką, o šis - į apskrities skyriaus viršininką, o pastarasis rašydavo jau aptartą laišką. Taip, per LSSR valstybės saugumo ministro pavaduotoją, byla pasiekdavo Maskvos „troiką“.

Tie patys dokumentai padeda išsiaiškinti ir bylų perdavimo Ypatingajam pasitarimui motyvus. Kai kuriose pažymose „O motivach...“ nurodoma, kad pagrindiniai liudytojai kalinami lageryje ir negali būti pristatyti į teismą, kitose - kad baiminamasi „teroristinių aktų“ liudytojų atžvilgiu, nes jie gyvena tose vietovėse, kur aktyviai veikia partizanai. Žodžiu, motyvų įvairovės būta didelės ir baigtinis jų sąrašas tikriausiai niekur nebuvo įtvirtintas. Todėl galima būtų ilgiau jų ir nenagrinėti, jei ne vienas man įstrigęs ir padą „socialistinio teisingumo“ esmę atskleidžiantis pavyzdys, kurį aptarti, manau, būtina. Vienoje LSSR MGB valstybės saugumo ministro pavaduotojo pažymoje rašoma, kad pagrindiniai įrodymai byloje yra kaltinamosios ir liudytojų - anksčiau areštuotų tos pačios partizanų grupės narių - parodymai. Tačiau vienas iš minėtų liudytojų nuteistas mirties bausme, o kiti išsiųsti į lagerius, todėl sunku juos iškviesti į teismą. Štai dėl tokių priežasčių tikslinga, kad bylą nagrinėtų Ypatingasis pasitarimas⁴⁸. Tai daugiau ar mažiau įprasta formuluotė, bet toje pačioje byloje esantis LSSR MGB Tauragės apskrities skyriaus viršininko laiškas leidžia įžvelgti ir dar šį tą. Išdėsčius tuos pačius faktus teigiama, kad liudytojai į teismą negalės būti iškviesti, o tuo kaltinamoji gali pasinaudoti ir atsisakyti savo ankstesnių parodymų arba juos pakeisti, „a ot etogo

⁴⁸ LYA, f. K-i, ap. 58, b. 42664/3, l. 139.

proizojdet zavolokičivanije nastojaščego dela“⁴⁹. Štai čia ir glūdi visa esmė. Normalus kaltintojas normaliam baudžiamajame procese nebijo kaltinamojo klastos ir „zavolokičivanije“, nes arba turi pakankamai kaltės įrodymų, arba bylą nutraukia. O sovietiniai saugumiečiai turėjo trečią išeitį. Pajutę, kad gali būti „zavolokičivanije“, taigi kad, paprastai šnekant, kaltinimas yra „seilėmis klijuotas“ arba jo tinkamai pareikšti apskritai neįmanoma, jie galėdavo bylas perduoti Ypatingajam pasitarimui, taip viską išsprendami, jų kalba šnekant, „v tesnom krugu blizkich družej“*. Taip perduodant bylą Ypatingajam pasitarimui, nelikdavo net tos formalios sprendimą priimančios institucijos nepriklausomybės, kuri egzistuodavo karinio tribunolo atveju. Ir jeigu pastarasis reitsyiais dar tikrai gražindavo bylą papildyti konstatuodamas įrodymų stoką, o išimtiniais atvejais galėdavo net kaltinamąjį išteisinti, tai Ypatingasis pasitarimas nieko panašaus nedarydavo. Nėra visiškai aišku net tai, ką ši institucija apskritai veikdavo.

Kaip „troikos“ posėdžiai vykdavo ir būdavo priimami sprendimai, žino tikriausiai nebent patys dar gyvi posėdžiautojai. Nė vienas Ypatingojo pasitarimo posėdis nebuvo viešas, teoriškai jie visi turėjo būti protokoluojami, bet į baudžiamąją bylą patekdavo tik išrašas iš protokolo, kuriame būdavo nurodoma, pagal kokį RSFSR BK straipsnį ir kokia bausmė skiriama. Galima spėti, kad nemažai duomenų apie Ypatingojo pasitarimo veiklą slypi Rusijos archyvuose, kurie retam prieinami. Vis dėlto aišku viena: bylos nagrinėjamos buvo labai greitai ir atitinkamai visiškai neišsamiai. „Juodojoje komunizmo knygoje“ parašytas toks teiginys: „Tardymas apsiribodavo paprasčiausiais formalu-

⁴⁹ Dėl to byla užsivėlė (rus.). Ten pat, l. 30-14.

* Glaudžiame artimų draugų rate (rus.).

mais; per vieną dieną „troikos“ peržiūrėdavo šimtus bylų⁵⁰. Tai pasakyta apie 1937-ųjų „troikas“, tačiau vargu ar mūsų aptariamo Ypatingojo pasitarimo darbo krūvis buvo mažesnis. Taigi įsivaizduokime, kad „troika“ dirbdavo dvylika valandų, ištiesai posėdžiaudavo ir net nepietaudavo. Jeigu taip dirbdama ji peržiūrėtų 100 bylų, tai vienai bylai būtų skiriama 7,2 minutės. Ar galite įsivaizduoti tokios trukmės teismo posėdį? Juk vien tik paskelbti apie jo pradžią ir pranešti, kas atvyko, užtrunka ilgiau. Per tiek laiko Ypatingojo pasitarimo nariai negalėdavo spėti net bylos medžiagos peržvelgti (susipažinti su byla prieš posėdį jie neturėdavo laiko, nes, kaip pamename, nagrinėjo kitas bylas). Žinoma, galima įtarti, kad pagal Stalino laikų tradicijas „troika“ dirbdavo ilgiau, bet tuomet turėsime prisiminti, kad ir bylų kas dieną turėdavo ne po vieną šimtą. Šios aplinkybės leidžia daryti prielaidą, kad Ypatingasis pasitarimas apskritai bylos nenagrinėdavo, o tik paskirdavo bausmę. Pagrindas tokiam sprendimui būdavo MGB tardytojų paruošta kaltinamoji išvada, o kitų bylose esančių dokumentų „teisėjai“ net neskaitydavo.

Taigi jokių būdų negalima teigti, kad sovietinėse baudžiamosiose bylose minimi faktai buvo įrodyti. Jeigu kariniai tribunolai nepaisė net menkų sovietinio baudžiamojo proceso standartų ir į jų posėdžius susirinkę asmenys iš esmės tik žaidė teismą, o Ypatingasis pasitarimas nespėdavo bylų skaityti, tai būtų beviltiškai naivu kalbėti apie kokį nors tiesos nustatymą. Kalbant šiek tiek perdėtai, MGB pareigūnai galėjo į bylas siūti tuščius lapus ir siųsti į Ypatingąjį pasitarimą, o kaltinamieji vis tiek būtų gavę po „25 let ITL“. Kariniams tribunolams tekdavo ką nors parašyti, nes tikėtina, kad per jų posėdžius bylos būdavo pavartomos ir apklausiami kaltinamieji, o kartais net ir vienas kitas liudytojas (dabar derėtų paminėti ir parodomuosius

⁵⁰ Courtois, S. ir kt. *Juodoji komunizmo knyga*. Vilnius: Vaga, 2000. P. 265.

partizanų procesus, kurių taip pat netrūko; per juos teismas būdavo žaidžiamas itin kruopščiai; liudytojų būdavo daug ir visi labai gražiai kalbėdavo, prokurorai skeldavo ugningas prakalbas, o advokatai delikačiai jiems oponuodavo).

Po viso šito teiginys, kad sovietinis kontrrevoliucinių nusikaltimų bylų procesas neturėjo nieko bendra su moderniu baudžiamuoju procesu, kuriame ginčijasi kaltintojas ir gynėjas, galioja nekaltumo prezumpcijos ir kitų žmogaus teisių nulemti įrodinėjimo imperatyvai, o nepriklausomas ir nešališkas teismas siekia vykdyti teisingumą, skamba tiesiog kvailai. Aišku, kad neturėjo. Sovietinis procesas apskritai neturėjo teisingumo tikslo. Jis buvo labai aiškiai orientuotas reabilituoti reikalingus asmenis. Tokiame procese ne *pažeidimas*, o *pažeidėjas* buvo iš anksto žinomas. Kaip toje juodojo humoro patarlėje - „Svarbu, kad būtų žmogus, o straipsnį surasim“. Taip ir buvo. Nustačius žmogų, būdavo pritaikoma viena iš (kaip) tyčia nelabai apibrėžtų kontrrevoliucinių nusikaltimų sudėčių⁵¹. Dar daugiau, būdavo pasirenkamas ir vienas iš bylos nagrinėjimo variantų. Jeigu tikrų ar sufalsifikuotų įrodymų būdavo sukaupiama pakankamai daug - procesas, kaip sakoma, „po polnoj programe“, galbūt net viešas parodomasis. Jei duomenų kiek mažiau - „ap-

⁵¹ Čia verta paminėti tai, kas nebuvo pasakyta apie kontrrevoliucinius nusikaltimus. Kaip matyti iš cituotų RSFSR BK nuostatų, šio akto normos buvo labai neapibrėžtos. Pavyzdžiui, veiksmai, kuriais „kenkiama TSR Sąjungos karinei galiai“, gali būti labai įvairūs: pradedant tanko susprogdinimu ir baigiant branduoline ataka. Dar įvairesnį veiksmų spektrą apima kenkimas „TSR Sąjungos valstybinei nepriklausomybei ar jos teritorinei neliečiamybei“. Todėl RSFSR BK taikiusiems pareigūnams buvo suteikta neįtikėtinai didelė interpretavimo laisvė - tokia, kurios niekada neturi civilizuotame baudžiamajame procese veikiantys teisininkai. Kaip tokia laisvė būdavo naudojama, neblogai atskleidžia ir partizanų bylų studijos. Pavyzdžiui, vienais atvejais nužudymas dėl neaiškių priežasčių galėjo būti laikomas teroristiniu aktu, kitais - tėvynės išdavimo sudedamąja dalimi. Galėjo būti ir taip, kad kaltinamojoje išvadoje būdavo įrašoma „vykdė teroristinius aktus“, o veiksmai kvalifikuojami tik kaip tėvynės išdavimas, žodžiu, variantų - kiek nori ir visų jų, tikriausiai, niekas niekad neišvardins.

karpytos“ procedūros kariniame tribunole, o jei gresia „zavolokičivanije“ - greitas ir efektyvus Ypatingasis pasitarimas. Šitaip „kontrrevoliucinių nusikaltimų represijos“ teisinė analizė tik dar kartą patvirtina, kad tai buvo ne teisingumo vykdymas, o tikras teroras. O teisingumas ir teismas... Ką gi, apie juos viską yra pasakęs Vladimiras Iljičius Leninas: „Teismas neturi panaikinti teroro: tvirtinti šitai reikštų meluoti sau ar meluoti apskritai; teismas turi pagrįsti terorą, legalizuoti jį iš principo, aiškiai, neapgaudinėjant ir neslepianč tiesos“⁵².

Ir tai jau galutinis nokautas bandelės metodui. Jei dar galima buvo kalbėti apie kokį nors kompromisinį vertinimą to fakto, kad sovietai partizanus teisė neteisėtai, bet galbūt už tikrus nusikaltimus, tai nustačius, kad partizanai buvo ne teisiami, o tiesiog terorizuojami, dalinis ar visiškas sovietų sprendimų pripažinimas tampa neįsivaizduojamu dalyku. Reabilitacija tokia, kokia ji šiandien yra, su kaltės prezumpcija ir „razinų“ rankiojimu, tokiu atveju virsta tiesiog tolesne teroro, nors ir gerokai švelnesnio, tąsa arba, pasak kito sovietinės teisės eksperto Felikso Dzeržinskio, „smulkmeniško senosios carizmo mokyklos teisėtumo vaikymosi“ atmetimu ir susidorojimu su tariamai nusikaltusiais Lietuvos Respublikai partizanais „revoliuciniu, išties bolševikiniu būdu“⁵³. Tuo tarpu kad ir kokių baisybių pridaręs nusikaltėlis gali būti tik baudžiamas. Terorizuojamas jis virsta auka. Būtent tokį efektą sukelia ir šiandienė reabilitacija. Kol ji veikia, šnekos apie partizanų nusikaltimus net negalima pradėti. Visi jie yra sovietinio ir posovietinio teroro aukos.

⁵² Courtois, S. ir kt. *Juodoji komunizmo knyga*. P. 179.

⁵³ Ten pat, p. 82, 89.

O ką daryti? Kaip tik šis potencialių oponentų klausimas verčia tęsti apmąstymus, kuriuos priešingu atveju galima būtų baigti. Taigi ką daryti? Partizanai tikrai darė nusikaltimus - šį faktą pabrėžtinai tvirtai pripažinau ir kartojau jau keletą kartų. Vadinasi, atsisakius reabilitacijos būtina imtis kitų priemonių partizanų veiklai tinkamai įvertinti. Laikinais sutiksiu, kad iš tiesų taip. Bet visų pirma reikia atsisakyti reabilitacijos - proceso, keliančio daugiau painiavos nei įnešančio aiškumo. Tai padaryti labai paprasta. Tereikia panaikinti Asmenų, represuotų už pasipriešinimą okupaciniams režimams, teisių atkūrimo įstatymą ar bent jo galiojimą partizanų atžvilgiu (kaip jau minėjau šios dalies pradžioje, ypatinga istorinė ir teisinė padėtis leidžia partizanus išskirti iš kitų sovietų represuotų asmenų ir tai nelaikytina diskriminacija; priešingai, partizanų *neišskyrimas* yra, ko gero, viena iš didžiausių teisėkūros klaidų šioje srityje). Kitų įstatymų nė nereikėtų keisti. Tokias problemas, kaip kario savanorio statuso nesuteikimas asmenims, dalyvavusiems genocido nusikaltimuose ar beginklių civilių žmonių žudynėse, panaikintų nekaltumo prezumpcija, kuri reabilitacijai dingus imtų besąlygiškai galioti partizanams. Kita vertus, žinoma, ji negalėtų panaikinti faktinių įtarimų, kylančių ir istorikams, ir valstybės pareigūnams. Kaip tik jie ir lemia klausimą „ką daryti“.

Galimi du tokių įtarimų teisinio patikrinimo variantai. Visų pirma, galima pasinaudoti bendrąja nusikaltimų tyrimo sistema - baudžiamuoju procesu. Jeigu partizanams, kaip ir visiems kitiems asmenims, galiotų nekaltumo prezumpcija, o sovietų priimti sprendimai būtų laikomi nieko nereiškiančiais, tai atsiradus pagrindui įtarti kurį nors karo dalyvį nusikaltimu galėtų prasidėti ikiteisminis tyrimas ir toliau vykti procesas. To-

kiu atveju iškiltų tik bausmės klausimas. Absoliutus sovietinių sprendimų nepripažinimas reikštų ne tik tai, kad partizanai niekada nebuvo įsiteisėjusiu teismo nuosprendžiu pripažinti kaltais, bet ir tai, kad jie niekuomet nebuvo nubausti kriminalinėmis bausmėmis, nes tokios bausmės paskyrimas neat-siejamas nuo pripažinimo kalto. Bet šie teisiniai išvedžiojimai niekaip negalėtų pakeisti fakto, kad represuoti partizanai susipažino su GULAG'o „apartamentais“, o kai kurie net iš tikrųjų ten praleido tuos standartinius 25 metus. Taigi nors teisiškai principas, pagal kurį niekas negali būti du kartus nuteistas už tą patį nusikaltimą, panaikinus reabilitaciją partizanams negalio-tų, faktiškai jį įgyvendinti būtų būtina. Tai vargiai sukeltų kokių nors rimtesnių teisinių problemų, juolab kad reikalas visiems savaime suprantamas. Kiekvienas studentas teisininkas žino, kad nors baudžiamoji atsakomybė visiems yra taikoma lygiai, kriminalinė bausmė visad individualizuojama. Be to, tokia pa-dėtis kaip partizanų teisėje yra itin retas, gal net unikalus atve-jis. Todėl visiškai nesudėtinga būtų pasitelkus įstatymų leidybą ar teismų praktiką sukurti taisyklę, kad partizanams, kurie so-vietų buvo neteisėtai represuoti, teismui juos pripažinus kaltais dėl karo metu padarytų nusikaltimų, bausmė neskiriama.

Kitas galimas variantas - specialaus proceso sukūrimas. Tai, pavyzdžiui, galėtų būti kario savanorio statuso (nelikus reabi-litacijos jis būtų pripažintas visiems, kurie įrodytų savo pri-klausomybę partizanų struktūroms ir dalyvavimą koviniuose veiksmuose) panaikinimo procesas. Taip būtų išsaugota šian-dien iš esmės reabilitacijos lemiama kario savanorio statuso pripažinimo/nepripažinimo sąsaja su genocidu ar karo nu-sikaltimais. Pats procesas turėtų būti *mutatis mutandis* bau-džiamasis procesas, nes veiksmi, kurie taptų jo objektu, nors ir aptakiai apibrėžiami kaip „dalyvavimas genocido nusikal-

timuose arba beginklių civilių žmonių žudynėse ar kankinimuose“, iš esmės yra nusikaltimai. Tad procesas turėtų turėti ir savitą kaltinimą, ir gynybą, ir ikiteisminį tyrimą, ir teisminį nagrinėjimą, ir apskundimus, ir visus kitus būtinus atributus. Tokio proceso sukūrimas specialiu įstatymu, ko gero, nėra neįmanomas, juolab atsižvelgiant į jau minėtą partizanų teisinės padėties neįprastumo argumentą.

Nepaisant to, kuris iš sprendimo variantų - įprastas baudžiamasis ar specialus procesas - būtų pasirinktas, atsirastų tam tikri partizanų nusikaltimų įrodinėjimo ypatumai. Jau minėjau, kad nekaltumo prezumpcija ir kitos žmogaus teisės baudžiamajame procese lemia tam tikrus įrodinėjimo imperatyvus. Partizanų atveju jų būtų dar daugiau dėl teisinės išivaizduojamų kaltinamųjų padėties, kurią aptariau pirmoje knygos dalyje. Šiuos įrodinėjimo proceso ypatumus čia apsvarstyti verta todėl, kad tokia analizė, kaip pamatysime, gali privesti prie labai netikėtų išvadų.

Jau minėjau, Lietuvos Respublikos Seimas ne kartą ir nedviprasmiškai yra pareiškęs, kad partizanų vadovybę pripažįsta aukščiausia politine ir karine to meto Lietuvos valdžia. Šis pripažinimas sukelia tam tikrų teisinių pasekmių ir suteikia kiekvienam ginkluoto pasipriešinimo dalyviui išskirtinį statusą. Partizanų vadovybė laikytina struktūra, galėjusia priimti privalomus sprendimus ne tik pačių rezistentų, bet ir civilių Lietuvos gyventojų atžvilgiu. Patys partizanai pripažintini tokių sprendimų vykdytojais. Todėl vertindami partizanų padarytas veikas teisėjai, prokurorai ir kiti pareigūnai privalėtų atsižvelgti į sąjūdžio struktūrą ir jos pokyčius, sprendimų priėmimo tvarką, tam tikrų institucijų ir vadų įgaliojimus ir pan. Šios aplinkybės procesuose dėl partizanų padarytų nusikaltimų būtų tokios pat svarbios, kaip ir, pavyzdžiui, bylose dėl nusikaltimų valstybės valdymui. Iš šios principinės nuostatos išplaukia ir dar keletas išvadų.

Svarbiausia iš jų yra ta, kad teisėtos valdžios ir jos pareigūnų sprendimų ir veiksmų teisėtumas yra preziumuojamas. Pavyzdžiui, didelė dalis Lietuvos visuomenės, retkarčiais pakurstoma žiniasklaidos, nepasitiki teismais ir mano, kad dauguma teisėjų ima kyšius. Bet niekam neateina į galvą, kad šiuo pagrindu galima būtų tikrinti visus teismų sprendimus. Jie laikomi teisėtais ir teisingais tol, kol neįrodoma priešingai. Lygiai taip pat ir partizanų atveju nekaltumo prezumpcija kartu būtų ir teisėtumo prezumpcija. Kitaip tariant, susidūrus, pavyzdžiui, su galimai partizanų įvykdytu beginklių civilių žmonių nužudymu nepakaktų konstatuoti, kad konkretūs partizanai atėmė gyvybę asmenims, kurie buvo civiliai ir neturėjo ginklų, nes pripažinus partizanų valdžios teisėtumą nekyla jokių abejonių dėl jų teisės bausti mirtimi (šia prasme iš karto nuvertėtų sovietinių archyvinų baudžiamųjų bylų duomenys, nes sovietams pakakdavo nustatyti tik patį nužudymo faktą, be to, gynyba čia aptariamuose procesuose pagrįstai galėtų reikalauti nepripažinti sovietinių duomenų įrodymais, nes labai jau diskutuotinas tokių duomenų rinkimo teisėtumas). Konkrečiau analizuojant tokios prezumpcijos reikšmę įrodinėjimui, ją galima išskaidyti į dvi smulkesnes dalis.

Visų pirma, tektų preziumuoti patį įgaliotų partizanų institucijų sprendimo faktą. Šiandien, kadangi reabilitacijos procese faktiškai galioja ne nekaltumo, o kaltės prezumpcija, tokios nuostatos nesilaikoma. Nepavykus rasti, pavyzdžiui, karo lauko teismo nuosprendžio konkretaus asmens atžvilgiu, manoma, kad tokio nuosprendžio ir nebuvo. Tuo tarpu čia aptariamuose įsivaizduojamuose procesuose veikiant nekaltumo prezumpcijai reiktų atsižvelgti į tai, kad karo lauko teismai veikė ir partizanų vadovybė kontroliavo jų veiklą, ir į tą aplinkybę, kad tik maža dalis nuosprendžių yra išlikusi, todėl tektų preziumuoti

karo lauko teismo nuosprendžio ar kitokio atitinkamo sprendimo taikyti mirties bausmę, jeigu nagrinėjamu laikotarpiu karo lauko teismai dar neveikė, buvimą. Tik įrodžius, kad tokio sprendimo nebuvo, galima būtų konstatuoti, kad tam tikrą asmenį nužudę partizanai veikė savavališkai ir nusikalstamai.

Suprantama, kad, net ir neabejojant sprendimo egzistavimu, galima būtų suabejoti jo teisėtumu ir pagrįstumu. Tačiau ir šiuo atveju reikėtų paisyti tinkamo prezumpcijos ir įrodinėtinos aplinkybės santykio. Todėl preziumuoti tektų sprendimo teisėtumą ir pagrįstumą - aplinkybes, bylojančias kaltinamųjų naudai. Įrodinėjamas atitinkamai būtų kompetencijos viršijimas ir kiti panašūs faktai. Šioje vietoje reikia pažymėti, kad ypač didelių sunkumų keltų vertinamas partizanų sprendimų pagrįstumas. Pavyzdžiui, šiandieniam reabilitacijos procese sprendžiant, ar tam tikras asmuo buvo pagrįstai nužudytas už bendradarbiavimą su sovietų saugumo struktūromis (taigi ar jį nužudęs partizanas gali būti reabilituojamas), klausimas formuluojamas taip: ar toks asmuo su minėtomis struktūromis bendradarbiavo? Tokia formuluotė nulemia tai, kad atsakymas grindžiamas šiandienėmis žiniomis, nors vertinant sprendimo pagrįstumą reikia atsižvelgti tik į jį priėmusiųjų turėtą informaciją. Todėl naujajame procese klausti reikėtų: ar pagrįstai partizanai manė, kad tam tikras asmuo buvo sovietų saugumo struktūrų bendradarbis? Atsakyti į šį klausimą, žinoma, būtų nepalyginti sunkiau, bet rasti lengviausią būdą žmogų apkaltinti yra sovietinio, o ne civilizuoto, baudžiamojo proceso tikslas.

Apskritai iš anksto aišku, kad reabilitacijos panaikinimas ir naujų procesų partizanų atžvilgiu pradėjimas apsunkintų teisėjų ir ypač prokurorų darbą, nes kaip tik pastariesiems tektų visa įrodinėjimo našta. Tai, kad dingo ar buvo sunaikinta di-

durna partizanų dokumentų, kaip ir tai, kad patikimų liudytojų, galinčių papasakoti apie tam tikrų sprendimų priėmimo aplinkybes, šiandien jau yra labai mažai, - tai vis gynybai, o ne kaltinimui palankios aplinkybės. Jos lemia tai, kad aptariamuose procesuose nuolat egzistuočių pagrįstos ir labai sunkiai pašalinamos abejonės. Jeigu būtų išlikęs pilnas partizanų archyvas ar bent jau didžioji jo dalis, tokias abejones pašalinti būtų paprasta: kaltintojas konstatuotų, kad atitinkamo sprendimo nėra arba trūksta tam tikrų jį fiksuojančių dokumentų, ir tada jau aiškintis reikėtų gynėjui. Pagal šiandienę padėtį dokumentų trūkumas taptų prokuroro problema. Tačiau tuo kaltintojų kančios dar nesibaigtų.

[SAKYMO VYKDYMAS PARTIZANŲ KARO KONTEKSTE

Kad skaitytojams ir man pačiam nenusibostų, šį kartą verta su pavyzdžiu nusikelti visai į kitą laikotarpį - Vietnamo karą. Vienas iš garsiausių jo nusikaltimų buvo įvykdytas 1968 m. kovo 16 d. nuo tos dienos gerai žinomame My Lai kaimelyje. Nuo pat ryto „Čarljo“ kuopa, kuriai vadovavo kapitonas Ernestas Medina, puolė šią vietovę, nes, karinės vadovybės duomenimis, joje slapstėsi Vietkongo partizanai. Pastarųjų, tiesą sakant, amerikiečiams taip ir neteko sutikti (spėjama, kad partizanai galėjo pasitraukti dar prieš prasidedant puolimui), tačiau dėl ne visiškai aiškių priežasčių leitenanto Williamo Calley vadovaujamo būrio kariai pradėjo žudyti civilius. Kai apie vidurdienį viskas baigėsi, paaiškėjo, kad žuvo apie 500 iš maždaug 700 kaimelio gyventojų⁵⁴.

⁵⁴ Linder, D. *An Introduction to the My Lai Courts-Martial II* http://www.law.umkc.edu/faculty/projects/ftrials/mylai/Myl_intro.html.

My Lai istorija iš tikrųjų įdomi, paslaptinga ir žiauri. Ji turi ne tik savus niekšus, bet ir savus herojus⁵⁵. Be to, dar labiau intriguoja tyrimų ir išvadų gausa ir, ko gero, teisingas šiuolaikinių autorių įtarimas, kad ir kariuomenės vadovybė, ir prezidento Richardo Nixono administracija mažiausiai už viską pasaulyje siekė viešumo ir teisingumo My Lai istorijoje. Visa tai perskaiyti galima daugybėje knygų ir straipsnių, nes minėti įvykiai JAV buvo itin plačiai aptarinėjami ir įgavo kone simbolinę reikšmę. Net pasakojama, kad per „Audros dykumoje“ operaciją karininkai, siųsdami savo karius į užduotis, pridurdavo: „No My Lais - you hear?“*

Šioje knygos dalyje labiausiai domina pats karo lauko teismo procesas ir jame iškilę teisiniai klausimai. JAV kariuomenės Kriminalinių tyrimų skyriui (*Criminal Investigations Division*) baigus darbą, kaltinimai buvo pareikšti 25 kareiviams ir karininkams, tarp jų kapitonui E. Medinai ir leitenantui W. Calley. Vis dėlto galų gale tik keletas jų stojo prieš teismą. Visi, net pats E. Medina, kurio talentingi advokatai sugebėjo pasiekti, kad tam tikri duomenys nebūtų pripažinti įrodymais, buvo išteisinti. Ir tada sužibo W. Calley žvaigždė. Nuo tos akimirkos būtent ši pavardė ėmė asocijuotis su My Lai istorija.

Jis stojo prieš karo lauko teismą 1970-ųjų lapkričio 12-ąją. Gynybą organizavęs advokatas George'as Latimeris turėjo dvejopą strategiją. Visų pirma, jis ketino įrodinėti, kad W. Calley per žudynes buvo veikiamas streso, kas, kad ir ką sakytų tokių pateisinimų nepripažįstantys autoriai, ko gero,

⁵⁵ Tokiu neabejotinai pripažintinas sraigtasparnio pilotas Hugh Thompsonas, kuris visaip stengėsi gelbėti kaimelio gyventojus ir net buvo pasiryžęs šaudyti į savus. Kai paaiškėjo, kad kariuomenės vadovybė nori nusišalinti, Thompsonas, pasak jo draugų, buvo toks įsiutęs, kad net ketino „to turn in his wings“ (t. y. pasitraukti iš tarnybos).

*Jokių My Lai - aišku? (angl.).

buvo šventa teisybė. Be to, G. Latimeris tvirtino, kad jo klientas tik vykdė kapitono E. Medinos įsakymą, todėl pastarąjį išteisinus neturėtų būti nuteistas ir W. Calley. Nenuostabu, kad kaip tik abiejų karininkų parodymų prieštaravimas tapo reikšmingiausiu proceso momentu. W. Calley teigė, kad neatsimena beveik nieko iš paskaitų apie Ženevos konvencijas, tačiau yra įsidėmėjęs tai, kad už vadovybės įsakymų nevykdymą jam gresia karo lauko teismas. Po tokios įžangos jis pareiškė, kad instruodamas karius E. Medina aiškiai pasakė, jog My Lai kaimelyje nebus jokių civilių ir visi tenykdčiai asmenys laikytini priešojų pajėgomis. Pagaliau, W. Calley teigimu, jau kaimelyje kapitonas tiesiogiai su juo susisiekė ir paklausė, kodėl vis dar niekas neatsikratė (originalė - *wasted*) civiliais. Kaip ir buvo galima tikėtis, E. Medina tokiems teiginiams griežtai paprieštaravo. Jis sakė, kad per instruktažą buvęs tiesiai šviesiai paklaustas: „Do we kill women and children?“*, į ką atsakęs: „No, you do not kill women and children... Use common sense“**. Prisiekusieji W. Calley byloje tarėsi 13 dienų - ilgiausiai JAV karo lauko teismų istorijoje. Galų gale nuspręsta pripažinti jį kaltu ir nubausti laisvės atėmimu iki gyvos galvos, pašalinant iš tarnybos ir atimant teisę į visas išmokas. Bet iš tikrųjų jau po ketverių metų W. Calley buvo paleistas lygtinai⁵⁶.

My Lai procesas atskleidžia daug karo nusikaltimų tyrimo niuansų. Net ir atsižvelgus į visas politines aplinkybes tai, kad iš 25 kaltinamųjų kaltu buvo pripažintas tik vienas, akivaizdžiai rodo teismų atsargumą tokiose bylose. Įdomu ir tai, kad nebuvo nuteistas nė vienas eilinis, taigi tiesiogiai šaudęs asmuo.

* Ar turime žudyti moteris ir vaikus? (angl.).

** Ne, moterų ir vaikų žudyti jūs neturite... Galvokit galva (angl.).

⁵⁶ Linder, D. *An Introduction to the My Lai Courts-Martial II* Ten pat.

Tai, kad sprendimas W. Calley byloje buvo priimtas taip sunkiai, taip pat šį tą pasako apie žiuri narių nuotaikas ir leidžia nuspėti tarp jų kilusių diskusijų turinį. Pagaliau dar didesnę nuostabą kelia tas faktas, kad, kaip parodė sociologinės apklausos, didžioji JAV visuomenės dalis buvo linkusi nedvejodama W. Calley išteisinti. Pavyzdžiui, net 70% apklaustųjų manė, kad leitenantas tapo atpirkimo ožiu, o 77% nuomone, teiginys, kad kariai My Lai kaimelyje viso labo vykdė vadovybės įsakymus, buvo teisingas⁵⁷. Visos šios aplinkybės neabejotinai atskleidžia viena - įsakymo vykdymo problemos svarbą karo nusikaltimų bylose.

Kaip veikos pavojingumą ir priešingumą teisei šalinančią aplinkybę, įsakymo vykdymą teisinėje literatūroje mėgstama kildinti iš Tomo Hobeso „Leviatano“. Paprastai pateikiama tokia citata:

Taip atsiranda tas didysis Leviatanas, arba, tiksliau, jei kalbėsime pagarbiau, tas mirtingasis dievas, kuriam mes, valdomi nemirtingojo dievo, turime būti dėkingi už taikę ir mūsų apgynimą. <...> Jis yra esmė valstybės, kurių reikia apibrėžti taip: valstybė yra vienas asmuo, už kurio veiksmus dėl tarpusavio susitarimo vienas su kitu tapo atsakinga didžiulė daugybė žmonių, kad jis galėtų taip panaudoti visų jų galių ir išteklių, kaip jam atrodys naudinga jų taikai ir bendram gynimui.

*Šis asmuo vadinamas suverenu ir sakoma, kad jis turi aukščiausių valdžių, o visi kiti yra jo pavaldiniai*⁵⁸.

Taigi idėja paprasta - kaip, pavyzdžiui, rankos negalima savarankiškai patraukti atsakomybėn už žmogaus suduotą smūgį,

⁵⁷ <http://www.law.umkc.edu/faculty/projects/ftrials/mylai/SurveyResults.html>.

⁵⁸ Hobsas, T. *Leviatanas, arba bažnytinės ir pasaulietinės valstybės medžiaga, forma ir valdžia* // Filosofijos istorijos chrestomatija: Renesansas (sud. B. Genzelis). Vilnius: Mintis, 1986. P. 267.

taip ir tarnautojas ar pareigūnas, veikiantis ne savo, o valstybės valia, nėra atsakingas už jam duodamų nurodymų vykdymą. Tačiau ilgainiui šiaip jau gana logiška „hobsiška“ pasaulėžiūra šiek tiek pakoreguota. Mąstytojams ir teisininkams praktikams tapo aišku, kad žmogus - tai ne ranka ir ne koja. Net ir būdamas valstybės tarnas jis turi sveiką protą ir laisvą valią ir gali savarankiškai gėrio-blogio požiūriu vertinti pasaulį, juolab kad valstybės valią jam perteikia ir nurodymus duoda taip pat žmonės, kuriems būdinga nekintanti tendencija klysti arba turėti sąmoningų piktybinių ketinimų. Todėl buvo nuspręsta kiek sumažinti įsakymo vykdymo reikšmę ir jau XX a. daugumoje Vakarų kultūros valstybių buvo nusistovėjusi „trišakė“ šios aplinkybės samprata, kuri tarpukario Lietuvoje galiojusiam Rusijos imperijos Baudžiamajame Statute buvo išreikšta beveik taip pat, kaip ir šiandiniame Lietuvos Respublikos baudžiamajame kodekse. Čia pateikiama citata tik iš pastarojo įstatymo:

33 straipsnis. Įsakymo vykdymas

- 1. Asmuo neatsako pagal baudžiamąjį įstatymą už veiką, kurią jis padarė vykdydamas teisėtą įsakymą, potvarkį ar nurodymą.*
- 2. Asmuo atsako pagal baudžiamąjį įstatymą, jeigu jis įvykdė žinomai nusikalstamą įsakymą, potvarkį ar nurodymą.*
- 3. Asmuo, atsisakęs vykdyti nusikalstamą įsakymą, potvarkį ar nurodymą, neatsako pagal baudžiamąjį įstatymą. Toks asmuo gali atsakyti pagal šį kodeksą tik tuo atveju, jeigu padarytoje veikoje yra kitos nusikalstamos veikos sudėties.*

Nesunku suvokti, kad įstatymas atleidžia nuo atsakomybės už teisėtą įsakymo vykdymą ir įsakmiai numato atsakomybę už žinomai nusikalstamo įsakymo vykdymą, bet niekaip nepasisako apie neteisėtą įsakymą, kuris vis dėlto nėra žinomai

nusikalstamas. Taigi tokio įsakymo vykdytojo likimas įstatyme nėra iš anksto nuspręstas ir priklauso nuo teismo. Ir tai tikrai būtina.

Reikalas tas, kad sprendžiant įsakymo vykdymo problemą atsižvelgti reikia ne tik į formalų tokio įsakymo atitikimą teisės aktams, bet ir į vykdytojo suvokimo galimybes. Kaip tik į jas apeliuojama vartojant sąvoką *žinomai nusikalstamas*. Tai lemia subjektyvios kaltės principo taikymas baudžiamojoje teisėje. Šiuo tikslu teisės doktrinoje yra įprasta skirtingai taikyti įsakymo vykdymą civiliams tarnautojams ir kariams. Preziumuojama, kad pirmieji į tarnybą ateina savanoriškai, dažnai specialiai parengti ir dirba santykinai ramioje aplinkoje, be to, palyginti švelnios drausmės sąlygomis. Tokia padėtis leidžia jiems tinkamai įvertinti gaunamų įsakymų ar nurodymų teisėtumą ir be ypatingų sunkumų atsisakyti vykdyti bet kurį neteisėtą paliepimą. Todėl civiliams tarnautojams įsakymo vykdymas taikomas tik Baudžiamojo kodekso 33 straipsnio 1 dalies prasme. Kitaip tariant, tik teisėto įsakymo ar nurodymo vykdymas yra pagrindas juos atleisti nuo baudžiamosios atsakomybės. Kai įsakymas neteisėtas - atsakomybė atsiranda. Vienintelė išimtis gali būti atvejis, kai tarnautojas nesuvokia įsakymo neteisėtumo. Tuomet atsakomybė taip pat nekyla, bet realybėje tokios situacijos yra itin retos⁵⁹.

Kas kita - kariuomenė. Matyt, daugelis skaitytojų šyptelėjo perskaite, kad leitenantas W. Calley nieko neatsiminė apie Ženevos konvencijas, bet puikiai žinojo, kas jam gresia už įsakymo nevykdymą. Iš tiesų karininkui derėtų žinoti viską, juolab kad esminės praktinės tarptautinės humanitarinės teisės normos yra palyginti paprastos ir daugelyje valstybių nesunkiai adaptuojamos kariškiams. Vis dėlto W. Calley teiginius išgirde

⁵⁹ *Baudžiamoji teisė: bendroji dalis* / A. Abramavičius, A. Čepas, A. Drakšienė... [et al.]. Vilnius: Eugrimas, 1998. P. 233.

iš eilinio, neprofesionalaus kario lūpų, vargiai galėtume stebėtis. Kiekvienas karinės tarnybos ragavęs žmogus papasakos, kad beveik besąlygiškas paklusnumas - pirmas dalykas, kurio ten mokoma. Statutai ir kitokie taisyklių rinkiniai studijuojami tik vėliau. Kiekvienas šauktinis supranta, kad realiai atsisakyti vykdyti jis galės tik visiškai beprotišką įsakymą. Priešingu atveju, jam gresia griežtos drausminės nuobaudos, o karo metu, ko gero, ir sušaudymas vietoje. Kalbant apie karo situaciją, svarbu ir tai, kad tokiu atveju daugelis taikos sąlygomis nusikalstamais laikomų veiksmų tampa visiškai priimtini ir tai dar labiau ap sunkina gaunamų įsakymų vertinimą⁶⁰. Pagaliau besąlygišku karių paklusnumu yra suinteresuoti visi: patys kariai (nes jiems viskas „džin“), vadovybė (nes lengva palaikyti drausmę), aukščiausioji valstybinė valdžia (nes tik dėl besąlygiško paklusnumo kariuomenė gali veikti greitai ir efektyviai) ir net visuomenė (tai labai aiškiai rodo sociologinių apklausų apie W. Calley procesą rezultatai).

Kaip tik dėl šių priežasčių daugelio valstybių karinė teisė ilgą laiką buvo itin „hobsiška“. Iki pat Antrojo pasaulinio karo daugelyje valstybių už neteisėtą įsakymą ir jo pasekmes vis dar atsakydavo tik tokio įsakymo davėjas⁶¹. Tačiau XX a. viduryje pasaulį ištiko Niurnbergas. Šis tribunolas, nepaisydamas gynybos prieštaravimų, nusprendė, kad nusikalstamo įsakymo vykdymas negali būti pagrindas atleisti nuo atsakomybės, nors į šią aplinkybę reikėtų atsižvelgti skiriant bausmę. Be to, kaip tik Niurnbergo tribunolas suformulavo ir doktriną, kurią dar turėsime progą aptarti vėliau, - kad įsakymas, kuriuo nurodoma pažeisti

⁶⁰ Gross, H. A *Theory of Criminal Justice*. New York: Oxford University Press, 1979. P. 154.

⁶¹ Полторак, А. И. *Нюрнбергский процесс: (Основные правовые проблемы)*. Москва: Наука, 1966. P. 50.

tarptautinės teisės nustatytas karo taisyklės (t. y. žudyti, kankinti civilius ir pan.), yra aiškiai nusikalstamas⁶². Būtent šių sprendimų veikiamą ir atsirado žinomai nusikalstamo įsakymo doktrina, kurios atgarsius buvo galima rasti ir cituotame Baudžiamojo kodekso straipsnyje. Taigi kariams, priešingai negu civiliams tarnautojams, ši veikos pavojingumą ir priešingumą teisei šalinanti aplinkybė taikoma taip: kariai nuo atsakomybės atleidžiami, jeigu nusikalsta vykdydami bet kokią įsakymą, išskyrus aiškiai ir žinomai nusikalstamą. Čia svarbu dar kartą pabrėžti, kad sąvoka *žinomai nusikalstamas* nukreipia į kaltininko suvokimą. Kitaip tariant, nepakanka nustatyti, kad buvo įsakyta pažeisti kurį nors Baudžiamojo kodekso straipsnį. Dar reikia įvertinti tai, ar vykdytojas galėjo ir privalėjo žinoti apie įsakymo nusikalstamumą.

Visa tai taikoma reguliariajai kariuomenei. Sąmoningai šį skyrių pradėjau My Lai pavyzdžiu. Tai buvo itin akivaizdus karo nusikaltimas. Mat pagal tarptautinę teisę civiliai karo metais yra neliečiami, išskyrus griežtai apibrėžtus atvejus. Todėl My Lai tyrėjams pakako tik nustatyti faktą, kad žuvo civiliai, ir įsakymas juos žudyti savaime tapo aiškiai ir žinomai nusikalstamas. Toliau tereikėjo nustatyti įsakymo davėjus ir vykdytojus, bet ir tai, kaip matėme, nebuvo labai paprasta. Juolab kad teismas gana skeptiškai pažvelgė ir į žinomai nusikalstamo įsakymo doktriną. Iš visų vadovavusių karininkų tik W. Calley, kuris (tai neabejotinai patvirtinta liudytojų parodymais) ne tik įsakė žudyti civilius, bet ir padėjo tai vykdyti, buvo vargais negalais pripažintas kaltu. Skaitytojams patariu įsidėmėti ir tai, kad nebuvo nuteistas nė vienas eilinis karys.

Lietuvos partizanų atveju padėtis būtų kur kas sudėtingesnė. Ši tai lemia jų statuso dvilypumas. Kadangi, kaip jau išsiaiškinome pirmoje knygos dalyje, partizanų vadovybė vykdė ir politinės valdžios funkcijas, vadinasi, jos kompetencija buvo gerokai platesnė

⁶² Ten pat, p. 54.

nei reguliariosios kariuomenės įprastame kare. Civiliai Lietuvos gyventojai partizanų vadovybei buvo ne uždrausti taikiniai, o jos jurisdikcijai priklausantys asmenys. Tai lėmė ir pačių partizanų funkcijų įvairovę. Kitaip nei reguliariosios kariuomenės kariai, jie galėjo turėti labai įvairių įgaliojimų civilių asmenų atžvilgiu. Kitaip tariant, priklausomai nuo sąjūdyje užimamos padėties ir konkrečios situacijos, partizanai galėjo veikti ir kaip kariai, vykdantys karines užduotis ir negalintys kenkti civiliams, ir kaip policininkai, galintys panaudoti jėgą, kai reikia užkirsti kelią nusikaltimams ar sulaukyti juos padariusius asmenis, ir kaip mirties bausmės vykdytojai, vykdantys vadovybės sprendimą, ir kaip kitokie valstybės tarnautojai ar pareigūnai. Tačiau ši įvairovė pasireiškė tik funkciniu lygmeniu. Įsakymo vykdymo, kaip veikos pavojingumą ir priešingumą teisei šalinančios aplinkybės, taikymo požiūriu partizanai visais atvejais laikytini kariais, nes priklausė struktūroms, besilankančioms karinės drausmės ir veikiančioms per karą. Dar daugiau, funkcijų ir įgaliojimų įvairovė (juos perprasti ir teisingai vertinti partizanai galėjo ne lengviau negu šiuolaikiniai jų istorijos tyrėjai) buvo veiksnys, vertęs labiau pasitikėti vadovybės įsakymais ir preziumuoti jų teisingumą ir teisėtumą. Todėl įsakymo vykdymas kaip veikos pavojingumą ir priešingumą teisei šalinanti aplinkybė partizanams turėtų būti taikoma itin plačiai. Be to, iš naujo tiriant ir nagrinėjant partizanų bylas nepakaktų įrodyti vien tik beginklio ir civilio asmens žūties faktą. Tai dar nereikštų, kad įsakymas atimti gyvybę tokiam asmeniui buvo aiškiai ar, juo labiau, žinomai nusikalstamas, nes, kaip jau turėjo paaiškėti, toks įsakymas galėjo būti ir visiškai teisėtas. Kitaip tariant, kadangi teisinė partizanų padėtis smarkiai skyrėsi nuo reguliariosios kariuomenės karių ir apskritai buvo labai specifinė, tai jiems turėtų būti taikomi ir specifiniai standartai. Tai, kad konkretus partizanas galėjo ir privalėjo suprasti įsakymo nusikalstamumą, reikėtų įrodinėti kiekvienu konkrečiu atveju. O tai tikrai būtų labai sunku.

Sudėtingų ir painių partizanų karo laikotarpio bylų, kuriose reiktų aiškintis įvairaus rango vadų įgaliojimus ar diskutuoti dėl tam tikrų sprendimų pagrįstumo, būtų labai nedaug. Daugumą galimų partizanų nusikaltimų sudarytų paprastų vykdytojų veiksmai. Tai reiškia, kad prokurorams reiktų įrodinėti vieną iš dviejų: kad kaltinamieji veikė savavališkai (t. y. apskritai be vadovybės žinios) arba vykdė žinomai nusikalstamą įsakymą. Kaip rodo mano asmeninė archyvinė patirtis, duomenų, galinčių patvirtinti tokias aplinkybes, rasti būtų nelengva, nes sovietų pareigūnams partizanų įsakymai rūpėjo arba tik kaip operatyvinė informacija (šia prasme ypač svarbūs dokumentai, atskleidžiantys įvairių struktūrų personalinę sudėtį ir ryšius), arba kaip bendrininkavimo įrodymai. Šiaip jau baudžiamosiose bylose dėl teroro aktų partizanų sprendimų priėmimo ir vykdymo procesas didesnės reikšmės neturėjo ir visiškai pakakdavo informacijos, kad „banditas A nušovė aktyvistą B“. Alternatyvių sovietų archyvui įrodymų taip pat negausu. Todėl daugelis partizanų, kurie čia aptariamuose įsivaizduojamuose procesuose būtų apkaltinti nusikaltimais, galėtų sėkmingai naudotis įsakymo vykdymo gynyba.

Taigi, panaikinus rehabilitaciją ir prokurorams pradėjus civilizuotus procesus prieš partizanus, tik labai retais atvejais pavyktų bylas laimėti. Daug dažniau (žinoma, preziumuojant teismų protingumą, sąžiningumą, nešališkumą ir nepriklausomybę) jos pasibaigtų išteisinamaisiais nuosprendžiais ir tokia padėtis leistų abejoti procesų prasmingumu.

Nullum crimen sine poenae?

Bet ką daryti? Įsivaizduojami oponentai nelinkę lengvai pasiduoti. Juk partizanų nusikaltimai buvo? Buvo. Tai ką daryti?

Iki šio momento laikiausi pozicijos, kad įsivaizduojami oponentai yra teisūs ir ką nors daryti reikia. Tačiau dabar, išnagri-

nėjęs ir reabilitacijos, ir galimų alternatyvių procesų perspektyvas, ketinu pateikti dar radikalesnį sprendimą. Manau, kad nieko nereikia daryti. Kadangi tokia mintis, manau, daugeliui atrodo šokiruojanti, tai ketinu šiek tiek plačiau ją paaiškinti ir pateikti porą svarių argumentų.

Nusikaltimas ir bausmė⁶³ yra susiję būtinu priežastiniu ryšiu tik teoriniame teisiniame modelyje. Loginiu, filosofiniu ar sociologiniu požiūriu tokio ryšio konstatuoti negalima. Visi gerai žinome, kad kasdien įvykdoma daugybė nusikaltimų, bet tik mažai nusikaltėlių sulaukia atpildo. Tačiau dabar kalbame apie šiandienius, taikos meto nusikaltimus, kurių vykdytojai kelia realią grėsmę aplinkiniams, todėl jų išaiškinimas ir nubaudimas turi ne vien teisingumo ir (ar) keršto prasmę, bet kartu padeda užtikrinti visuomenės saugumą. Jei tad net tokius nusikaltėlius ne visada nubaudžiame, tai ką kalbėti apie karo, kilusio prieš šešis dešimtmečius, o pasibaigusio prieš penkis, dalyvius.

Mat karas - pats savaime bjaurus reiškinys. Jis visada kursto prigimtinių žmogaus žiaurumą ir atskleidžia blogiausias jo savybes. Per karą siaubingų dalykų kartais padaro net tie, kurie, gyvuojant taikai, liaudiškai sakant, „nė musės nenuskriaustų“. Be to, svarbu atsiminti, kad karių elgesį dažnai lemia nuolatinė įtampa, stresas ir kitos psichologinės aplinkybės. Visa tai žmonija gerai žino iš skaudžios ilgametės patirties. Tad ir karo nusikaltimų tyrimas - labai specifinė veikla. Jo metu paprastai nesismulkinama. Daugybė nužudymų, plėšimų, išžaginimų, sužalojimų ir kitų piktų darbų priskiriama bendriems karo nuostoliams, už kuriuos galų gale taip niekas ir neatsako. Į viešumą iškyla ir baudžiamųjų bylų turiniu virsta tik tokie išskirtiniai įvykiai, kaip lenkų karininkų žudynės Katynės miške, jau aptartas My Lai ar visiškai nesenas nutikimas Abu Graibo kalėjime Irake. Ir net

⁶³ Šiuo atveju sąvoką „bausmė“ reikėtų suprasti plačiąja prasme, kaip apskritai atpildą už nusikaltimą, o ne kaip konkrečią kriminalinę bausmę.

tokių garsių įvykių tyrimas, kaip rodo My Lai pavyzdys, vyksta vangiai. Greitai ir efektyviai už karo nusikaltimus galima nuteisti tik priešus: tą rodo kitas gerai žinomas pavyzdys - Niurnbergas. Savųjų baudimas tuo tarpu panašus, kad prieštarauja ne tik kariuomenės ar politinės valdžios, bet net ir visuomenės nuomonei ir interesams, ir tik spaudžiant žiniasklaidos palaikomai tarptautinei opinijai labiausiai atsidavusių Temidės tarnų pastangomis pavyksta šį tą pasiekti⁶⁴. Stebėtis tuo, tiesą sakant, gali tik naivuliai ar veidmainiai. Bet kuris sąžiningas žmogus turės pripažinti, kad nežino, kuo plėšikavimas, žaginimas ir nekaltųjų žudynės tapo anksčiau: karo papročiais ar karo nusikaltimais. Tačiau kalbame apie reguliariosios kariuomenės veiksmus. Partizanų karo nusikaltimai - dar delikatesnis klausimas.

Nusikaltimų „svoris“ partizanų karo atveju dar labiau sumažėja, nes itin paaštrėja jo dalyvių elgesį lemiantys psichologiniai veiksniai. Bet tai nėra svarbiausia juodų rezistentų darbų ignoravimo priežastis. Kai visa valstybės teritorija okupuojama ir sunaikinamos valdžios struktūros, ginkluotas pasipriešinimas okupantui yra savanoriškas rezistentų veiksmas. Jis valstybės požiūriu turi vertę, kur kas didesnę už aukso. Mat nors tėvynės gynimas yra konstitucinė beveik kiekvienos valstybės piliečio pareiga, paprastai tenka padėti piliečiams ją įgyvendinti, naudojant prievartos aparatą, o tai neįmanoma visiškos okupacijos sąlygomis. Todėl rezistentai, kad ir kokių motyvų vedini (jie gali būti įvairiausi: pradedant tikra tėvynės meile ir baigiant greitos pergalės nuojaautos kurstoma garbėtroška arba viltimi sulaukti malonės ir taip išvengti atsakomybės už anksčiau padarytus nusikaltimus), burdamiesi į pasipriešinimo judėjimus ir kovodami su okupantu, tampa valstybės išlikimo garantu ir

⁶⁴ Išimtimis laikytini atvejai, kai karo nusikaltimų tyrimas yra vidinės politinės konkurencijos apraiška. Pavyzdžiui, po Antrojo pasaulinio karo baudžiamosios bylos sovietų marodieriams buvo keliamos tikrai ne dėl to, kad Staliną pradėjo graužti sąžinė arba jam pagailo nusiaubtos Vokietijos.

amžinu pavyzdžiu ateities kartoms. Todėl valstybė privalo ypač gerai pagalvoti, prieš teršdama tokių žmonių vardą kokiais nors kaltinimais, juolab susijusiais su jų rezistencine veikla. Dar dera pasakyti, kad teisingumas, jeigu jį suprasime atpildo už nusi-kaltimus garantijos prasme, nėra tokia absoliuti vertybė, kaip kartais atrodo mums, išlepusiems per keturiolika taikos ir de-mokratijos metų. Sprendžiant rezistentų likimo klausimus, tei-singumas, kurio vis tiek neįmanoma įgyvendinti iki galo, gali ir net turi būti paaukotas siekiant kilnesnio tikslo - užtikrinti egzistavimą valstybės, be kurios mūsų čia narstomo teisingu-mo neįmanoma įgyvendinti apskritai. Tokia politinė pozicija Lietuvos partizanų atveju būtų protinga ir visiškai pagrįsta.

Be to, jai būtų galima rasti ir teisinį pagrindą. Sovietai šiame kare buvo svarbiausi teisės pažeidėjai. Tai jie, nepaisydami jokių tarptautinių susitarimų, su nacių Vokietija dalinosi Rytų Europą, dangstė agresiją prieš nepriklausomas valstybes „savanorišku pri-sijungimu“ ir pagaliau nepripažino okupacijos bei karo padėties, laikydami partizanus geriausiu atveju politiniais nusikaltėliais ir teroristais. Jei sovietai būtų kariavę garbingai ir pripažinę Lietu-vos kovotojus lygiateisiais, nors ir nelygiaverčiais priešininkais, internavę juos karo belaisvių stovyklose ir teisę tik tuos, kuriuos galima buvo bent kiek pagrįstai laikyti nusikaltusiais, rehabilitaci-jos problema šiandien neegzistuos. Be to, sovietai yra atsakin-gi ir už didelės dalies partizanų dokumentų ir kitokių svarbių informacijos šaltinių dingimą. Todėl Lietuva būtų visiškai teisi pareikšdama, kad sovietų įvykdytų nusikaltimų ir kitų teisės pa-žeidimų rezultatas yra tas, jog partizanų galimai nusikalstamų veiksmų šiandien nebeįmanoma teisingai įvertinti. Tai būtų viso labo tik įmantria teisine kalba persakyta sena patarlė, kad košę srėbti turi tas, kuris prisiverda, o ne tas, kuriam ji prievarta įbru-kama. Kaip tik todėl ir nereikalingas joks rehabilitacijos proceso pakaitalas. Reikalingas visuotinis partizanų pripažinimas, kuris,

tiesą sakant, ir teisingumo atneštų gerokai daugiau negu visas teismų ir prokuratūros darbas reabilitacijos srityje per visus penkiolika nepriklausomybės metų.

Bet, išdrįsus paskutiniuose skyriuose kiek pafantazuoti, neišvengiamai tenka grįžti į realybę. Reabilitacija tęsiama ir nepanašu, kad artimiausiu metu jos bus atsisakyta. Partizanų teisinė padėtis yra ypač keista. Viena vertus, jie nedviprasmiškai pripažinti vieninteliais teisėtais Lietuvos atstovais kare su Sovietų Sąjunga. Kita vertus, jie sovietų papročiu vis dar laikomi nusikaltėliais, kurių tik dalis yra pasmerkta per klaidą ir verta nekaltumo pripažinimo. Ir čia iškyla svarbiausias klausimas: kodėl taip yra? Kodėl Lietuva, jau penkiolika metų būdama nepriklausoma valstybė, vis dar laikosi įsikibusi sovietinių įpročių, kurių, regis, turėtų visokeriopai kratytis, ir panašėja į sarginį šunį, norintį lėkti į laukus, bet negalintį nutraukti grandinės? Juk visa tai neabejotinai lemia ne išskirtinis partizanų žiaurumas, kliudantis doriems šiuolaikiniams žmonėms su jais tapatintis. Karalius Mindaugas, trokšdamas valdžios, išpjovė nemažai savo giminaičių, bet vis tiek jį laikome Lietuvos vienytoju ir, ko gero, esame teisūs. Sakome, kad Mindaugas gyveno kitais laikais, kai vienijimas, politika, padorumas ir niekšybė buvo kitaip suprantami, ir greičiausiai bent iš dalies taip pat esame teisūs. Bet ir partizanai gyveno kitais laikais. Dar daugiau, jie nepadarė nieko, kas jų laikų karuose nebūtų įprasta. Kodėl tad vietoje aiškaus kovos su pikčiausiais priešais ir engėjais įvaizdžio, ypač būdingo valstybėms, kurioms teko priešintis nacių okupacijai, atmintyje išsaugojome tik balzganą sumaišties vaizdelį, dažniausiai vadinamą „sunkiais pokario metais“? Kodėl pagaliau filmą „Niekas nenorėjo mirti“ daugelis iš mūsų vis dar laiko tobuliausiu meniniu partizanų istorijos atvaizdu, nors jis yra akivaizdžiausia sovietų propaganda? Bet visa tai - jau trečios ir paskutinės šios knygos dalies temos.

džiū tą širdį
balsą, tada,
t, atrodo, taip
imtojo Seirijų
is šventoriaus:
vi, Vladul, už

is jos - rankų
yge, pasodino
puolėsi ramn-
al prisiverkel,
ai į ausį šnab-
alp ir liko sto-
dologo padariu-
bar - suprato,
idojo bet ko-
muose mums
ynerius metus
nčio brangaus
i, kad kaimuo-
ausinėti, bei
ojau. Dzleva-
aklupdė ir pa-
m nors — vi-
Tavo Vladas

III

PRIKLAUSO LIAUDŽIAI
V. I. LENINAS

ir nebus sun-
isti — tik ta-
lais metais,
trisdešimt-
sulaukę vie-
so velėna ga-
lą dieną. Bet
niekas nieka-
rdžių tu, kū-
nkštė bibli-
okės Vykdo-
pirmininkas,
lyje dar besi-
as ir penkių
motina, vos
ceilauti kūdi-
polsio vietą,
s ir pasmaug-
pentimi už-

ikams, tada
iekas neban-
inkos. Klek-
s save. Net
idą motinai
u patarinėjo

klasai Packevičių
nepriklausomos Lie-
nepadare aštuonių
deklukas ir šeši jo

— Netiesa, Tikri
nepriklausomą Lietuvą
elgtis negalėjo, — sa-
Pancerna, bet greitai
apibendrinimo pabėga
būrys to nedarydavo..

Niekada gyvenime
kė šnekėtis su žmonėn
dar vaikystėje dažno
lūpomis buvo prakelki-
ilgus metus mums, Seir-
tello ir apilinknių kaim-
kams, buvo baimės įstik
Gal todėl šio susitikim-
lauklau. Nuo pat tos die-
perskaičiau Vilkijos gy-
A. Mačiulajčio laišką red-
„Su draugu eidami
vės aiėja, prie miesto Vy-
jo komiteto pamatėme didelę mi-
sio. Bet šis tekstas žymintama

Respublikos pro-
kurorui. Kaltu jokių būdu ne-
silaikyti. Kaviniau prieš stali-

TEN, KUR ŠUO PAKASTAS

Tiesa slypi kažkur anapus

TV serialo „X failai“ moto

GRŪTO PARKO ALEGORIJA, ARBA DINGUSI LIETUVA

Turbūt nė vienas Grūto parko lankytojas negalėtų pasakyti, kas tai - muziejus ar pramogų kompleksas? Asmeniškai mane ten vienu metu apėmė slegianti baimė, makabriškas juokas, didis liūdesys, žodžiu, nenusakomas jausmų mišinys. Tarsi būčiau stebėjęs diskoteką konclageryje. O juk Grūto parkas iš tikrųjų ir yra kažkas panašaus.

Viena vertus, pavyzdžiui, aplankytas kad ir ne visai autentiškas XX a. penktojo dešimtmečio klubas-skaitykla ar „agitpunktas“ palieka neišdildomą įspūdį ir leidžia pajusti slegiančią sovietinio režimo jėgą, bet kita vertus... Pirmas lankytojus pasitinkantis vaizdelis nusipelno fotografo menininko rankos: priekyje - garvežys su gyvuliniu vagonu, kokiuose į Sibirą būdavo vežami tremtiniai, toliau - firmos „Samsonas“ reklama, traukianti akį užrašu TARYBINIAI MĖSOS GAMINIAI. Yra ir kitokių įdomybių. Pavyzdžiui, galima atsistoti taip, kad kairėje pusėje būtų rekonstruota Stalino laikų agitacinių-propagandinių mitingų scena, o dešinėje - pastatas, kuriame parduodami kebabai ir ledai. Apsisukus politinė padėtis pasikeičia: scena

atsiduria dešinėje, o kebabai ir ledai - kairėje. Tarp minėtos scenos ir paminklų Antrojo pasaulinio karo sovietiniams partizanams yra vaikų žaidimų aikštelė, o pastarąją nuo garsios kavinės, kurioje degtinę gerti galima iš sovietinės propagandos perliukais puoštų stiklų, skiria tik man nežinomas sovietinės artilerijos stebuklas. Trumpai tariant, visa, ko blaiviai mąstantis žmogus niekuomet nesudėtų į vieną vietą, yra Grūto parke.

Vis dėlto nenorėčiau, kad skaitytojai mane suprastų klaidingai. Nesu Grūto parko likvidavimo šalininkas. Priešingai, jame apsilankęs, tik dar labiau noriu, kad ta vieta būtų išsaugota. Kada nors (tuo tvirtai tikiu) ten bus tikras muziejus, į kurį lankytojai plūste plūs. Tik jie visi norės susipažinti ne su sovietmečiu, o su posovietine visuomene, kurios tragikomišką esmę (nei čia juoktis, nei čia verkti) Grūto parkas atskleidžia tikrai labai gerai.

Lietuva šiandien prilygsta didžiuliam Grūto parkui. Visa, kas, blaiviai mąstant, negalėtų vykti vienoje vietoje, vyksta Lietuvoje. Sąjūdis ir LDDP pergalė rinkimuose, skandalai dėl ryšių su KGB ir buvusių komunistų garbinimas, Rolando Pakso apkalta ir priešrinkiminės kratos partijų būstinėse, arogantiška, net agresyvi Maskvos pozicija Lietuvos atžvilgiu ir Gedimino Kirkilo gėlės Valerijaus Trojanovo žmonai, pagaliau partizanų valdžios pripažinimas ir gėdinga jų rehabilitacija - paradoksų ir keistenybių sąrašą galima būtų tęsti be galo. Gyvename valstybėje su nepagrįstai dideliu savižudybių skaičiumi ir neaiškios kilmės permanentine korupcija, valstybėje, kurioje politika laikoma iš principo nešvaria, kurioje, galima sakyti, nėra nei jokios doktrinos, nei ideologijos, kurioje išsilavinimas yra ne turtas, o tik priemonė jam kaupti, kurios provincija skęsta į girtuoklystę ir buitinius konfliktus su letaline baigtimi (man itin įstrigo vieno prokuroro pasakymas, kad esant tokiam lavonų skaičiui jau beveik galima kalbėti apie nedidelį karą), kurios

žurnalistai dažnai geriausiu atveju kuria miesto legendos žanro kūrinį, o blogiausiu - skleidžia turgaus lygio paskalas, išdėdžiai vadindami jas tyrimais ir informacija. Ir taip toliau.

Apie tai, iš kur visa tai kyla, čia ir bandysiu šį bei tą pasakyti. Manau, kad blogybių priežastis yra ne postmodernizmas, ne vartotojiškos filosofijos įsigalėjimas, ne kaimo atotrūkis nuo miesto, ne moralinis nuosmukis ir ne pilietiškumo stoka. Visi šie dalykai patys yra pasekmės. Priežastis - kur kas giliau. Bet ją jau yra nurodęs kitas autorius:

Religinį santykio su tėvyne virštonį pagauna įžvalgi Borgeso frazė dialoge, kur kiekvienas iš pašnekovų lygiai galėtų būti ir lietuvis:

„Ką reiškia - „būti kolumbiečiu?“ - „Nesu tikras, - atsakiau aš. - Tai tikėjimo aktas.“ - „Panašiai kaip būti norvegu“, - linktelėdama atsakė jinai.“

Tačiau būtent šį tikėjimą nūnai berods ir būsime praradę¹.

Net istorijai menkiausiai abejingas paauglys, ko gero, kokiam nesupratėliui paaiškintų, kad šiandienos Lietuvos valstybė yra atkurtoji 1918-1940 m. Respublika. Tęstinumo doktriną, kuria buvo grindžiamas nepriklausomybės atkūrimas, jos autoriams pavyko neblogai įkalti į Lietuvos gyventojų galvas. Ryšio su tarpukario valstybe ženklų priskaičiuoti galima nemažai: ta pati vėliava, herbas, himnas, ta pati pagaliau jau tikrai atgauta sostinė, pomėgis švęsti įvairių valstybės įstaigų jubiliejus, skaičiuojamus nuo 1918 m., vasario 16 d. minėjimas ir pan. Ir vis dėlto aišku, kad visa tai tik paviršiniai simboliniai reiškiniai. Tarpukario Lietuva dingusi negrįžtamai.

¹ Adomėnas, M. *Apie valstybingumą ir jo netektį II* Naujasis židinys-Aidai. 2003, nr. 10, p. 550.

Nepaisant visiškai teisingos teisinio valstybės tęstinumo doktrinos, kuria ir pats rėmiausi įrodinėdamas, kad partizanų karas - tai Lietuvos karas su Sovietų Sąjunga, jokia tikra kultūrinė ar visuomeninė tradicija mūsų su 1918-1940 m. Respublika nebesieja. Iš tos valstybės nesame paveldėję nei jos gerųjų, nei blogųjų savybių, nei pažiūrų, nei politikos, nei teisės, nei buities, nei dvasinio gyvenimo.

Vis dėlto didžiausia netektis yra ta, kad „būti lietuviu“ šiandien nebėra tas pats kaip „būti kolumbiečiu“. Sakyti, kad myli tėvynę ir jautiesi jai įsipareigojęs, panašiai kaip tėvams ar su-tuoktiniui, yra nenatūralu ir tokį teiginį klausytojai neišven-giamai palaikys patosu. Apie šią netektį kalbėjo ne tik Mantas Adomėnas. Labai gražiai yra rašęs ir, pavyzdžiui, žurnalistas Rimvydas Valatka:

Bet ar tai, ką turėjome gražiausia XX amžiuje, buvo įmano-ma tiesiogiai perkelti į Kovo 11-osios Lietuvą? [XX a. pradžios Nepriklausomybės karų] savanoriai mirę, sušaudyti, supūdyti Sibire. Partizanai - taip pat. Net tie, kurie išgyveno iki 1990-ųjų, dėl jų gyvenimo specifikos - trys dešimtmečiai gyvenimo, kai esi laikomas potencialiu Sovietijos priešu, todėl atibojamas nuo bent kiek apčiuopiamesnių viešųjų kontaktų, - nematoma siena atskyrė juos nuo likusios bendruomenės. Istorinis tiltas iš pokario į Kovo 11-osios Lietuvą egzistuoja. Pilietinio tilto iš pokario į mo-dernų, XX a. pabaigos - XXI a. pilietiškumą nėra².

Panašių pasakymų galima būtų pririnkti ir daugiau, bet ma-nau, kad dviejų pacituotų visiškai pakanka esminiam klausi-mui iškelti. Tai kur ir kada dingo Lietuva? Jau žinome, kad kaip

² Valatka, R. *Pilietinė visuomenė: vizija, tolstanti nuo Lietuvos? II* Naujasis židi-nys-Aidai. 2004, nr. 9-10, p. 439.

tarptautinės teisės subjektas ji niekada nenustojo egzistuoti, kaip normaliai funkcionuojantis politinis darinys ji buvo sunaikinta 1940 m., faktiškai aneksuota ir prijungta prie Sovietų Sąjungos - maždaug 1953 m. O kur dingo pilietinė ir kultūrinė Lietuva? Kas atsitiko jos tradicijai? Atsakant į šiuos klausimus tenka bent trumpam prisiminti istorinio detektyvo žanrą.

IŠSAMUS IR NEŠALIŠKAS ĮVYKIO APLINKYBIŲ IŠTYRIMAS

Tiriant tarpukario Lietuvos dingimo aplinkybes, atsižvelgti reikia į dviejų mokslinių tyrimų išvadas: Sigitos Kraniauskienės daktaro disertaciją „Tapatybės konstravimas biografijose (kartos ir lyties identitetas XX a. lietuvių autobiografijose)“ ir Vilniaus universiteto Klinikinės psichologijos katedros bei LG-GRTC bendrą projektą „Sunkių traumų psichologija: politinių represijų padariniai“.

Pagrindinis mokslininkės tyrimo objektas - trijų XX a. lietuvių kartų socializacijos problemos. Tirdama autorė pagal gimimo metus išskyrė tokias kohortines kartas: 1910-1922 m., 1923-1944 m. ir 1945-1957 m., arba atitinkamai pirmąją, antrąją ir trečiąją. Svarbiausias darbo tikslas, trumpai formuluojant, - nustatyti veiksnius, turėjusius didžiausią įtaką kiekvienos kartos socializacijai ir lėmusius tam tikro gyvenimo būdo nusistovėjimą. Ir štai rezultatai. Pirmą kartą:

Į pirmosios kohortinės kartos socializacijos procesą, greta tradicinių agentų - šeimos, giminių, bažnyčios, artimiausios kaimo bendruomenės ar gana dažnai jaunimų samdančių ūkininkų, - vis daugiau ir daugiau įsitraukia profesionalus biurokratinis švietimo institutas. Socializacija tampa vis labiau formalizuota. Tokia moderni švietimo, ugdymo bei profesinio paruošimo siste-

ma XX a. pradžioje nepriklausomybę atgavusioje Lietuvoje buvo suformuota tautinio patriotizmo ideologijos pagrindu. <...>

Pati socializacijos schema šeimoje taip pat patiria žymias transformacijas. Tai susiję ne vien su kai kurių ugdymo bei auklėjimo funkcijų perdavimu kvalifikuotai švietimo sistemai, bet ir su aktyviu tos pačios geneologinės kartos narių, paprastai brolių, dalyvavimu formuojant vertybines pirmosios kohortinės kartos orientacijas. Mokslus baigę broliai aktyviai užsiima savo giminių ištraukimu tautinėn „brolijon“, t. y. į sąmoningų tautinės valstybės kūrimų. Jie rūpinasi brolių ir seserų patriotizmo žadinimu, puoselėja tautinį identitetą, numatantį pareigos Tėvynei ugdymų bei prometiškų idėjų sklaidymų. <...>

Socializacijos nešėjų skaičius šioje kartoje pasipildė ir visuomeninėmis, politinėmis bei religinėmis jaunimo organizacijomis, kurių kūrimasis sutampa su 1910-1922 metais gimusios kohortinės kartos aktyviausios socializacijos laikotarpiu, t. y. jų vaikystėje, paauglystėje bei jaunystėje. Įsikuria Ateitininkų, Skautų, Šaulių, Jaunlietuvių ir Jaunųjų Ūkininkų organizacijos, kurių veikla yra tautinės-patriotinės ideologijos sklaidimas, žinių perteikimas ir tam tikrų įgūdžių ugdymas. Šios organizacijos aktyviai dirba su jaunimu. <...>

Intensyviausia šios kohortinės kartos socializacija vyko ir ankstyvoji profesinio darbo patirtis buvo įgyta Pirmosios Lietuvos nepriklausomybės laikotarpiu. Prasidėjus istorinėms socialinėms transformacijoms 1940 metais, šios kartos narių amžius siekė 18-30 metų. Taigi „įvedimo“ į visuomenę procesas socialinio konteksto prasme buvo pakankamai nuoseklus. Jis vyko vienoje socialinėje realybėje³.

³ Kraniauskienė, S. *Tapatybės konstravimas biografijose (kartos ir lyties identitetas XX a. lietuvių autobiografijose)*. Daktaro disertacija. Vilnius, 2003. P. 69-70.

Antra kohortinė karta:

Antrąją kohortinę kartą nuo ankstesnės 1910-1922 metų kartos skiria ne Antrasis pasaulinis karas, pokaris, socialinės bei politinės sistemos transformacijos, bet tai, kad šie pokyčiai buvo patirti kitose nei ankstesnės kartos institucionalizuotoje socialinės brandos atkarpoje ir todėl kitaip veikė šios kartos narių gyvenime darytus pasirinkimus. Praplečiant šią mintį, reiktų pažymėti, kad individo socialinės brandos definicija, pateikiama socialiniuose moksluose, įtraukia tokius būtinus komponentus, kaip: išsimokslinimo baigimas, pirmas išėjimas iš tėvų namų, pirmas įsidarbinimas, pirmos šeimos sukūrimas bei pirmo vaiko gimimas. <...>

Pirmoji kohortinė karta minėtus socialinius pokyčius patiria jau perėjusi intensyviausią socializacijos tarpsnį bei pasiekusi socialinę brandą: baigusi mokslus (gavusi vienokio ar kitokio lygio formalų profesinį išsilavinimą), įžengusi į savarankiško gyvenimo etapą - pradėjusi dirbti, išlaikyti save, namų ūkį, kuriam priklauso, ir - dažniausiai - sukūrusi šeimas. Antroji kohortinė karta išgyvena senosios socialinės realybės griūtį - II pasaulinį karą, pokarį, intensyviausiu antrinės socializacijos tarpsniu, t. y. 6-17 metų, atėjusi į mokyklą ar jų bebaigianti ir tik pradėjusi žengti į darbo rinką. Tiesa, išsilavinimo bei profesijos įgijimas antrojoje kohortinėje kartoje, kaip ir pirmojoje, buvo pakankamai naujas dalykas jų šeimose. Pirmų dviejų kohortinių kartų nariai buvo pirmoji genealoginė karta, baigusi gimnazijų - vidurinę mokyklą bei įgijusi specialybę. Vis dėlto socialinės realybės transformacijos patirtis antros kohortinės kartos pasakojimuose yra žymiai stipriau ir giliau perteikta nei ankstesnės. Taip yra greičiausiai todėl, kad ši transformacija žymi perėjimą iš socialinės realybės, internalizuotos pirminės socializacijos metu, į antrinės socializacijos siūlomą ar, tiksliau, brukamą socialinę tikrovę. <...>

Iki Antrojo pasaulinio karo auklėjimas namuose ir mokykloje buvo vieningas socializacijos procesas, nes jis orientavosi į tą pačią socialinę realybę. Naujoji tarybinė realybė įžengia į šios kartos gyvenimą, atnešdama ir savo tikrovės ir visuomenės projektą, kuriame numatyta sukurti „socialistinę lietuvių naciją“. Be abejo, šis projektas įtraukia ir naujo pobūdžio socializaciją, kuri pavadinama kultūrine revoliucija. Tokios naujosios socializacijos metu turi būti suformuotas naujos epochos žmogus: optimistinė asmenybė, besiveržianti pirmyn kurti socialistinės visuomenės pamatų. Paliekant už tyrimo ribų gilesnę, ideologinę ir politinę to projekto analizę, galima pasakyti, kad jo pritaikymas realybėje labai savitai, o tradicijos prasme - kartais radikaliai keitė socialines nagrinėjamos kartos praktikas, taip įprasmindamas ir naujas socialines identiteto kategorijas. <...>

Dviejų realybių sankirta šios kartos atstovus priverčia daryti pasirinkimus, kurie pirmiausia susiję su politinės tapatybės problema - sprendimu, su kokia ideologine sistema ir su kokiomis socialinėmis praktikomis save tapatinti. <...>

Galima sakyti, jog aprašomuoju laikotarpiu - penktajame XX a. dešimtmetyje - egzistavo trys vertybiškai angažuotų socialinių praktikų pasirinkimo tipai. Vieni autoriai liko ištikimi anksčiau autentiškai socialinei realybei, kuri paprastai sujungia tėvų vertybėms lojalų kaimo bendruomenę, o simboliškai ir visą šioms vertybėms ištikimą Lietuvos erdvę. Jie palaikė išorinį neutralumą, nestojo į komjaunimą ir komunistų partiją. Kiti rinkosi naujas socialines praktikas - stojo į komjaunimą ir partiją. Dalis jų - ne savo noru. Autobiografijose šį sprendimą jie motyvuoja praktiškumu bei asmeniniu saugumu. Šie motyvai kartu lyg ir leidžia išlaikyti imanentinį lojalumą „tėvų vertybėms“, ir viešomis socialinėmis praktikomis nekonfliktiškai integruotis į naują sistemą, kurios vertybės taip pat yra patrauklios. <...>

Buvo ir dalis tokių, kurie pozityviai vertino prieš juos atsivėrusias naujas galimybes - pirmiausia labai palankius socialinio mobilumo šansus. Tokie asmenys sąmoningai, savo noru rinkosi naujas socialines praktikas ir vertino jų pozityvias puses. <...>

Galima būtų teigti, kad pasirinkimų darančio asmens laikysena deklaruoja jau modernios socialinės realybės egzistenciją. Būtent pasirinkimas, kaip fundamentalus kasdienės veiklos komponentas, A. Giddenso nuomone, ir yra modernumo - tradicijos, kaip įsigalėjusio įpročio nebuvimo - išdava. Naujoji situacija, kurioje yra vykdomos kasdienės asmens socialinės praktikos ir kartu konstruojamas jo identitetas, nubrėžia ribų tarp ankstesnės, pirmosios kohortinės kartos tradicinės aplinkos ir šios antrosios kohortinės kartos kasdienybės modernumo. Naujoji tarybinė socialinė realybė nutraukia lojalumą ankstesnei tradicinei pirmosios nepriklausomos Lietuvos socialinio gyvenimo sąrangai bei vertybių sistemai. Kita vertus, tarybinė socialinė realybė, neturėdama pagrindų - įsigalėjusio įpročio, ne tik nepadedą individui rinktis, - asmens pasirinkimų įvairovė šioje aptariamoje naujoje realybėje yra itin menka ir riboja visų jo socialinį gyvenimų bei kasdienės praktikas⁴.

Ir trečia kohortinė karta:

1945-1957 m- kohortinės kartos skyrimo ribų brėžia istoriniai įvykiai. 1945 m. tampa simboliu slenksčiu, atskiriančiu vienų socialinį junginį nuo kito, trečiąją kohortinę kartą nuo ankstesniųjų. Šie metai virsta ženklu, nurodančiu naujos socialinės realybės legitimaciją. Visiems gimusiems po šios datos be jokių išlygų galima priskirti kitų, nei iki tol turėtų, kohortinės kartos identitetu. Tokia identifikacija vyksta trečiosios ir ankstesnių kohortinių kartų soci-

⁴ Ten pat, p. 83-87.

alinėje sąveikoje. Tiek 1945 m., tiek vėliau gimę autoriai, remdamiesi objektyvia savo gimimo data, negali priskirti savęs kartai, priklausiusiai „tikrai“ autentiškai realybei ir patyrusiai perėjimą iš jos į naująją socialinę tikrovę. To neleidžia padaryti ankstesnei kohortinei kartai priklausę. Trečioji kohortinė karta gimė ir užaugo naujoje socialinėje realybėje, 1945 m. „galutinai išvaduotoje socialistinėje Lietuvoje“. <...>

Antra vertus, trečioji kohortinė karta pati sugriežtina savo identiteto ribą. Šios kartos nariai anksčiau socialinę realybę - ikikarinę ir karo metų Lietuvą - patys atskiria nuo savo kasdienės gyvenimo realybės. Tokio socialinio identiteto konstravimo kontekste anksčiau socialinė tikrovė tampa tik virtualiu naratyvu, kurio realiai nebeįtraukia šios generacijos gyvenimo istorija. <...>

Trečiąją kohortinę kartą nuo ankstesnės atskiria daug apčiuopiamesnės, labiau materializuotos socialinės transformacijos, susijusios su gyvenimo erdvės pertvarkymais. Šie pertvarkymai vyksta urbanizacijos ir specifinės žemės ūkio techninio kultūrinimo politikos - melioracijos kontekste. <...> Techniškai kultūrinant žemę, buvo sunaikinta daugybė kaimų, o jų gyventojai priversti išsikelti. Tokie pertvarkymai tampa gana ryškia ir vieninga trečiosios kohortinės kartos patirtimi. Tokio pobūdžio moderni lokaliai įprastinės gyvenimo erdvės transformacija dar labiau realiai, o drauge ir simboliškai atskiria šią kartą nuo ankstesnės. Melioracija, sunaikindama senelių ar tėvų sodybas, išardo ir tą simbolinį dar tebeegzistavusį virtualų ankstesnės „tradicinės“, autentiškos realybės kontekstą. <...>

Greta techniškai „kultūrinamos“ kaimiškos gyvenimo erdvės trečiosios kohortinės kartos narių socialinę tikrovę, praktikas bei patirtį struktūruoja moderni tarybinė urbanizacija. Tarybinė planinga būsto politika, veikiama įdarbinimo strategijos,

pati kryptingai veikia asmens profesines/darbines, šeimyninio gyvenimo praktikas, santykius, o taip pat ir šeimos struktūrą. Šis kryptingas valstybės socialinis režimas socializmo laikmečiu viešai įvardijamas planinės ekonomikos terminu, iš tiesų apima visas socialinio gyvenimo sferas. Paliekant politinį šio klausimo aspektų už tyrimo ribų, reiktų plačiau apsistoti ties tokio planavimo poveikiu kasdienėms individų praktikoms, aptariamoms trečiosios kohortinės kartos autobiografijose. Pastarasis procesas gana aiškiai matomas aprašytoje šios kartos gyvenimo kasdienybėje kaip jos rutininės socialinės elgsenos šablonas. Drauge autobiografijos yra suvokiama ir jo abstrakti, nuo atskiro individo nepriklausoma „makro socialinė“ prigimtis. Matyt, todėl asmens santykis su planavimu, kaip kolektyviniu socialiniu makro faktu, lemia savotišką modernios predestinacijos ir net susvetimėjimo pajautų trečiosios kohortinės kartos atstovų gyvenimo istorijose. Ši pajauta tampa dar vienu bendru šios kohortinės kartos narių identiteto bruožu. 1949 m. gimusi moteris savo požiūrį į socialinę planavimą pristato būtent tokia definicija: „Likimas sutvarko visad savaip ir nepasirinksi ne tik tėvų, vyro, vaikų, bet ir gyvenimo vietos bei būdo“. Tokias išvadas autorė padaro, pasakodama, kaip gyvenamojo ploto paieška formuoja visų jos asmeninį gyvenimą: profesijos įgijimą, įsidarbinimą, šeimos sukūrimą bei darbovietės keitimą. <...>

1945-1957 m. kohortinė karta autobiografijose save pristato tam tikrais socialinių praktikų šablonais, bendrais šiam socialiniam junginiui. Jie susiję su kartos narių intensyviausios socializacijos tarpsnio vertybinėmis orientacijomis, kurios numato šią tokį nukrypimą nuo ankstesnės socialinės tvarkos. Kultūrinių normų laužymo praktikos, kuriomis save pristato trečiosios kohortinės kartos nariai, susijusios pirmiausia su socialine sąveika tarp institutų bei institutų viduje. Kaip jau

minėta praeitame skyriuje, pokaryje pasikeitus socialinei santvarkai, valstybė atima iš šeimos instituto tradicines ūkinio savęs išlaikymo funkcijas, kurių visą pokarį nuosekliai neperima ir joks kitas institutas. Tai paskatino, mertoniskais terminais kalbant, inovatoriškų deviantinių praktikų atsiradimą šeimos instituto santykiuose su valstybe: nacionalizuojant slepiamos darbo priemonės, derlius, o viską nacionalizavus - vagiamas savas turtas. <...>

Šių deviantinių socialinių praktikų patirtis tampa neatsiejama trečiosios kohortinės kartos gyvenimo istorijų dalimi. Tai jų autentiška socialinė tikrovė. Į tokią realybę jie patenka iš karto, vos tik gimę. Matyt, todėl tokios praktikos autobiografijose pristatomos kaip savotiška kultūriškai priimtina deviacija, numatanti ir individualią apsisprendimo laisvę, pasirenkant savo vertybinę laikyseną - vogti ar ne. <...>

Iš pradžių buvusios gyvybiškai svarbios, laikui bėgant, tokios rūšies socialinės praktikos grindžiamos jau kito pobūdžio vertybiniais motyvais, susijusiais ne su išgyvenimu, bet su gyvenimo kokybe. Gyvenimo istorijose nurodoma, kaip pokarinė vagystė transformuojasi į tokias socialines praktikas, kaip vagystės iš darboviečių. <...>

Kiti autoriai aptaria savo požiūrį į kitokias kultūriškai transformuotas vagystės bei grobstymo praktikas - korupciją. 1954 m. gimęs autorius susiduria su ja siekdamas pagerinti gyvenimo kokybę - aukštuoju išsilavinimu įgyti socialinį statusą. Konstruodamas savąjį identitetą, jis prioritetus atiduoda vertybinėms orientacijoms, nepalaikančioms šios deviacijos. <...>

Antra vertus, priešinga šiai autoriaus pozicijai, kultūriškai palaikoma ir pateisinama deviacija tampa viena iš adaptacinių praktikų naujoje tarybinėje Lietuvoje. Didelė žmonių dalis konstruodami savo tapatybę, inkorporuoja „davimo“ praktikas. <...>

Kitam 1945 m. gimusiam autoriui tokio kultūriškai įteisinto nuokrypio institucionalizacija suteikia socialinio mobilumo galimybę bei užtikrina tvirtas pozicijas ant tam tikros socialinės stratifikacijos pakopos laiptelio: „Gera dar, kad prie kai kurių dėstytojų buvo galima egzaminų ar įskaitų nusipirkti. Kas neturėjo pinigų ar nesugebėdavo prieiti, per naktis kaldavo“.

Galbūt neatsitiktinai tokį šios normos kultūrinį įsigalėjimą bei tvirtumą ir dabar tebedemonstruoja sociologinės vertybių tyrimų ataskaitos⁵.

Bandant dirbtinai suteikti tyrimui objektyvumo, galima pasiekti fantastiškų rezultatų. S. Kraniauskienės disertacija - vienas iš geriausių šio teiginio pavyzdžių. Autorė net keletą kartų pabrėžia atsiribojanti nuo politinių ir istorinių klausimų. Savaimė aišku, kad tokio atsiribojimo priežastys yra dvejopos: viena vertus, jau minėtas keistokai suprantamo objektyvumo siekimas, o kita vertus, baimė paliesti iš tikrųjų sudėtingas problemas, kurios galėtų sukelti audringas diskusijas ginant disertaciją ar kitaip viešai diskutuojant. Tokia „politiškai korektiška“ pozicija pasirinkta be reikalo. Ji tik pakenkė tyrimui ir neleido mokslininkei prieiti prie tikrai svarių, svarbių ir originalių išvadų. Tai nulėmė du momentai.

Įsivaizduokime, kad S. Kraniauskienė disertaciją parašė ne apie Lietuvą, o pavyzdžiui, apie nacių okupuotą Prancūziją. Kaip atrodytų teiginys, kad Viši administracijos pareigūnai „pozityviai vertino prieš juos atsivėrusias naujas galimybes - pirmiausia labai palankius socialinio mobilumo šansus“ ir „sąmoningai, savo noru rinkosi naujas socialines praktikas ir vertino jų pozityvias puses“? Dar įdomiau būtų stebėti reakcijas tokios disertacijos skaitytojų, sužinojusių, pavyzdžiui,

⁵ Ten pat, p. 111-117.

kad badaujančių žmonių įvykdytas maisto vagystes iš valstybės sandėlių „mertoniškais terminais“ galima pavadinti „inovatoriška deviantine praktika“. Labai tikėtina, kad tai būtų pavadinta cinizmu, o ne objektyvumu. Tai viena.

Antra, ir daug svarbiau yra tai, jog nurodžius, kad vienas iš reikšmingiausių pirmos kartos socializacijos veiksmų buvo tautinis švietimas, ir pabrėžus itin politiškai (ar valstybiškai) angažuotą šios kartos identitetą, trauktis jau nebėra kur. Tokia išvada iš anksto užprogramuoja politinių ar, jei norite, valstybinių reiškinių nagrinėjimą darbe. Nori nenori būtina paaiškinti, kas nutiko tam pilietiškumui ir patriotizmui, dėl ko buvo pereita prie antros kartos dvejonų ir trečios nuosmukio. Priešingu atveju (taip S. Kraniauskienei ir nutiko), lieka didžiulė spraga. Skaitydamas disertaciją niekaip negali suprasti (net jei neapsimeti, kad nieko nežinai apie istorinius įvykius), kodėl patriotiškai pirma karta ir „ištikima tėvų vertybėms“ antros kartos dalis nesipriešino „socialinės realybės transformacijoms“ aktyviai. Vienintelis autorės nurodomas pasipriešinimo modelis - pasyvus: „Jie palaikė išorinį neutralumą, nestojo į komjaunimą ir komunistų partiją“. Kaip kartai žmonių, kone tiesiogiai susiejusių savo likimą su valstybės likimu, tai mažoka.

Čia pasiekiamo vieną iš didžiausių disertacijos trūkumų. Antra kohortinė karta, kuri, kaip pamatysime, yra pati svarbiausia, S. Kraniauskienės ištirta nevisiškai. Tarp jos apklaustųjų nėra nė vieno politinio kalinio ar tremtinio, kurių dauguma - kaip tik antros kohortinės kartos atstovai. Tokiu būdu iš tyrimo eliminuojama nemažai žmonių ir neparodomas jų reakcijos į „socialinės realybės transformacijas“. Taip kyla neaiškumai. Šią spragą galima užpildyti kitu tyrimu - LGGRTC ir Vilniaus universiteto Klinikinės psichologijos katedros projektu „Sunkių traumų psichologija: politinių represijų padariniai“.

Besidomintiems sovietinių represijų technologijomis, rekomenduoju Arvydo Anušausko monografiją „Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940-1953 metais“. Tai bene glausčiausia, patogia ir sklandžia vienoje vietoje išdėstyta represijų istorija. Čia tik trumpai priminsiu, kad sovietų taikytas politinis įkalinimas ir egzekucijos Lietuvoje vyko dviem etapais - 1940-1941 m. ir 1944-1953 m., su nacių okupacijos pertrauka. Panaši ir trėmimų - priverstinio perkėlimo į kitas teritorijas - periodizacija, turinti vienintelę ypatybę - vadinamąsias trėmimų „bangas“. Politiniai kaliniai - tai teismo ar „troikos“ uždaryti į įkalinimo įstaigas, geriau žinomas lagerių ar GULAGo pavadinimais, asmenys. Tremtiniai - tie, kurie buvo prievarta apgyvendinti „v otdalio nny ch rajonach SSSR“* be teisės iš ten išvykti, taigi gyvenę sąlyginai laisvai. Tai pagrindinės represuotųjų kategorijos. Kaip tik šie asmenys ir buvo tiriami psichologų. Tyrimo rezultatams patikrinti naudota kontrolinė grupė, kurią sudarė tiesioginių represijų nepatyrę žmonės. Dabar, kaip ir S. Kraniauskienės disertacijos atveju, analitinio patogumo vardan verta pacituoti patrumpintas tyrimo išvadas:

Dauguma (75 proc.) tyrimo dalyvių buvo antrosios sovietų okupacijos represijų aukos. Mat pirmosios sovietų okupacijos represijos buvo itin žiaurios, ir labai mažai jas patyrusių žmonių išgyveno iki šių dienų.

Visi tyrimo dalyviai yra patyrę labai ilgų laikų trukusias represijas - politinį įkalinimą ir/arba tremtį (vidutinė trukmė 7,4 metų) ir politinį persekiojimą, trukusį iki pat Sovietų Sąjungos žlugimo ir Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo.

Nors kontrolinę grupę sudarė taip pat sovietinį režimą kentę asmenys, tyrimo rezultatai rodo, kad tiesiogiai patyrę politines

* Tolimuose SSSR rajonuose (rus.).

represijas yra gerokai labiau traumuoti žmonės. <...> Represijos jų aukoms sukėlė sunkių psychosocialinių padarinių: jie yra žemesnio išsimokslinimo nei kontrolinės grupės asmenys, nes represijos sutrukdė jiems siekti numatytų profesinių ir mokslo tikslų (net 83 proc.), pakenkė jų sveikatai (87 proc.), dauguma per represijas neteko savo artimųjų (55 proc.).

Tyrimo rezultatai patvirtina, kad tokio sunkaus ir ilgalaikio traumavimo padariniai taip pat yra ilgalaikiai ir išlieka net praėjus dešimtmečiams po traumos. GULAG'o lagerius ir tremtį išgyvenę žmonės yra prastesnės sveikatos nei represijų nepatyrę asmenys. Nors tyrime nebuvo siekta diagnozuoti psichiatrinių sutrikimų (pvz., potrauminio streso sutrikimo procento), tyrimo rezultatai sutampa su daugelio ilgalaikio traumavimo tyrimų duomenimis, kuriuose nustatoma, kad 30-50 proc. tiriamųjų turi potrauminio streso sutrikimų. <...>

Pastaruosius 50 metų traumų tyrėjai per daug dėmesio kreipė į potrauminius simptomus ir ignoravo labai svarbių informacijų apie žmonių atsparumą ir kitus apsauginius veiksnys bei įveikos procesus. Mūsų tyrimas parodė, kad kontrolinė grupė, t. y. nepatyrę ilgalaikio traumavimo ir represijų senyvo amžiaus Lietuvos piliečiai, iškilus sunkumams dažniausiai remiasi šeima ir Dievo tikėjimu. Tuo tarpu represuoti tieji įvardija gerokai daugiau veiksmų, padėjusių įveikti represijų sunkumus. Be Dievo tikėjimo, jie nurodo ir kitas vidines reprezentacijas: viltį, dvasinę stiprybę. Labai svarbų apsauginio faktoriaus vaidmenį atlieka politinis aktyvumas ir politiniai įsitikinimai. Tai sutampa ir su kitų tyrimų duomenimis, kurie parodė, kad politinių kalinių politinis aktyvumas yra stiprus apsauginis veiksnys. <...>

Mūsų tyrimo rezultatai rodo, kad dvasinės vertybės, įsitikinimai, tikėjimas, kančios įprasminimas represuotiems žmonėms buvo labai svarbūs veiksniai, padedantys ištvirti traumos sunku-

mų. Pokalbiuose arba papildomuose komentaruose prie užpildytų klausimynų buvę politiniai kaliniai ir tremtiniai labai dažnai pasakoja, kad kalėjimuose ir tremtyje juos palaikė tikėjimas Lietuvos išsilaivimu ir savo moraliniu pranašumu prieš okupantus. <...>

Politinių kalinių grupė skiriasi nuo tremtinių ir kitų represuotųjų grupės. Jų trauminė patirtis yra daug sunkesnė, jie daugiau už kitus nukentėjusiuosius patyrė kankinimų, grasinimų, mušimų, dažniau išgyveno nužudymo grėsmę. Tikriausiai jie dažniau yra išgyvenę ir desperacijų, nes tarp jų daugiausia ir mėginusiųjų nusižudyti.

Tačiau politinių kalinių grupė daugiausia nurodė ir jiems padėjusių įveikos būdų. Jiems labai svarbus politinis aktyvumas ir politiniai įsitikinimai, jie aktyviai bendrauja su tas pačias represijas patyrusiais draugais, jie labiau nei kiti pabrėžia dvasinę stiprybę ir Dievo tikėjimą. <...>

Politiniai kaliniai yra aktyvaus, dažniausiai ginkluoto, pasipriešinimo okupantams dalyviai. Daugiausia tai buvę partizanai ir jų rėmėjai. Jų motyvacija - aktyvus apsisprendimas priešintis ir rizikuoti, - jų taikyti įveikos būdai, tikriausiai ir asmenybės ypatumai, atliko apsauginę funkciją. Taip galima aiškinti minėtus traumavimo padarinių skirtumus. <...>

Norvegijoje atliktas panašios kaip ir mūsų metodologijos Antrojo pasaulinio karo pasipriešinimo naciams dalyvių tyrimas. Lyginant abiejų tyrimų palyginamąsias grupes matyti, kad Lietuvoje kontrolinėje grupėje potrauminė simptomatika yra kur kas labiau išreikšta nei Norvegijoje tirtose palyginamosiose grupėse. Pavyzdžiui, Norvegijoje naktiniai košmarai ir liūdesys būdingi 19 ir 7 proc. palyginamųjų grupių narių, tuo tarpu mūsų tyrime net 39 proc. kontrolinės grupės narių būdingas liūdesys, o naktiniai košmarai būdingi 16 proc. Taigi Lietuvoje gyvenusiems

žmonėms, nors jie ir nebuvo ištremti ar įkalinti dėl politinių priežasčių, būdinga potraumatinė simptomatika artimesnė ar net ryškesnė negu Norvegijoje atlikto tyrimo politinių kalinių grupėje. Tad galima daryti prielaidą, kad Lietuvoje gyvenę asmenys irgi panašūs į nukentėjusiuosius⁶.

Štai taip užpildžius S. Kraniauskienės paliktą spragą, galima pagaliau padaryti išvadas, kurių pasiekti mokslininkei sutrukdė „politinis korektiškumas“. Paprasčiausia besiperšanti mintis, žinoma, būtų ta, kad pirmosios kohortinės kartos pilietiškumas negrižtamai dingo Sibiro platybėse, o antra turėjo tik dvejones ir prisitaikymą. Tačiau tai netiesa.

Daugumą psichologų apklaustų žmonių sudariusios antrosios sovietinės okupacijos represijų aukos - tai visų pirma antros, o ne pirmos kohortinės kartos atstovai. Jie sudaro trūkstamą S. Kraniauskienės tyrimo dalį ir ketvirtą aktyviai pasipriešinusį šios kartos žmonių tipą. Pavartę politinių kalinių atsiminimus (o jų išleista nemažai), juose nerastume jokio „socialinių realiųjų konflikto“ ir jokio skaudaus pasirinkimo tarp „autentiškos“ ir „modernios“ realybės. Pasipriešinimas visuomet aiškiai vaizduojamas kaip vienintelis padoraus žmogaus kelias.

Vadinasi, bent dalis antros kartos paveldėjo pirmosios politinį identitetą. Akivaizdu taip pat ir tai, kad seifo su mūsų istorinės-detektyvinės mįslės atsakymu raktas yra kaip tik antra kohortinė karta. Mat pirmoji - tai tik nuotrauka „prieš“, o trečioji - nuotrauka „po“. Tuo tarpu antra karta - tai pats procesas, perėjimas nuo „prieš“ prie „po“. O antra kohortinė karta - tai partizanų karas, kuris ir vėl iškyla šiuose tyrinėjimuose,

⁶ Gailienė, D., Kazlauskas, E. *Po penkiasdešimties metų: sovietinių represijų Lietuvoje psichologiniai padariniai ir įveikos būdai II* Sunkių traumų psichologija: politinių represijų padariniai (sud. D. Gailienė). Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2004. P. 112-119.

šįkart įgaudamas dar vieną naują pavidalą. Dabar jau galima aiškiai pasakyti, kad partizanų karas - tai ne tik politinės ir teisinės Lietuvos karas su Sovietų Sąjunga. Tai (ir tai svarbiausias jo bruožas) - pilietinės Lietuvos karas su savo užpuolikais. Jei-
gu politinės ir teisinės valstybės likimą galima suskirstyti taip: agresija - dvi okupacijos - karas - aneksija, tai pilietinė Lietuva tuo pačiu laikotarpiu atrodys šitaip: sukrėtimas - pabudimas (1941-ųjų birželis) - paskutinis mūšis.

Partizanų karas - tai lemtingiausias ir iškilmingiausias XX a. Lietuvos istorijos momentas. Tai viso amžiaus kulminacija ir kartu skaudžiausias Lietuvos pralaimėjimas. Kas dėl jo kaltas - visai nesvarbu. Svarbios jo pasekmės. Partizanų karas surijo viską: visą tautinį švietimą ir patriotinį auklėjimą, visus Skautus, Ateitininkus ir Jaunuosius ūkininkus, visus brolių ir seserų padrašinimus - viską. Visi, kurie jame nedalyvavo, buvo pasmerkti kankinamam gėdos jausmui, moralinėms dvejonėms ir „socialinių realybių konflikto“ išgyvenimui. O ateinančioms kartoms liko, Liongino Baliukevičiaus „Dzūko“ žodžiais tariant, „tik molis“, t. y. „inovatoriškos deviantinės praktikos“.

Žinoma, kyla didžiulė pagunda visa tai, kas čia aptarta, vertinti kaip natūralių istorinių procesų padarinius. Kultūros formuojasi ir žlunga, valstybės kuriamos ir naikinamos, o karai nuolat kieno nors pralaimimi. Politinės represijos, pasipriešinimo dalyvių ir oponentų persekiojimas ir net labai žiaurus smurtas jų atžvilgiu taip pat nėra jokia naujiena. Iš dalies kaip tik šiai pagundai, matyt, pasidavė ir S. Kraniauskienė.

Tačiau tokia pozicija yra neteisinga. Nepaisant net radikaliausių socialinės realybės permainų, karų, pralaimėjimų, revoliucijų ar smulkių maištų, tam tikrose srityse visuomenė išsaugo tradiciją. Šia prasme S. Kraniauskienės aprašytos trečios kartos absoliutus nusigręžimas nuo praeities nėra natūralus. Priešingai,

jis nesuvokiamas. Atrodo, tarsi tuos žmones kas nors būtų „perinstaliavęs“. Būtent ši aplinkybė skiria sovietinę okupaciją nuo paprasto užkariavimo, kolonizavimo ar priespaudos. Tarpukario Lietuva ne šiaip pralaimėjo karą, kapituliavo ar buvo prisijungta. Tarpukario Lietuva buvo nužudyta. Bet prieš pateikiant išsamesnį šio teiginio paaiškinimą, reikia padaryti nedidelį ekskursą.

GENOCIDO APIBRĖŽIMO SUNKUMAI

Šiandien genocidas - tai masinė žmogžudystė. Tiesa, dar kartais prisimenama ir tai, kad žudomi žmonės turi būti kažkaip tarpusavyje susiję. Tačiau sąsajų atrandama net pačių keisčiausių. Antai žiniasklaidoje galima išgirsti apie genocidą keliuose, mokyklose, apie medikų ar pedagogų genocidą ir panašius dalykus, o prisiekę „gyvūnų teisių“ gynėjai, ko gero, ilgai nedvejoję pritartų minčiai, kad rankinių ir batų gamintojai vykdo krokodilų ir gyvačių genocidą.

Žinoma, išgirdę tokias kalbas mokslininkai pasitaisytų akinius, šyptelėtų į ūsą, o paskui paaiškintų, kad visa tai nesąmonė. Genocidas, pareikštų jie, yra apibrėžtas tam tikrais labai griežtais kriterijais. Jis gali būti įvykdytas tik nacionalinės, etninės, rasinės ar religinės grupės atžvilgiu ir tik šiais veiksmiais: žudant grupės narius, juos fiziškai ar psichiškai žalojant, sudarant gyvenimo sąlygas, turinčias sukelti visų ar dalies grupės narių žūtį, naudojant priemones, užkertančias kelią naujiems grupės nariams gimti arba prievarta perkelti vaikus iš vienos grupės į kitą. Ir vis dėlto mokslinės bendruomenės suvokimas apie genocidą ne taip jau labai skiriasi nuo šypseną keliančios populiarios nuomonės. Dažniausiai vieningai laikomasi nuomonės, kad galutinis genocido tikslas - visų grupės narių žūtis. Tokia išvada logiškai išplaukia iš to, kad visi aukščiau išvardyti veiks-

mai artimesnėje ar tolesnėje ateityje sukelia grupės išmirimą. Iš tokių nuostatų atsiradusi ir ta keista praktika, kai genocido buvimas ar nebuvimas nustatinėjamas skaičiuojant žuvusių grupės narių procentą. Vis dėlto skvarbesnis žvilgsnis į genocido sampratą leidžia šią nusistovėjusią nuomonę paneigti.

Kaip ir daugelis nusikaltimų, genocidas pirmiausia pasireiškė realybėje ir tik po to buvo uždraustas teisėje. Jo atradimo, tyrimo, aprašymo ir pavadinimo garbė tenka žydų kilmės prieškario Lenkijos teisės profesoriui Raphaeliui Lemkinui. Šis garbus mokslininkas plataus masto žiaurybės tyrinėti pradėjo jau tarpukariu. 1933-ųjų spalį Madride surengtoje Penktojoje baudžiamosios teisės vienodinimo konferencijoje jis pasiūlė nusikaltimais, kuriems taikytina universalioji jurisdikcija⁷, pripažinti barbarizmo ir vandalizmo aktus. Pirmuosius jis laikė neapykantos rasinei, konfesinei ar socialinei bendruomenei (*Gemeinschaft*) arba tikslo ją sunaikinti nulemtu kėsiniusi į bendruomenės narių gyvybę, sveikatą, laisvę, orumą ar ekonominę gerovę, o antruosius - dėl tų pačių priežasčių vykdomu meno ir kultūros vertybių naikinimu⁸. Po dešimties metų pats R. Lemkinas retrospektyviai pavadino savo teiginius „siūlymu tarptautiniu lygmeniu uždrausti nacių veiksmus“ (originalė - *a proposal for international repression of Nazi activities*), bet toks pasakymas atgaline data labai jau primena žaidimą „Ar aš nesakiau?“, todėl nėra itin įtikinantis.

Vis dėlto neabejotina, kad naciai ir Antrasis pasaulinis karas R. Lemkinui atnešė *eureka*. Kaip tik tuo metu jis, jau būdamas JAV, sėdo

⁷ Taikant tokią jurisdikciją, sulaikytą nusikaltėlių valstybė gali bausti nepaisydama nusikaltimo padarymo vietos ir sulaikytojo pilietybės ar gyvenamosios vietos valstybės. Šitaip, pavyzdžiui, Lietuvos pilietis, pagrobęs lėktuvą Prancūzijoje, galėtų būti nuteistas Ispanijoje ir pan.

⁸ Plačiau ir.: Lemkin, R. *Akte der Barbarei und des Vandalismus als delicta juris gentium* // *Anwaltsblatt Internationales* (Wien), November 1933, 19. Jahrgang, Heft 6.

rašyti baisiai storos knygos „Ašies valdymas okupuotoje Europoje“ (*Axis Rule in Occupied Europe*), išleistos 1944-aisiais. Šiame veikale ne tik pirmą kartą panaudotas terminas „genocidas“, bet ir išdėstyta visiškai baigta jo samprata. Štai kaip ją užrašė pats autorius:

Naujoms sampratoms reikia naujų terminų. Sakydami „genocidas“ turime galvoje tautos ar etninės grupės sunaikinimą. Šis naujas žodis, kurį autorius sukūrė moderniai senos praktikos formai pavadinti, sudarytas iš senosios graikų kalbos žodžio „genos“ (rasė, gentis) ir lotyniško „cide“ (žudymas). Savo konstrukcija jis artimas tokiems žodžiams kaip „tiranocidas“, „homicidas“, „infanticidas“ ir t. t. Genocidas nebūtinai reiškia staigų tautos sunaikinimą, išskyrus tuos atvejus, kai nužudomi visi jos nariai. Paprastai genocidas yra sudėtingas planas įvairiais veiksmais sugriauti esminius tautinių grupių gyvenimo pamatus, tikintis, kad taip išnyks ir pačios grupės. Šitokio plano tikslai yra sunaikinti politines ir socialines tautinių grupių institucijas, jų kultūrų, kalbų, tautinius jausmus, religijų ir ekonominio gyvenimo pagrindus ir atimti iš tokių grupių narių jų asmeninį saugumą, laisvę, sveikatą, orumą ir net gyvybę. Genocidas nukreiptas prieš tautinę grupę kaip visumą, o prievarta jos narių atžvilgiu taikoma ne dėl jų asmeninių savybių, bet dėl to, kad jie yra grupės nariai.

Toliau pateikiamo pavyzdžio turėtų pakakti. Okupuotos teritorijos gyventojų turto konfiskavimas remiantis tuo, kad jie paliko šalį, gali būti suprantamas tiesiog kaip jų nuosavybės teisės atėmimas. Tačiau jei konfiskuoti turtą įsakoma vien tik dėl to, kad jo savininkai yra lenkai, žydai ar čekai, tai konfiskavimas taip pat silpnina ir tautas, kurių nariai yra minėti asmenys⁹.

⁹ Lemkin, R. *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation - Analysis of Government - Proposals for Redress*. Washington, D. C.: Carnegie Endowment for International Peace, 1944. P. 79.

Taigi, pasak R. Lemkino, genocidas - tai sistema, kurioje masinės žudynės gali sudaryti arba sudaro tik veiksmų dalį. Įdomu, kad pats profesorius daugiausiai dėmesio teikė šiam klausimui ir pabrėžė, kad genocidas - tai nebūtinai žudynės. Priešingai, masinės žudynės, kurių neabejotinai akivaizdžiausiu pavyzdžiu buvo tuomet dar tik pradedantis aiškėti *Endlösung*, R. Lemkinas laikė išimtimi. Tuo tarpu normaliu atveju genocidas yra sudėtingas nusikaltimas, susidedantis iš įvairaus žiaurumo veiksmų. R. Lemkinas išskyrė tokias metodų grupes: politinius (vietinių valdžios ir savivaldos institucijų sunaikinimas, okupacinės administracijos įvedimas ir pan.), socialinius (visų pirma vietinės teisės ir teismų panaikinimas, juos pakeičiant okupanto sistema), kultūrinius (gimtosios kalbos vartojimo ribojimas, kultūros ir meno kontrolė ir pan.), ekonominius (nuosavybės atėmimas, sąmoningas skurdinimas ir pan.), biologinius (visų pirma gimstamumo ribojimas), fizinius (maisto normų skirstymas pagal grupes, pavojaus sveikatai kėlimas ir pagaliau žudynės), religinius (religijos persekiojimas) ir moralinius (alkoholizmo skatinimas, pornografijos platinimas ir pan.)¹⁰. Galima, žinoma, juos klasifikuoti taip ar kaip nors kitaip, tačiau svarbiausia, kad nė vienas iš minėtų veiksmų, net ir masinės žudynės, atskirai dar nėra genocidas. Pastarasis nusikaltimas pasireiškia tik tuomet, kai panaudojama veiksmų sistema, turint tikslą sunaikinti grupę kaip vienetą. Kitaip tariant, net jeigu po to lieka gyvų žmonių, jie grupės jau nebesudaro. Štai tokia buvo R. Lemkino teorija.

Tą, kas įvyko toliau, buvo galima numatyti. Winstonas Churchillis, ko gero, pritariant ir kitiems sąjungininkams, ieškojo naujo nusikaltimo pavadinimo. O R. Lemkinas ga-

¹⁰ Ten pat, p. 83-91.

lėjo pasiūlyti ne tik jį, bet ir išsamų aprašymą. Kaip dažnai pasitaiko, dėl sunkaus darbo ir lemtingai susiklosčiusių aplinkybių lenkų profesorius sulaukė pelnytos šlovės ir gavo galimybę savo teoriją paversti jei ne teisine praktika, tai bent jau teisės norma.

Yra žinoma, kad R. Lemkinas aktyviai dalyvavo priimant Jungtinių Tautų rezoliuciją dėl genocido, o jo galutinis laimėjimas buvo 1948-ųjų Genocido baudimo ir prevencijos konvencija, geriau žinoma Genocido konvencijos pavadinimu; jis ir bus šioje knygoje toliau vartojamas. Reikia pripažinti, kad pergalė buvo tik dalinė. Pats R. Lemkinas viename savo straipsnyje siūlė tokį genocido apibrėžimą:

Tas, kuris, susitaręs sunaikinti tautinę, rasinę ar religinę grupę, pasikėsina į jos narių gyvybę, laisvę ar nuosavybę, yra kaltas dėl genocido¹¹.

Tuo tarpu atitinkama Genocido konvencijos norma skamba taip:

Šioje Konvencijoje genocidas reiškia įvykdyti bet kurią iš toliau išvardytų veiksmų, turint tikslą visiškai ar iš dalies sunaikinti tautinę, etninę, rasinę ar religinę grupę:

- (a) Žudyti grupės narius;*
- (b) Sunkiai sutrikdyti fizinę ar psichinę grupės narių sveikatą;*
- (c) Sąmoningai sudaryti tokias grupės gyvenimo sąlygas, kuriomis lemtų grupės sunaikinimą visiškai ar iš dalies;*

¹¹ Lemkin, R. *Genocide II* American Scholar. April 1946, volume 15, no. 2, p. 227-230.

(d) Naudoti priemones, užkertančias kelią naujų grupės narių gimimui;

(e) Prievarta perkelti vaikus iš vienos grupės į kitą¹².

Taigi jau pats konvencijos tekstas buvo šioks toks nukrypimas nuo R. Lemkino sukurtos koncepcijos. Vis dėlto jis dar galėjo būti suprantamas kaip taikomas, praktinis ir kompromisinis jos variantas. Koncepcijos autorius suvokė, kad kriminalizuoti galima ne visus genocido metodus. Todėl jo pateiktoje normos konstrukcijoje atsakomybė atsiranda tik už veiksmus, kuriais kėsiniama į gyvybę, sveikatą, laisvę ir nuosavybę. Genocido konvencijoje ši nuostata buvo dar sugriežtinta, nustatant konkrečių veiksmų sąrašą. Tačiau net ir tuomet išliko svarbiausias teisinės konstrukcijos elementas, susiejantis ją su moksline teorija, - genocido tikslas. Akivaizdu, būtent mokslinę R. Lemkino teoriją reikia pasitelkti aiškinant jo formuluotą „susitarus sunaikinti <...> grupę“ ir atitinkamą konvencijos teiginį „turint tikslą visiškai ar iš dalies sunaikinti <...> grupę“. Teorija leidžia atskleisti šių teiginių reikšmę, nustatyti normos paskirtį ir jos praktinio taikymo aspektus.

Genocidas, vadovaujantis R. Lemkino koncepcija, visų pirma yra politika, kurią valstybė vykdo tam tikrų žmonių grupių atžvilgiu. Galutinis tokios politikos tikslas yra grupės, kaip organizacinio vieneto, sunaikinimas, o ne visų jos narių mirtis, o kai kuriuos šios politikos metodus sudaro grupės narių žudymas, jų sveikatos žalojimas ir kiti panašūs veiksmai. Jie iš-

¹² Kartais teigiama, kad nepaprastai įspūdingų permainų atnešė 1998-ųjų Romos tarptautinio baudžiamojo teismo statutas (toliau šioje knygoje - Romos statutas), kuriuo buvo įsteigtas teismas ir kiek pataisyti nusikaltimų apibrėžimai, tačiau tai netiesa. Genocido sudėtis buvo tiesiog perrašyta iš konvencijos, o vienintelė reikšminga naujovė - „nusikaltimų žmoniškumui“ (*crimes against humanity*) apibrėžimas. Todėl mano nagrinėjamiems klausimams Romos statutas neturi reikšmės ir tekste neminimas.

vardyti Genocido konvencijoje ir prie jų vykdymo prisidėję asmenys gali būti traukiami baudžiamojon atsakomybėn. Kitaip tariant, kaltintojas teismo procese turėtų aptarti visą genocido politiką, įrodyti, kad ją sudarė ir konvencijoje numatyti veiksmai, ir įvardyti tokių veiksmų vykdytojus. Asmenys, taikę kitus genocido metodus, nepriklausytų baudžiamajai jurisdikcijai ir galėtų būti smerkiami ar drausminami kitais būdais.

Vis dėlto ilgainiui įsigalėjo kitoks genocido traktavimas. Įdomu, kad naujos teorijos ir koncepcijos pradėtos kurti remiantis ne R. Lemkino mintimis, o Genocido konvencijos nuostatomis ir jų taikymo praktika. Tai, kas buvo iš esmės tik taikomas mokslinės teorijos variantas, jos atspindys teisinėje praktikoje, ilgainiui tapo mokslo šaltiniu. Tad ir patį genocidą imta traktuoti *tik* kaip konvencijoje numatytų veiksmų vykdymą, populiariai šnekanč, kaip paprastesnes ar sudėtingesnes masines žudynes. Ši teiginį patvirtina ir termino „kultūrinis genocidas“, kuriuo įvardijama teorija, aptarianti genocido vykdymą švelnesniais metodais, egzistavimo faktas. Pagal R. Lemkino koncepciją, suvokiant genocidą kaip vieningą sistemą, tokia sąvoka neįsivaizduojama.

Mano nuomone, buvo dvi svarbiausios aplinkybės, nulėmusios būtent tokią genocido koncepcijos raidą. Viena iš jų - tai savotiška holokausto propaganda, apie kurią šiandien tik pradedame labai nedrąsiai kalbėti. Nuolatinis ir (tą reikia vieną kartą atvirai pripažinti) perdėtas išskirtinės žydų tragedijos akcentavimas ne tik sutrukdė tinkamai vertinti sovietų veiksmus, bet ir užgožė daugelį nacių nusikaltimų. Štai vienas žinomas genocido ekspertas yra pasakęs, kad „idealus tipinis genocido kompleksas, kurį Lemkinas turėjo galvoje, buvo Europos žydų sunaikinimas“¹³. Sunku pasakyti, kokiais argu-

¹³ Stein, S. D. *Genocide II Dictionary of Race and Ethnic Relations* (ed. E. Cashmore). Fourth Edition. London: Routledge, 1996.

mentais pagrįstas toks teiginys, bet su juo sutikti niekaip neišeina. Bent jau genocido klausimams skirtame knygos „Ašies valdymas okupuotoje Europoje“ skyriuje akivaizdžiai matomos R. Lemkino pastangos aptarti visą nacių genocido sistemą, jos veikimą žydų, lenkų, čigonų ir kitokių tautinių grupių atžvilgiu, metodų parinkimą pagal grupes ir kitus reikšmingus klausimus. Elgesį su žydais R. Lemkinas (tai patvirtina ir anksčiau cituotos jo mintys) kaip tik laikė tuo išskirtiniu atveju, kai nusprendžiama tiesiog nužudyti visus grupės narius. Beje, jis taip pat nemanė, kad masinių žudynių metodas buvo „rezervuotas“ vien tik žydams:

3. *Masinės žudynės. Masinių žudynių praktika taikoma daugiausiai lenkų, rusų ir žydų atžvilgiu, taip pat svarbiausiems nekolaboruojančios visuomenės dalies atstovams visose okupuotose šalyse. Lenkijos, Bohemijos-Moravijos ir Slovėnijos inteligentai yra „likviduojami“, nes okupantas juos laiko svarbiausiais tautinių idealų saugotojais, o okupacijos laikotarpiu dar ir konkrečiai įtaria pasipriešinimo organizavimu. Žydai dažniausiai likviduojami getuose arba specialiuose traukiniuose, kurie pasmerktuosius išveža, kaip sakoma, „nežinoma kryptimi“. Niujorke esančio Amerikos žydų kongreso Žydų reikalų instituto duomenimis, visose okupuotose šalyse per organizuotas žudynes nužudytų žydų skaičius siekia 1 702 500¹⁴.*

Šiuo atveju ne taip jau svarbu, kad, R. Lemkinui rašant knygą, dar mažai buvo žinoma apie žydų naikinimo technologijas ar nužudytųjų skaičių. Vargu ar šios aplinkybės būtų pakeitusios jo nuomonę. Todėl akivaizdu, kad „idealiu tipiniu ge-

¹⁴ Lemkin, R. *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation - Analysis of Government - Proposals for Redress*. P. 89-90.

nocido kompleksu“ holokaustą pavadino vėlesni tyrinėtojai ir tai neabejotinai buvo susiję su mano jau minėta propaganda.

Kita svarbi aplinkybė buvo ta, kad Ruandos tribunolas, kuriam pirmą kartą teko praktikoje taikyti genocido konvenciją, susidūrė būtent su *Endlösung* tipo nusikaltimu. Nė kiek neabejotina (bent iš to, kas žinoma), kad Ruandos atvejis buvo genocidas, todėl nenorėčiau būti suprastas neteisingai. Tribunolo sukeltos neigiamos pasekmės buvo tik sunkiai išvengiamas pašalinis poveikis. Teisininkai manė, kad nužudytų tutsių procentas kalba pats už save, ir taip iš tikrųjų buvo. Bet kartu buvo patvirtinta, kad genocido koncepcija plėtojama teisinga linkme, ir jau vėlesnėse bylose buvo skaičiuojami faktiškai nužudyti grupės nariai, siekiant nustatyti, kokią dalį nužudyti norėjo nusikaltimo organizatoriai. Būtent tokiu būdu imta nustatinėti genocido tikslo buvimą ar nebuvimą. Ir taip masinių žudynių teorija dar labiau įsigalėjo.

Šiandien kai kurie mokslininkai mano, kad R. Lemkino koncepcija yra pasenusi. Niekaip su tuo nesutikčiau. Priešingai, ji yra nepagrįstai pamiršta. Tai, kas jai nutiko, laikytina ne modernizavimu, o suprimityvinimu. Ir blogiausias šio proceso padarinys buvo tas, kad neatkreiptas dėmesys į labai svarbią R. Lemkino koncepcijos sąsają su totalitarizmo studijomis.

Esmė ta, jog R. Lemkinas manė, kad genocidas yra dar net sudėtingesnis nusikaltimas nei grupės sunaikinimas. Štai ką jis rašė:

Yra du genocido etapai: pirmas, kai sunaikinama nacionalinė engiamos grupės struktūra, ir antras, kai primetama engėjo nacionalinė struktūra. Pastaroji gali būti primetama pačiai engiamai grupei arba pašalinus jos narius ir engėjo gyventojams kolonizavus teritoriją¹⁵.

¹⁵ Lemkin, R. *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation - Analysis of Government - Proposals for Redress*. P. 79.

Dabar verta prisiminti pirmoje knygos dalyje pateiktą H. Arendt citatą ir ją kiek pratęsti:

Prielaida, kad nacių teisė galioja už Vokietijos ribų, ir bausmės nevokiečiams buvo daugiau negu priespaudos priemonė. Totalitariniai režimai nesibijo loginių pasaulio užkariavimo padarinių, net jei jie veikia visai priešingai ir pažeidžia jų pačių tautos interesus. Loginiu požiūriu neginčytina, kad pasaulio užkariavimo planas suponuoja tai, jog pašalinami skirtumai tarp užkariautojos gimtosios šalies ir užkariautų teritorijų, taip pat ir skirtumas tarp vidaus bei užsienio politikos, kuriuo grindžiamos visos egzistuojančios netotalitarinės institucijos ir bet koks tarptautinis bendradarbiavimas. Jei totalitarinis užkariautojas visur elgiasi taip, tarsi būtų namie, tai savo gyventojus jis turi traktuoti taip, tarsi būtų svetimšalis užkariautojas. Ir visiškai tikra, kad totalitarinis sąjūdis užgrobia valdžią beveik taip pat, kaip svetimšalis užkariautojas okupuoja šalį, kurią valdo ne dėl jos pačios, o kieno kito labui ar dėl ko kito. Naciai Vokietijoje elgėsi kaip svetimšaliai užkariautojai, kai, priešingai visiems nacionaliniams interesams, stengėsi (ir iš dalies jiems tai pavyko) savo pralaimėjimų paversti galutine visos vokiečių tautos katastrofa; panašiai ir pergalės atveju jie ketino išplėsti savųjų naikinimo politiką ir taikyti ją „rusiškai netinkamiems“ vokiečiams¹⁶.

Sąskambis tarp R. Lemkino ir H. Arendt minčių galbūt nėra iš karto pastebimas, bet stiprus. Nuolat kaip užkariautojai elgėsi totalitariniai režimai taip pat nuolat naikino kitas grupes ir įvedė savo struktūrą, baigdami (kaip matysime, kartais ir pradėdami) savo pačių grupę. Kitaip tariant, jeigu H. Arendt apibendrintai kalba apie nuolatinę totalitarizmo ekspansiją ir

¹⁶ Arendt, H. *Totalitarizmo ištakos*. 2001. P. 403.

visokeriopą kitoniškumo naikinimą, tai R. Lemkinas aprašo šio proceso technologiją, kurią ir pavadina genocidu. Štai čia pasiekiamo svarbiausią momentą. Genocidas, kaip ir daugelis kitų totalitarizmo bruožų, pats savaime egzistavo ir iki trumpos, bet audringos totalitarizmo epochos, ir po jos. Tai patvirtina ne tik Ruandos ar Jugoslavijos įvykiai. Nemažai kalbama ir apie Pirmojo pasaulinio karo laikų armėnų genocidą Osmanų imperijoje. Beje, R. Lemkinas mirė taip ir nebaigęs rašyti daugiatomės „Genocido istorijos“, kurią pradėjo net nuo Antikos laikų. Ir vis dėlto, būtent totalitariniai režimai pakėlė genocidą į aukščiausią sistemiškumo lygį. Genocidas tapo totalitarinės politikos pagrindu ir iš esmės beveik visos totalitarinių režimų struktūros vienu ar kitu aspektu tarnavo nuolatiniam genocidui, t. y. vis naujų ir naujų grupių naikinimui. Taip genocidas yra neatsiejamas nuo totalitarinės politikos. Ir jeigu, kaip tvirtai tikime, sovietų režimas buvo totalitarinis, vadinasi, vykdė genocidą.

SOVIETINIO GENOCIDO PROBLEMA

Padaryti išvadą, kad sovietai vykdė genocidą, nesunku. Kur kas sunkiau šį nusikaltimą apibūdinti. Ir vis dėlto tai padaryti galima. Bet prieš pradedant, man atrodo, svarbu atsakyti į vieną klausimą, kuris, šiaip ar taip, visuomet slypi už sovietų prievartos tyrimų. Klausimas yra toks: ar naciai tikrai buvo žiauresni ir baisesni nusikaltėliai negu sovietai? Kaip tik tokia, nors ir tiesiogiai neišsakoma, prielaida buvo grindžiama visa Vakarų politika nuo pat Antrojo pasaulinio karo vidurio. Tik ja remiantis galima buvo susitarti Jaltoje ir Teherane, spausti rankas prie Elbės, nuolaidžiauti Stalinui, kartu posėdžiauti Niurnberge, nutildyti generolą Pattoną ir kitus bekompromisės pergalės

prieš totalitarizmą šalininkus, pagaliau kurti jėgos pusiausvyros ir „koegzistavimo“ doktrinas šaltojo karo laikotarpiu. Ir, tiesą pasakius, tik ta pačia prielaida remiantis galima buvo kartu su Vladimiru Putinu švęsti 2005-ųjų gegužės 9-ąją Maskvoje. Todėl nenuostabu, kad šios prielaidos teisingumo klausimas keliamas vis dažniau ir dažniau.

Tikrus sovietų ir nacių nusikaltimų objektyviosios pusės, jų *actus reus*, skirtumus nulėmė dvejopos priežastys: geopolitinės ir ideologinės. Abi veiksmų kategorijas vienijo paprasta pragmatinė prielaida, kad nužudyti kelis milijonus žmonių yra ne tik baisus moralinis sprendimas, bet ir itin sunkus darbas, reikalaujantis daugybės laiko ir išteklių. Įsivaizduokite, kad nužudyti turite visus futbolo stadiono žiūrovus, kurie, tiek jau to, nesipriešina. Taigi... O tai geriausiu atveju - vos keliasdešimt tūkstančių žmonių. Štai su tokios problemos sprendimu susidūrė ir naciai, ir sovietai. Ir kaip tik ją sprendžiant, tiek geopolitinė, tiek ideologinė sovietų padėtis buvo gerojai palankesnė.

Visų pirma nacių okupuota Europos teritorija ir net jos kolonijos buvo palyginti tirštai apgyvendinti kraštai. Net vadinamuosiuose Rytuose gyveno daugybė žmonių ir galimų konclagerių vietų skaičius buvo ribotas. Be to, sąlyginai laisvų gyventojų apsuptis kėlė slaptumo apsaugos problemų ir didino pabėgimų riziką. Visa tai reiškė, kad savo aukų naciai tiesiog neturėjo kur ilgą laiką laikyti, todėl negalėjo, pavyzdžiui, žydams leisti išmirti apriboję jų gimstamumą. Geriausiai tai atsiskleidė jau prasidėjus *Endlösung*, kai pasmerktųjų partijos buvo griežtai skirstomos pagal naikinimo centrų *absorbcinius pajėgumus*¹⁷. Dar labiau nacių padėtį sunkino jų ideologinė po-

¹⁷ Bene įdomiausią šios problemos, o ir nesėkmingų alternatyvų žudynėms paieškų istoriją yra parašiusi H. Arendt. Žr.: Arendt, H. *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil*. Penguin Books, 1994.

zicija. Akcentuodami biologinės žmogaus prigimties reikšmę jie neturėjo kitos išeities kaip tik žudyti visus, neatitinkančius nustatytų kriterijų. Net ir šiuolaikinė genų inžinerija, ko gero, pasirodytų bejėgė, jeigu reiktų čigoną paversti vokiečiu ar pan. Be to, ši ideologinė pozicija riboja ir naikinimo priemonių pasirinkimą. Pavyzdžiui, tikrų žydų naciai negalėjo mobilizuoti į kariuomenę ir pasiūsti mirti fronte, nors šis metodas tiko „geresnio kraujo“ asmenims. Visi šie veiksniai turėjo didesnę ar mažesnę įtaką tiek apsisprendžiant dėl *Endlösung*, tiek taikant eutanazijos programą, tiek planuojant kitus naikinimo ir „grynosios rasės“ kūrimo veiksmus.

Tuo tarpu vienas iš didžiausių sovietų pranašumų buvo jų milžiniška teritorija. Šia prasme totalitariniam valdymui Sovietų Sąjunga buvo pritaikyta daug labiau už Vokietiją. GULAGas-tai bet kurio totalitarinio lyderio svajonė. Tai vieta, kur galima sukišti nesuskaičiuojamą daugybę žmonių, kur negyvenamose teritorijose galima statyti vis naujus ir naujus lagerius ir pagaliau iš kur nėra kaip pabėgti. Dar geriau, kad pati gamta ten gana agresyviai nusiteikusi ir, sudarius (teisingiau, nesudarius) tinkamas sąlygas, galima neabejoti, kad ilgainiui kaliniai mirs. Be to, jie nudirba ir tam tikrus darbus, taip dar labiau sumažindami savo naikinimo sąnaudas. Tokia pat taupė buvo ir sovietų ideologija, pabrėžusi socialinę žmogaus prigimtį, kurią, priešingai nei biologinę, galima keisti, kas ir buvo sėkmingai daroma. Todėl sovietams niekada nereikėjo nužudyti visų kokios nors grupės narių ir, neturėdami „predrassudkų“, jie galėjo naudotis kuo plačiausiu naikinimo metodų spektru ir taikyti įvairias jų kombinacijas. Pavyzdžiui, ne tik vykdyti masinę mobilizaciją okupuotose teritorijose, tokiu būdu „nušaunant du zuikius“: pasiunčiant dalį žmonių į „natūralią“ mirtį ir atimant iš naikinamos grupės visą jos ginkluotos jėgos potencialą, bet ir sudarinėti specialius „zekų

batalionus“ ir net, kas nacių atveju jau visiškai neįsivaizduojama, suteikti tokių dalinių nariams tikrą viltį tolimoje ateityje ginklu išsikovoti vadinamąją laisvę, suprantama, prieš tai tapus „tarybiniu žmogumi“. Plačiau sovietų naikinimo technologijos dar bus aptariamos vėliau, todėl čia pakanka pasakyti tik tai, kad vienintelis žiaurumui įtakos galėjęs turėti sovietų ir nacių skirtumas buvo tas, jog pirmiesiems nebuvo būdinga aiškiai išreikšta intencija nužudyti konkretų skaičių konkreto tipo žmonių.

Bet šis skirtumas neturi jokios reikšmės. Pasiekus tam tikrą ribą matematika moralės ir psichologijos klausimuose išnyksta. Galime sakyti, ir tai ne visada, kad du žmones nužudęs nusikaltėlis yra žiauresnis negu vieno žmogaus žudikas, o nužudęs penkias dešimtis - žiauresnis už abu pirmuosius kartu sudėjus. O kai aukų skaičius pasiekia šimtus tūkstančių ir net milijonus, tokia logika subliūkšta. Žiaurumo prasme tarp šimto tūkstančių ir milijono žmonių žudikų skirtumas daug mažesnis negu tarp vieną ir dešimtį aukų turinčiųjų. Net jeigu vertintume ne žiaurumą, o pavojingumą, matematika vis tiek išnyktų. Kalbant teisine kaltės formų kalba, naciams būdinga apibrėžta tyčia, o sovietams - neapibrėžta. Kitaip tariant, ir vieni, ir kiti suvokė savo veiksmus, jų galimas pasekmes ir pastarųjų siekė, tik pirmieji aiškiai žinojo pasekmių ribas, o antriesiems į jas buvo nuspjauti. Iš tikrųjų naciai buvo daugiau ar mažiau tiksliai apskaičiavę, kiek turės sunaikinti žydų, čigonų, lenkų, homoseksualų ir t.t., o sovietams į tai buvo visiškai nuspjauti, jie buvo pasiryžę nužudyti lygiai tiek žmonių, kiek reikės. Todėl klausimas, kas buvo pavojingesnis: sovietai ar naciai, yra toks pat kvailas, kaip ir klausimas, kas pavojingesnis: maniakas, dėl jam vienam suprantamų priežasčių žudantis tam tikro tipo žmones, ar mafijozas, kuriam žudymas - tai verslo praktika. Taigi moralės ar teisės (tiek, kiek tai liečia kaltės ir pavojingumo klausimus) požiūriu rimtesnių skirtumų tarp nacių ir sovietų nėra.

Viską apibendrinant aišku, kad bet kuriam normaliam krikščioniškosios Vakarų kultūros auklėtiniui sąžinė neabejotinai tvirtina, jog renkantis sąjungininką tarp x ir y milijonų žmonių žudikų kintamųjų reikšmės yra visiškai nesvarbios. Moralus ir sąžiningas pasirinkimas tokiu atveju yra neįmanomas. Priešingai, vienintelis padorus sprendimas - rizikuoti viskuo ir jokių sąjungų nesudarinėti. Ir tiesiog nuostabu, kaip gražiai šis konfliktas su sąžine išryškėjo vakariečių pasisakymuose. Labai simboliškas yra W. Churchillio, kuris, kitaip nei jo partneris JAV, labai gerai suvokė, ką daro, prisipažinimas, kad prieš Hitlerį sudarytų sąjungą net ir su pačiu velniu. Pripažįstant neabejotiną anglų premjero talentą ir sveiką protą, tokios patosiškos kvailystės neišina paaiškinti kuo kitu, kaip tik netikėtu sąžinės balso protrūkiu. Neabejoju, kad W. Churchillis ir šiandien tebesivarto karste.

Todėl noriu gana pabrėžtinai pasakyti, kad sovietų genocido klausimą svarstau anaip tol ne siekdamas jų prilyginimo naciams. Toks prilyginimas yra savaime suprantamas ir šiandien, kai sovietų nusikaltimai - jau ne slaptos politinės žinios, o aiškūs istorijos faktai, tai jau ne tik tam tikrų politikų, o visos Vakarų visuomenės sąžinės klausimas. Tikra šios srities problema yra tik laikas, kurio prireiks, kol toji sąžinė pasieks visišką pergalę ir privers aiškiai pripažinti klaidą, o ne tik W. Churchillio pavyzdžiu šnekėti kvailystes. Beje, viena iš pastarųjų kaip tik ir yra dirbtinis bandymas susieti sovietų prilyginimą naciams su genocido problema. Kartais tiesiogiai pasakant, kartais tik kalbant užuominomis, formuluojama maždaug tokia mintis: naciai įvykdė *Nusikaltimą*, *Tą* nusikaltimą, tą mistišką bevardį nusikaltimą, kurį R. Lemkinas pakrikštijo *genocidu*. O sovietai... Na, jie irgi darė nusikaltimus. Ir taip prasiveržia slapta mintis, kad kadangi *To* nusikaltimo sovietai nepadarė, tai jie šiek tiek

geresni. Manau, kad pateikiau pakankamai daug argumentų, kodėl taip nėra. Tad ir panašios diskusijos tėra tik tas pats vis dar kovojančios įžeistos sąžinės balsas. Sovietų genocido klausimas svarbus totalitarizmo studijoms, bet ne jų pasmerkimo reikalui. Ir čia jį nagrinėju tikrai ne pastarojo vardan. Mane skatina smalsumas arba, jei norite, mokslinis interesas atpažinti kitų mokslininkų aprašytus reiškinius ir noras pasakyti tai, kas dar nepasakyta apie partizanų karą Lietuvoje.

Tikra problema, su kuria susiduria sovietų genocido studijos yra ta, kad iki šiol nėra buvę sėkmingų bandymų apibrėžti grupes, kurias sovietai ketino sunaikinti. Savaimė suprantama, tikiuosi, kad mano bandymas bus sėkmingas, bet ir taip gali neatsitikti. Šie tyrėjų sunkumai tik patvirtina neabejotiną sovietų, kaip nusikaltėlių, talentą, apie kurį dar bus kalbama vėliau. Taigi grupės klausimu vyrauja dvi nuomonės: vieni mano, kad sovietai tikriausiai naikino klases, kiti - kad tam tikras politines grupes. Abi pozicijas paneigia sovietų aukų įvairovė, todėl trečio kelio ieškotojai paprastai prieina prie išvados, kad sovietai genocido nevykdė. Nenustačius grupės, nepavyksta rasti ir jokios sistemos, o tuomet represijos atrodo tik chaotiški susidorojimai su įvairiais politiniais oponentais. Vis dėlto manau, kad sistema buvo ir sovietai genocidą vykdė.

Ieškant tinkamos grupės, reikia atsižvelgti į sovietų ideologinę poziciją ir jų, kaip totalitarinio sąjūdžio, tikslus. Komunistai siekė sukurti beklasę visuomenę ir proletariatas jiems buvo toks pat laikinasis standartas, kaip naciams - vokiečiai. Tuo tarpu didžiausia kliūtis beklasei visuomenei sukurti buvo vadinamoji buržuazinė visuomenė. Šiam reiškiniui daug dėmesio skyrė sociologai, bet būtent dėl socialinio tokios visuomenės aspekto akcentavimo dažnai nepastebima jos politinė reikšmė. Buržuazinė visuomenė, kaip savo laiko reiškinys, buvo susijusi ne tik su

technikos revoliucija, kapitalizmu, rinkos ekonomika ar kilmės nuvertėjimu, bet ir su tautinės valstybės susikūrimu ir politinės tautos, tos tautos-populus, kaip ją pavadino prof. Mykolas Remeris, skirdamas nuo etninės tautos-natio⁸, susiformavimu. Kiek paradoksalu, nors ir paaiškinama, kad, valstybėms pradėjus kurtis teritorijoje dominuojančios etninės tautos pagrindu, kartu nyko gentinis ar klanų identitetas ir formavosi visiškai naujas politinis jo tipas. Tokio politinio identiteto raidos rezultatas buvo modernusis patriotizmas, apie kurį jau šiek tiek užsiminiau pirmoje knygos dalyje, pavertęs visus bendrapiliečius vieno klanų nariais, o valstybę - jų bendrą nuosavybę, kažkuo primenančia ūkį, įmonę ar banką. Įdomiausia tai, kad šis reiškinys menkai tepriklausė nuo demokratinių valstybės valdymo principų dominavimo. Buvo ne taip jau svarbu, kas valdo valstybę: parlamentas ar diktatorius, svarbiausia - kad toji valdžia sava. Žinoma, kaip ir visuomet socialiniuose moksluose, čia tarpusavyje persipina daugybė sudėtingų reiškinių, kuriems išsamiai paaiškinti reiktų kur kas daugiau vietos. Todėl šios knygos tikslams naudingiausia yra pažvelgti į su buržuazine visuomene susijusių procesų rezultatus, kurie ypač išryškėjo Antrojo pasaulinio karo laikotarpiu.

Visiems žinoma, kad Antrasis pasaulinis karas - tai pilietinio pasipriešinimo aukso amžius. Dažnai ši aplinkybė siejama su pakitusia karo koncepcija ir padidėjusiu priešininkų žiaurumu civilių atžvilgiu, bet, ko gero, be reikalo ignoruojama vidinė pasipriešinimo motyvacija, kurią lėmė kaip tik mano minėtas modernusis patriotizmas. Ypač svarbu atkreipti dėmesį į tai, kad pilietinis pasipriešinimas mažiausiai gynė dvi valstybes - Vokietiją ir Sovietų Sąjungą. Ir nors pastaroji garsėja savo

⁸ Plačiau žr.: Riomeris, M. *Valstybė ir jos konstitucinė teisė. Pirma dalis. Valstybė*. I tomas. Vilnius: Pradai, 1995. P. 4-13.

partizanaais, reikia pasakyti, kad tai buvo toks pat pilietinis pasipriešinimas, kaip ir desperatiška Hitlerjugendo mobilizacija. Sovietų partizanų sąjūdis buvo akivaizdžiai dirbtinai sukurtas, o jam vadovavo specialus NKVD padalinys. Visas menamas savanoriškumas buvo įkvėptas kuo nuosekliausios propagandos (šia prasme įdomu, kad net Stalinui teko panaudoti pseudopatriotinę propagandą ir gražinti į oficialųjį leksikoną komunistų nemėgstamą žodį *otečestvo*), kuri, įsidėmėtina, turėjo didžiausią pasisekimą būtent tuose Sovietų Sąjungos regionuose, kuriuose niekada nebuvo savarankiškos valstybės ir patriotizmo, pavyzdžiui, Baltarusijoje. Taigi sovietų „pilietinis pasipriešinimas“ iš esmės rėmėsi teiginiu *Voždį skazal, čto nado zaščičiatj otečestvo*, kurio pirmasis dėmuo buvo gerokai svarbesnis už antrąjį. Vien tik dėl to, kad pasiekė pergalę, jis netapo kuo nors kitoks nei pozicija vokiečių, kurie gynėsi tol, kol gynėsi Hitleris. Tuo tarpu tikri pilietinio pasipriešinimo sąjūdžiai, nepaisant apgaulingo taktikos panašumo, buvo iš esmės kitokie. Jų organizuoti ir skleisti įkvepiančios propagandos paprasčiausiai nebuvo kam. Ir sąjungininkų vaidmens čia taip pat nederėtų pervertinti, nes jie tik pasinaudojo jau egzistuojančiais sąjūdžiais, o ne juos sukūrė. Ir vėlgi įdomu, kad iki okupacijos buvęs politinis režimas pasipriešinimui neturėjo jokios įtakos tol, kol nepasižymėjo iš esmės tik totalitarizmui būdingu svetimumu. Lenkai ir čekai gynė diktatūrą taip pat, kaip prancūzai demokratiją. Gana keistas šia prasme Italijos atvejis, tačiau, visų pirma, fašizmas apskritai buvo gana savotiškas reiškiny, antra, Dučės likimui įtaką neabejotinai turėjo jo ryšiai su Hitleriu, ir, trečia, jį pakorė partizanai komunistai, kurie beveik visose okupuotose valstybėse buvo sukūrę atskiras ir labai specifines grupuotes, mažai ką bendro turinčias su mano čia aptariamu pilietiniu pasipriešinimu. Toks pilietinio pasipriešinimo akty-

vumas labai aiškiai pagrindžia teiginį, kad nors socialine prasme buržuazinė visuomenė buvo naujo tipo visuomenė, pagrįsta ekonominiais santykiais, darbo pasidalijimu, su profesija, o ne kilme, siejama socialiniu statusu, kitokia šeimos samprata ir t. t., politinė prasme ji buvo ne mažiau nauja politinė tauta, vertinusi valstybę kaip savo turtą.

Šis buržuazinės visuomenės sąvokos dvilypumas ir nulėmė nesėkmingas sovietinio genocido tyrėjų pastangas nustatyti grupę. Nagrinėjant komunistų ideologiją aiškėjo, kad jie turėtų naikinti klases ir taip griauti socialinę buržuazinės visuomenės struktūrą, tačiau empiriniai tyrimai rodė, kad naikinami buvo visų pirma politiniai oponentai. Svarbiausia klaida ta, kad dirbtinai atsiėjus socialinius reiškinius nuo politinių liko nepastebėtas paprastas faktas, jog buržuazinė visuomenė arba politinė tauta (toliau bus vartojamas tik šis terminas) pati savaime ir yra grupė, vienijama bendro reikalo - *res publica* - valstybės. Šią grupę sovietai ir naikino.

Priėmus prielaidą, kad sovietai naikino politines tautas, jų represijų sistema jau nebeatrodo chaotiška, priešingai, ji tampa visiškai aiški. Pabandysiu tai atskleisti Lietuvos pavyzdžiu. Pirmiausia reikia atkreipti dėmesį į tai, kad žiauriausios represijos ir kruviniausi metodai taikyti aktyviausios ir didžiausią išgyvenimo bei pasipriešinimo jėgą turinčios politinės tautos dalies atžvilgiu: valdininkų, karininkų, visuomenės veikėjų, inteligentų ir akademinės bendruomenės, įtakingiausiųjų dvasininkų ir pan. Tas pats vyko tiek 1940-1941 m. iki Vokietijos-Sovietų Sąjungos karo, tiek ir 1944 m. jam baigiantis. Dėl karo atsiradusi pertrauka nuo sovietų nepriklausė, todėl genocido klausimo nagrinėjimui jokios įtakos neturi; bent kiek pastudijavus atitinkamos tematikos literatūrą, dokumentų rinkinius ar archyvus, paaiškėja, kad vos sovietams grįžus buvo tęsiamas visų minėtų

asmenų represavimas. Prieškario ir pokario represijos skyrėsi tik tuo, kad pastarosioms būdingos dar dvi specifinės aukų kategorijos: 1941-ųjų birželio sukilimo ir kitų Antrojo pasaulinio karo laikotarpio įvykių dalyviai ir partizanai bei su jais susiję asmenys (ryšininkai, rėmėjai, pagrindinių organizacijų nariai ir t. t.). Šie asmenys iš pirmo žvilgsnio sunkiai telpa į aukos sampratą, todėl dėl jų atžvilgiu taikytos prievartos vertinimo kyla nemažai abejonių. Pirmieji įtartini dėl galimo kolaboravimo su naciais ir dalyvavimo žudynėse, antrieji - dėl to, kad kariavo. Tačiau abi dvejonės gana nesunkiai pašalinamos. Visų pirma reikia atsižvelgti į tai, kad sovietai menkiausią dėmesį skyrė būtent žudynėms ir karo įvykių dalyvius persekiojo už sukilimą ir pasipriešinimą, kuris būdavo automatiškai tapatinamas su veikimu nacių naudai. Kalbant apie represijas partizanų ir su jais susijusių asmenų atžvilgiu reikia pasakyti, kad izoliuotai vertinant partizanų karą sovietų prievarta laikytina neteisėta ir nusikalstama taktika, bet jei šis karas suprantamas kaip naikinamos grupės pasipriešinimas genocidui, represijos traktuotinos kaip genocido sistemos dalis. Taip, galima įžvelgti aiškų šių „abejotinų“ asmenų bendrumą su kitomis sovietų aukomis. Visi jie buvo pavojingiausi politinės tautos atstovai, gebėję priešintis patys ir tam telkti kitus.

Dar akivaizdesnė ši išvada tampa panagrinėjus sovietų represijų technologijas ir pabandžius nuspėti jų galutinę tikslą. Pradėti reikia nuo geriausiai žinomų susidorojimo formų: lagerio ir tremties. Neretai teigiama, kad tai visiškai skirtingi dalykai, kurių jokių būdu negalima painioti. Iš tikrųjų, formaliai žiūrint, tremtiniai net nebuvo įkalinti, tik priversti pakeisti savo gyvenamąją vietą ir laikytis nustatytų apribojimų. Nepaisant to, kai kurie reikšmingi bruožai susieja lagerį ir tremtį. Svarbiausias iš jų tas, kad tiek politiniai kaliniai, tiek tremtiniai buvo perkelti

į atšiaurias, retai apgyventas, o dažnai net ir apskritai negyvenamas vietas, taip pasiekiant visišką jų izoliaciją. Bendrauti jie paprastai galėdavo tik su tokio pat likimo žmonėmis. Be to, visiems jiems nuolat grėsė didelis pavojus gyvybei ir sveikatai, o jį nulėmė apgailėtinos gyvenimo sąlygos. Šios aplinkybės įgalina pabandyti atskleisti sovietų tikslus tokių žmonių atžvilgiu. Norint Lietuvos politinę tautą sunaikinti, asimiliuoti ir paversti žmonių mase, tinkama totalitariniam valdymui, reikėjo atkreipti dėmesį į tai, kad bus tokių, kuriais manipuliuoti nepavyks ir kurie nuolat priešinsis, kaip tik galėdami. Su visais šiais kenkėjais (čia atsiskleidžia ir tikra termino „antisovietinis elementas“ reikšmė, kuri visiškai nėra juokinga) reikėjo susidoroti specialiomis priemonėmis. Dėl jau aptartos palankios geopolitinės padėties sovietai galėjo sau leisti neorganizuoti didelių pastangų reikalaujančių masinių žudynių, o tiesiog izoliuoti visus „antisovietinius elementus“ itin tam tinkamose teritorijose. Tikra teisybė, kad niekaip nepavyktų nustatyti totalitarinio režimo tikslo visų šių žmonių nužudyti, bet akivaizdu, kad jų išgyvenimu rūpintasi minimaliai. Iš esmės nuo pat to momento, kai tokie asmenys prarasdavo savo reikšmę Lietuvoje (politiniai kaliniai - po teismo, tremtiniai - po sulaikymo), tolesniam jų likimui sovietai buvo visiškai abejingi. Nemažai mirdavo dar pakeliui į koncentracijos vietas, išgyvenusieji būdavo atiduodami nužudyti gamtai, ligoms ir badui, o jei tai nesukeldavo reikiamo rezultato, - padėdavo ir sunkus darbas. Sudėtingesnis klausimas, žinoma, koks likimas buvo numatytas ar prognozuojamas tiems, kurie net ir po visų žudančių etapų išgyvendavo. Kadangi sovietų, kaip ir nacių, totalitariniai planai niekada nebuvo iki galo įgyvendinti, tai šis klausimas nėra galutinai išspręstas. Vis dėlto yra daug pagrindo tikėti, kad visi „antisovietiniai elementai“ koncentracijos vietose turėjo likti iki pat savo

mirties. Galbūt prareikus būtų pratęstas įkalinimo ar tremties terminas, galbūt kai kurie būtų perkelti iš lagerio į tremtį, o kai kuriems net būtų leista „laisvai“ gyventi aplinkinėse vietovėse. Tačiau daugiau ar mažiau aišku, kad jie niekada neturėjo grįžti į savo politinę tautą ir atgauti buvusios reikšmės. Vienas iš ryškiausių įrodymų to, kad sovietai niekad neketino paleisti politinių kalinių ir tremtinių, yra po Vokietijos puolimo prasidėjęs kalėjimuose ir lageriuose laikytų žmonių naikinimas¹⁹.

Dar vienas įdomus šių minčių patvirtinimas yra tas, kad izoliuotus „antissovietinius elementus“ mažiausiai paveikė tai, kas vadinama sovietizacija, ir galima įtarti, kad jų paveikti ir nebuvo tikimasi. Šia prasme nėra visiškai aišku, ar lageriuose ir tremtyje organizuotos įvairios ideologinio auklėjimo priemonės buvo labiau skirtos „antissovietiniams elementams“ ar jų prižiūrėtojams. Šiaip ar taip, mano jau anksčiau minėtos represijų padarinių tyrimo išvados aiškiai rodo, kad izoliuotieji buvo labai atsparūs propagandai ir kitokioms poveikio priemonėms. Susidarė keistas paradoksas - politiniai kaliniai ir tremtiniai buvo laisviausi žmonės visoje Sovietų Sąjungoje. Reikia pasakyti, kad ir šiandien mes jų dažnai nesuprantame ne dėl to, kad jie seni ir nukvėję, o dėl to, kad jiems būdingas laisvų žmonių mentalitetas. Tą ir be specialių tyrimų turėjo suprasti ar nujausti ir režimo vadovai. Aiškiai tą patvirtina ir ne vieną kartą kilę politinių kalinių sukilimai. Todėl „antissovietinių elementų“ tiesiog nebuvo galima paleisti. Tai, ką padarė N. Chruščiovas, buvo tik engiamiesiems itin palanki kvailystė. Jis pats susikūrė disidentus, kuriuos paskui turėjo persekioti net ir jo įpėdiniai. Ir net N. Chruščiovui teko taikyti paleistiesiems specialius išsilavinimo ir darbo apribojimus, kad jie neįgytų dar didesnės įtakos ir galutinai nesugriautų Lenino ir Stalino sukurtos visuomenės.

¹⁹ Courtois, S. ir kt. *Juodoji komunizmo knyga*. P. 311.

Žinoma, atsižvelgiant į tai, kad tremtis, šiaip ar taip, buvo kiek lengvesnė dalia negu įkalinimas lageryje, diferenciaciją reikia paaiškinti. Ko gero, tai vis dėlto buvo diferenciacija pagal pavojingumo kategorijas; ją lėmė tas pats ekonomijos principas. Tremtis buvo ne tik lengvesnė, bet ir „pigesnė“ represijų forma, taikyta tiems, kuriuos buvo per daug pavojinga palikti Lietuvoje, bet iš kurių vis dėlto buvo tikimasi mažesnio pasipriešinimo. Ir vėl tie patys tyrimai rodo, kad sovietai ir čia neapsiriko. Buvusiems tremtiniais kur kas būdingesni depresiniai sutrikimai, represijos žlugdančiai paveikė jų charakterį ir labai sutrikdė fizinę sveikatą. Tuo tarpu bent kiek atidžiau paskaicius išvadas apie politinių kalinių būklę aiškėja, kad, nepaisant juos kankinusių psichologinių karo ir represijų pasekmių, dauguma šių žmonių visą gyvenimą gyveno kovos dvasia.

Kalbant apie sovietų naikinimo technologijas, negalima dar kartą nepaminėti teismų ir politinių procesų. Jeigu Josephas Goebbelsas pasakė: „Mes pateksime į istoriją arba kaip didžiausi visų laikų valstybės veikėjai, arba kaip didžiausi nusikaltėliai“²⁰, tai sovietų vadovai niekada nieko panašaus nesakė. Jie į istoriją akivaizdžiai ketino patekti tik kaip valstybės veikėjai. Tam buvo reikalinga itin kruopšti nusikaltimų slėpimo sistema. Šia prasme jau cituotas Lenino posakis, kad „teismas turi pateisinti terorą, legalizuoti jį iš principo“, nebuvo nei patosas, nei metafora, nei kitokia oratoriaus gudrybė. Leninas pasakė būtent tą, ką galvojo. Vienintelė politinių teismų paskirtis ir buvo „legalizuoti terorą iš principo“. Manau, kad antroje knygos dalyje aiškiai įrodžiau, kad visą procesą kontroliavo saugumo struktūros, kad blogiausiu atveju visus klausimus buvo galima išspręsti „v tesnom krugu blizkich druzej“, taigi „troikoje“, kad teismas buvo tik vaizdinys ir kad, o tai svarbiausia, tinkamai

²⁰ Cit. pagal: Arendt, H. *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil*. P. 22.

parinkus modifikaciją sovietų politinį „baudžiamąjį procesą“ galima buvo panaudoti prieš bet kurį žmogų. Todėl tai itin efektyvi teroro sistema, turėjusi net keletą privalumų. Visų pirma, sovietai labai teisingai suvokė, o gal tik nuspėjo, kokią simbolinę reikšmę turi tokie žodžiai, kaip „byla“, „teismas“, „procesas“, „bausmė“ ir pan. Prieš jų galią suklupo ne tik visas tuometinis pasaulis, bet ir šiuolaikiniai politikai, teisininkai, mokslininkai ir kiti sovietų represijų tyrėjai. Nesvarbu, kad daugelis jų teismus vadino „parodomaisiais“. Smulkmenišką proceso trūkumų nagrinėjimas taip pat rodo jų pripažinimą. Tiesiai šviesiai pavadinti šią sistemą teroru arba naikinimu išdrįso tik nedaugelis. Be to, svarbu ir tai, kad pagal tų teismų ir net „troikų“ sprendimus ir šiandien vykdoma politinių kalinių rehabilitacija, o tai vyksta ne tik Lietuvoje, bet ir daugelyje kitų posovietinių valstybių. Pagaliau reikšminga ir tai, kad patys politiniai kaliniai mano buvę *nuteisti* ir net dažnai žino *už ką*. Dar labiau viską suvėlė tai, kad dėl šių simbolinių žodžių pavyko bent iš dalies politinius kalinius supainioti su kriminaliniais nusikaltėliais, nors, kaip jau minėjau, pastariesiems buvo taikomos visai kitos proceso taisyklės, o jas taikė kita teismų sistema. Kitas svarbus teroro dangstymo teismais rezultatas buvo tas, kad tai teigiamai veikė pačius teroro vykdytojus. Sovietams niekada (išskyrus tuos atvejus, kai įvairios aplinkybės priversdavo tiesiog žudyti) nekilo ta vykdytojo sąžinės problema, kurią visokiais būdais sprendė naciai. Visi pareigūnai darė nuo amžių įprastus dalykus: kaltino, teisė, rašė protokolus, saugojo kalinius ir t. t., tik *kitaip*, bet jie ir buvo *kitokie*, jie buvo komunistai. Net budeliai, kurie tiesiogiai spausdavo gaiduką, neturėjo kokių išskirtinių šiurpinančių pojūčių - jie vykdė mirties bausmę²¹ Pagaliau dar vienas tokios te-

²¹ Mirties bausmės, kaip atskiros represijų formos, čia nenagrinėjau tik todėl, kad laikant teismų sistemą paslėptu teroru savaime aišku, jog tokia bausmė pri-lygsta paprasčiausiam žudymui.

roro sistemos privalumas buvo tas, kad ji įgalino organizuoti parodomuosius teismus, kurie turėjo ir nemenką propagandinę įtaką.

Vis dėlto įdomu, kad sovietų teisininkai, atrodo, taip iki galo ir nesuprato savo tragikomiškos paskirties naikinimo aparate. Kaip liudija dokumentai, daugelis jų buvo net labai įsijautę į teismo žaidimą, kartais mažindavo bausmes, grąžindavo bylas tardymui papildyti ar net išteisindavo. Panašų nesupratingumą demonstruodavo ir prokurorai, raštuose piktingai „teisėtumo pažeidimais“ ir kitokiais saugumiečių žiaurumais ir tam tikrais atvejais padėję (kartais net stebėtinai sėkmingai) besiskundžiantiems politiniams kaliniams. Nepaisant to, vien jau „bausmių“ standartiškumas (pvz.: partizanams - mirties bausmė arba 25 metai lagerio, ryšininkams - 10 metų lagerio, rėmėjams - 10 arba 5 metai lagerio) rodo aiškų diktavimą „iš viršaus“.

Taigi dabar jau aiškėja visa žiaurių sovietų represijų sistema, kuri, reikia pripažinti, buvo labai racionali. Patys pavojingiausi politinės tautos nariai buvo paprasčiausiai nužudyti, mažiau pavojingi - įkalinti lageriuose, o mažiausiai pavojingi, bet vis dėlto nebepataisomi - ištremti. Lietuvoje liko pasyviųjų ir silpnųjų masė, kuri, be savo aktyviosios dalies, politinės tautos nebesudarė, ir todėl buvo visiškai tinkama totalitariniam valdymui ir perauklėjimui.

Šiai masei buvo skirtos kitokios, švelniosios, genocido priemonės, kurias taikyti pradėta kartu su žiauriomis. Čia neverta veltui eikvoti vietos ir aiškinti, kad beveik viskas, ką R. Lemkinas kalbėjo apie nacių politiką, puikiai tinka ir sovietams, išskyrus tik specifines priemones, kurias lėmė biologinis pirmųjų ideologijos pobūdis. Todėl reikia pasakyti tik tai, kad visus anksčiau minėtus metodus puikiai papildė ir nacionalizacija, kolektyvizacija, industrializacija ir vadinamoji urbanizacija. Be to, dar reikia prisiminti ir radikalią švietimo sistemos per-

tvarką, spaliukus, pionierius, komjaunuolius ir kitas sovietų grožybes. Visos šios priemonės gali būti vertinamos kaip genocido metodai, nes buvo skirtos politinei tautai sunaikinti ir prievarta sovietinei struktūrai įvesti. Kaip tik tuo naudojantis žmonės buvo spraudžiami į laikiną proletariato standartą, kurį ilgainiui turėjo pakeisti beklasė visuomenė. Čia būtina pažymėti, kad proletariato standarto nereikėtų suprasti primityviai. Tai nereiškė, kad visi žmonės turėjo tapti darbininkais, nors simbolinėje kalboje tokia mintis buvo vartojama, pavyzdžiui, apibūdinant rašytojus terminu „literaturnyje rabotniki“. Daug svarbiau buvo tai, kad proletariato standartas reiškė tam tikro tipo mentaliteto kūrimą. Kūrimą visuomenės žmonių, kurių visas gyvenimas būtų vienodas (šia prasme garsus naujametis filmas „Po pirties“ atskleidžia ne tik tai, kas labai juokinga, bet ir tai, kas labai baisu), kurie rūpintųsi tik itin paprastais dalykais, kuriems būsto paieškos galėtų nulemti visus socialinius pasirinkimus ir pan.

Šį Lietuvos modelį galima nesunkiai pritaikyti ir sovietų represijoms kitur paaiškinti. Visų pirma, buvo sunaikinta gana specifinė Rusijos politinė tauta, tiek ta jos dalis, kuri save siejo su lėtai kintančia monarchija, tiek ir ta, kuri bandė kurti demokratiją. Vėliau, totalitariniam režimui plečiant savo valdas, buvo naikinamos visų užgrobtų valstybių politinės tautos. Aš laikyčiau tai genocidu. Manau, kad tokias grupes galima vertinti kaip nacionalines, ir manau, kad sovietai įvykdė taip pat ir tuos veiksmus, kuriuos numato Genocido konvencija. Tačiau, kaip jau minėjau, šis klausimas svarbus tik moksliniams tyrinėjimams, bet neturi jokios įtakos sovietų pasmerkimui.

Grįžtant prie Lietuvos klausimų, aišku, kad kaip tik šie prieš politinę tautą nukreipti veiksmai (nepaisant jų pavadinimo) nulėmė trečios kohortinės kartos „pasirinktą“ „autentiškos so-

cialinės realybės” atmetimą ir „naujosios tarybinės realybės” priėmimą. Baigėsi jie maždaug 1953 m., kai mirė Stalinas ir buvo pralaimėtas partizanų karas. Sunku pasakyti, kiek genocidas buvo baigtas ir koks buvo politinės tautos sunaikinimo lygis, tai apskritai vargiai įvertinama. Aišku tik tai, kad Lietuvą, kaip ir daugelį kitų sovietų užgrobtų valstybių, išgelbėjo tik N. Chruščiovo populizmas, leidęs grįžti politiniams kaliniams, įkvėpusiems naują, nors ir daug kuklesnę pasipriešinimo bangą. Kaip tik dėl to, ko gero, ir tapo įmanomas 1988-1990 m. Sąjūdžio stebuklas. Tačiau klaidinga būtų manyti, kad nauji Sovietų Sąjungos vadovai to siekė ir todėl buvo labai geri. Priešingai, jie, nors ir nebesuprasdami tikros komunizmo, kaip totalitarinio judėjimo, prasmės, darė viską, kad Lenino ir Stalino kūrinys būtų išsaugotas.

„KLASIKINĖ SMEGENŲ PLOVIMO OPERACIJA“

Kai sekmadienio naktimis negaliu užmigti, kartais pažiūriu serialą „Slaptoji agentė”. Vienoje iš serijų kažkoks ekspertas-specialistas-žinovas pagrindinei veikėjai Sydney Bristow aiškino, ką jai padarė pamišęs mokslininkas, tarnaujantis itin slapta nusikalstamai organizacijai „Paktas”. Mokslininko užduotis buvo įtikinti vargšę merginą, kad ji visai ne Sydney Bristow - žvalgė iš CŽV, o Julia Thorn - samdoma žudikė, dirbanti tam pačiam „Paktui”. Dėl to mokslininkas merginą visiškai izoliavo nuo išorinio pasaulio ir atlikinėjo visokius keistus eksperimentus, sekinančius organizmą ir veikiančius mąstymo procesą (viena iš originaliausių ir fantastiškiausių idėjų - į vienos rankos veną lašinti barbitūratų, o į kitos - amfetaminą). Po to jis pradėjo antrą - įtikinėjimo - etapą: rodė vaizdus iš Julios Thorn vaikystės ir vėlėsi į atkaklius dialogus su savo kaline („Tu - Julia

Thorn!“ „Tikrai? O kodėl tada aš - Sydney Bristow?“ Spjūvis mokslininkui į veidą.). Visa tai ekspertas-specialistas-žinovas apibūdino kaip „klasikinę smegenų plovimo operaciją“. Po to dar ėjo visa virtinė smagių nuotykių, bet čia pakaks pasakyti, jog Sydney Bristow smegenų išplauti nepavyko tik todėl, kad vaikystėje tėvas (suprantama, taip pat CŽV darbuotojas) jai pritaikė specialią visiškai slaptą psichologinę CŽV programą, kurios metu žmogus „užprogramuojamas“ atlaikyti panašų spaudimą, kad negalėtų būti priešo perverbuotas.

Tikriausiai nepatikėtumėte, jei pasakytumėte, kad panašią operaciją galima atlikti realybėje ir ne su vienu žmogumi, o su trimis milijonais. O vis dėlto Lietuvos istorija rodo, kad tai padaryti galima. Tik reikia gerokai daugiau laiko nei jo turėjo pamišęs mokslininkas iš serialo. Ir, suprantama, tiesiog būtina, kad visi tie žmonės nebūtų CŽV „užprogramuoti“. Lietuvos visuomenė šią sąlygą akivaizdžiai atitiko, todėl sovietams nebuvo jokių kliūčių „klasikinei smegenų plovimo operacijai“ atlikti.

Visų pirma - izoliacija. Kaip tik jos siekimą išreiškė garsioji „geležinės uždangos“ metafora. Neveltui paaiškėjus, kad Antrojo pasaulinio karo metais revoliucija nelaimėjo visame pasaulyje ir kad net „socialistinės šalys“ yra žinių apie „supuvusį kapitalizmą“ lobynas, Sovietų Sąjungos valdžia Stalino asmenyje skubiai ėmėsi priemonių bet kokiam susižinojimui su užsieniu apriboti. Lietuvoje to sėkmingai įgyvendinti nepavyko tol, kol truko partizanų karas. Nors pagrindinė spauda taip pat buvo naudojama propagandai (visuomenės informavimo priemonės, kurias valdžia geba bent kiek kontroliuoti, per karą paprastai tik tam ir naudojamos), ji vis dėlto buvo alternatyvus informacijos šaltinis, suteikiantis galimybę gretinti ir analizuoti žinias. Kai karas baigėsi, sėkmingas izoliacijos užtikrinimas tapo visiškai įmanomas. Visi gerai žinojo,

kad neverta bendrauti su užsieniečiais, jeigu nėra būtina, kad susirašinėjant su giminėmis ir draugais užsienyje reikia gvil-denti tik gimimų, mirčių, vestuvių ir kitas panašias temas, kad užsienyje verta laikytis santūriai ir kai ko ten reikia nematyti ir negirdėti. BBC, „Amerikos balsas“, „Laisvosios Europos ra-dijas“ ir pagrindinė disidentų spauda, nors neabejotinai daug Lietuvai padėjo, vis dėlto poveikio prasme negalėjo lygintis net su partizanų informacijos aparatu. Nedidelį efektą turėjo ir kai kurių žmonių per ryšius ir kyšius gaunami užsienio lei-diniai (čia, be to, verta prisiminti, kad užsienio spauda labai skyrėsi, kaip ir troškimas ją gauti; esu tikras, kad sovietmečiu daug daugiau žmonių norėjo nors kartą pamatyti „Playboy“ negu „Time“). Todėl galima drąsiai tvirtinti, kad sovietams pavyko užtikrinti pakankamai aukštą izoliacijos lygį. Be to, svarbu pažymėti ir tai, kad, be aptartos „išorinės“ izoliacijos, būta ir tam tikros „vidinės“. Apie tam tikrus dalykus sovie-tinėje Lietuvoje nebuvo galima kalbėti. Prie tokių uždraustų temų neabejotinai priklausė ir partizanų karas. Čia įdomu pa-cituoti filosofo Vytauto Ališausko pasisakymą LGGRTC Spe-cialijų tyrimų skyriaus organizuotame seminare-diskusijoje „Partizanų valdžia - istorinė realija ar teisinė fikcija?“:

Kiek iš savo patirties su žmonėmis kalbėdamas mačiau, apie tai buvo nekalbama. Apie nepriklausomą Lietuvą galėjai maž-daug papasakoti ir žinoti, apie rusų suktybes - taip, bet partiza-nai buvo tema, kuri faktiškai šeimose buvo tabu ir labai papras-tai: visa, ką žinojai ir ką pasakydavai, galėjo pakenkti tau iki pat 1989-ųjų. Dar 1991-aisiais Kęstutis Girnius sakė, kad negali išgauti iš žmonių net tokių dalykų, kaip pavardės. Jau nepriklau-somoje Lietuvoje mirusių žmonių pavardžių dar negali sužinoti, nes dar neaišku, kas bus.

Taigi izoliacija buvo visapusiškai garantuota. O ji, vykdant „klasikinę smegenų plovimo operaciją“, svarbi keliais aspektais. Visų pirma, ji padidina žmonių imlumą bet kokiai informacijai ir taip padeda lengviau įgyti naujų žinių. Jeigu jums labai nuobodu ir visiškai neturite ką paskaityti, galų gale pradėsite domėtis sėjos darbais kolūkiuose. Antra, izoliacija labai efektyviai slopina atmintį. Visi žinome, kad ją nuolat reikia atnaujinti, todėl daugelis naudojamės įvairiais užrašais ir kitokia informacija. Kai tokia galimybė iš žmonių atimama, praeitis pradeda pasimiršti, o tuomet vietoj atmintį pagyvinančių žinių pateikiami gudriai sufalsifikuoti „užrašai“. Kaip tik tai, kaip toliau paaiškinsiu, ir darė sovietai.

Prievarta - dar vienas svarbus aptariamos sistemos komponentas. Svarbiausia, kad ji itin pagreitina užmiršimo procesą, gali žmogų visiškai išmušti iš pusiausvyros ir sunaikinti jo sugebėjimą savarankiškai mąstyti. Šia prasme sovietinis genocidas sudarė itin palankias sąlygas „klasikinei smegenų plovimo operacijai“. Lietuvos politinė tauta buvo beveik visiškai sunaikinta, o pakrikusi žmonių masė sėkmingai supažindinta su „nauja socialine realybe“. Naują gyvenimą pradedantiems tarybiniais lietuviams būtinai reikėjo paaiškinti „tikrąją tiesą“ apie partizanų karą, o situacija tam buvo itin tinkama, nes genocido politika kiekvieną jų pavertė jei ne *tabula rasa*, tai bent jau prastai nuvalyta mokyklina lenta, į kurią žvelgiant užrašų vis tiek neįmanoma perskaityti.

Taip palankiai veikiant prievartai ir izoliacijai prasidėjo pasekutinis - įtikinėjimo, naujų duomenų įvedimo, perauklėjimo (pavadinimų galima sugalvoti labai įvairių) - etapas. Tam naudotas senas geras „lazdos ir meduolio“ metodas. Už nekorektiškus pasakymus galima buvo smarkiau ar švelniau gauti pylos (pradedant „profilaktika“ ir „psichoterapija“, baigiant kalėjimu

ir tremtimi), o už pareikštas teisingas mintis - didesnį ar mažesnę apdovanojimą (juo galėjo būti pareigos, premija, dovana, butas, automobilis, kolektyvinis sodas - bet kas, nes sovietų valdžia galėjo viską duoti ir atimti). Taip „naujosios socialinės realybės“ gyventojams buvo suteikta galimybė iš naujo permąstyti ir teisingai įvertinti savo istoriją, po ko „klasikinė smegenų plovimo operacija“ visiškai baigta.

Tačiau čia dar nepaminėjau vienos labai svarbios sovietinės sistemos savybės. Iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad išplauti smegenis vienam žmogui daug lengviau negu trims milijonams. Tačiau tai netiesa. Yra visiškai priešingai. Jeigu tam tikrų dalykų sakyti jokių būdu negalima, o kitus - pageidautina, naudinga ar net būtina, tai beveik kiekvienas žmogus savo aplinkinių atžvilgiu tampa Sydney Bristow ir pamišusiu mokslininku viename asmenyje: pats kitus įtikinėja ir kartu stiprina savo įsitikinimą. Taip procesas akumuliuojasi ir galima tvirtinti, kad kuo didesniai žmonių skaičiui vienu metu plaunamos smegenys, tuo geresnių rezultatų bus pasiekta.

Išsiaiškinus pagrindinius smegenų plovimo principus, reikia panagrinėti, kaip konkrečiai tai darė sovietai, ir dar konkrečiau, kaip jie tai darė partizanų karo atžvilgiu. Jam skirta propaganda reiškėsi dviem bangomis: septintajame dešimtmetyje ir devintojo pabaigoje, kai prasidėjo Sąjūdis. Tarp šių bangų buvo pasisakymų, priminimų, tačiau jau ne tokio masto. Abi bangos vienijo ypatingas propagandos pobūdį. Tai, kas buvo spausdinama ir skelbiama karo metais, nors jau ir turėjo nemažai būsimo smegenų plovimo bruožų, vis dėlto pirmiausia buvo skirta partizanams demoralizuoti, sutrikdyti ir nugalėti. Štai, pavyzdžiui, vienas iš tokių pareiškimų, kurį, norėdamas sudaryti aiškų įspūdį, pacituosiu visą:

Buvusių ginkluotųjų gaujų dalyvių, 1947 metų rugsėjo mėn. perėjusių į legalių padėti, kreipimasis į buržuazinių-buožinių nacionalistų suklaidintus ginkluotųjų gaujų dalyvius

Mes, buvusieji jūsų netolimos praeities bendrininkai, 1944 m., jau išvadavus Lietuvą iš vokiškųjų fašistinių grobikų, būdami, kaip ir jūs dabar, vokiškųjų fašistinių samdinių apgauti, perėjome į pagrindį ir su ginklu rankoje mėginome „kovoti“ prieš Tarybų valdžią, prieš nekaltus ir dažnai beginklius tarybinius žmones, kurie Didžiojo Tėvynės karo metais didvyriškai kovėsi dėl visos žmonijos ir Europos civilizacijos išgelbėjimo nuo vokiškųjų fašistų, reakcingiausios vokiškųjų imperialistinių galvažudžių klikos.

Mes „kovojome“, o jūs ir dabar „tebekovojate“ prieš didžiųjų tarybinę liaudį, kuri užkariavo sau viso pasaulio laisvę mylinčios žmonijos meilę ir pagarbą. Todėl Lietuvos liaudis nepalaikė ir neužjautė mūsų „kovos“, ir toji „kova“, iš tikrųjų, įgavo šlykščiausių politinio-kriminalinio banditizmo formų.

Būdami tokioje padėtyje, mes diena po dienos įsitikinome savo „kovos“ beperspektyviškumu ir supratome žalą, kurią mes darėme Lietuvos liaudžiai. Nenorėdami daugiau lieti nekalto darbo žmonių kraujo ir trukdyti savo krašto atkūrimą, mes jau seniai galvojome mesti ginklus ir legalizavusis pradėti dorą, ramų darbą.

Bet mūsų vadeivos, lietuviškai-vokiškieji buržuaziniai-buožiniai nacionalistai, užkietėjusios darbo žmonių kraujo siurbėlės, grasinimais draudė mums legalizuotis ir šlykščiai melavo, kad Tarybų valdžia einančius legalizuotis areštuos ir sušaudys.

Trejų metų bėgyje jie mus guodė tuščiomis kažkokio karo viltimis ir kad, ryšyje su tuo, pasikeisianti Lietuvoje valdžia. Aišku, šie jų plepalai niekada neįvyko ir neįvyks. Mums, kaip ir kiekvie-

nai

nam protingam žmogui, - dabar tapo suprantama, kad pasaulyje nėra tokios jėgos, kuri galėtų pakeisti Tarybų valdžią, pasukti istorijos ratų atgal ir kad Tarybų valdžia nepriimtina tikrai buvusiems dvarininkams, pirkliams ir lupikautojams.

Besibastydami miškuose trijų metų laikotarpyje išvargome ir, supratę tų didžiulę žalą, kurią mes darome Lietuvos liaudžiai, nepaisydami banditinių vadeivų grasinimo, ryžomės legalizuotis ir doru darbu išpirkti savo kaltę liaudžiai, kuriai banditizmas sudaro nemaža vargo ir kančių.

Mylėdami savo Tėvynę, tėvus, motinas, brolius ir seseris, mes kreipiamės į visus ginkluotus ir neturinčius ginklų lietuvius, esančius nelegalioje padėtyje, pasekti mūsų pavyzdžiu ir, draugiškoje daugiatautės didžiosios Tarybų Sąjungos šeimoje, prisidėti prie kūrybinio liaudies darbo, bendromis pastangomis siekti greičiau užgydyti žaizdas, padarytas mūsų respublikai karo metu²².

Nesunku įžvelgti, kad panaši propaganda buvo skirta abejojančioms partizanams, ypač „tėvams, motinoms, broliams ir seserims“ - antros kohortinės kartos atstovams. Šie dar nebuvo „tarybiniai žmonės“, tik išgyveno „socialinių realybių konfliktą“, todėl ši bei tą suprato apie tikrą įvykių esmę. Kaip tik ši aplinkybė nulėmė tai, kad, greta jau nebeišvengiamų komunistinių plepalų, propagandoje pateikiama nemažai racionalių ir gyvenimiškų argumentų - meilė šeimai, kovos beprasmiškumas ir „vadeivų“ klastos. Viena iš įdomiausių ir išskirtiniausių frazių ta, kad vadovybė „guodė tuščiomis kažkokio karo vilti-

²² Panevėžio tiesa. 1947-09-19, nr. 96 (412). Atsišaukimą pasirašiusių buvusių partizanų pavardės autoriui yra žinomos, bet dėl mandagumo neskelbiamos. Bent kiek abejojančioms propagandiniu atsišaukimo pobūdžiu reikia pasakyti, kad Lietuvos ypatingajame archyve saugomi dokumentai patvirtina, jog visas publikacijos rengimo ir paskelbimo procesas buvo kontroliuojamas sovietų saugumo struktūrų.

mis ir kad, ryšyje su tuo, pasikeisianti Lietuvoje valdžia“. Visa ta pastraipa - akivaizdus sovietų nuolaidžiavimas jiems gerai žinomam tuometinės lūžį išgyvenančios visuomenės nusistatymui. Ja beveik atvirai pasakoma - norite to ar nenorite, mes jus valdysime, nes „pasaulyje nėra tokios jėgos, kuri galėtų pakeisti Tarybų valdžią, pasukti istorijos ratą atgal“. Propagandai praradus savo karinę paskirtį, panašūs momentai negrįžtamai išnyko.

Septintojo dešimtmečio pabaigoje kilusi naujos propagandos banga jau buvo skirta „tarybiniais žmonėmis“ - trečiai kohortinei kartai, kaip tik žengiančiai arba įžengusiai į paauglystę - visokeriopo domėjimosi viskuo laikotarpį. Būtų klaidinga laikyti tai atsitiktinumu, greičiau priešingai - laikas buvo labai tiksliai apskaičiuotas. „Tarybiniai žmonės“ buvo pakankamai užaugę, kad keltų klausimus, tačiau dar per maži turėti aiškų nusistatymą ar įsitikinimus. Be to, nuo sovietinės propagandos poveikio jų negalėjo apginti tėvai - antros kohortinės kartos atstovai. Negalėjo visų pirma todėl, kad jau buvo pergyvenę „socialinių realybių konfliktą“ ir pasirinkę „palankias socialinio mobilumo galimybes“, be to, ir dėl jau minėtos vidinės izoliacijos bei prievarta prarastos atminties. Žodžiu, buvo pats metas pristatyti „tarybiniais žmonėmis“ jų „tikrąją“ istoriją ir sovietai tai padarė. Beveik vienu metu išėjo serija „dokumentinių“ knygų „Faktai kaltina“, pasirodė keletas grožinės literatūros kūrinių ir „atsiminimų“ spaudoje, o bene svarbiausiu akcentu tapo Vytauto Žalakevičiaus filmas „Niekas nenorėjo mirti“.

Iš pirmo žvilgsnio labai panašūs procesai prasidėjo devintojo dešimtmečio pabaigoje, kai pasinaudodami „glasnostj“ galimybėmis Sąjūdžio atstovai ėmė aktyviai kelti sovietų okupacijos, represijų ir partizanų karo klausimus. Vienintelis išskirtinis tuometinę spaudą užplūdusių partizanus smerkiančių raši-

nių bruožas buvo tas, kad kai kuriuos iš jų žmonės rašė savo iniciatyva. Tačiau tai nėra taip svarbu, kaip gali pasirodyti iš pirmo žvilgsnio. Jie rašė, kaip buvo išmokyti paauglystėje, arba pasakojo Sidney Bristow „atsiminimus“ apie tai, kad ji - Julia Thorn. Kita vertus, užkulisinis sovietų veikimas šiame procese buvo daugiau negu aiškus. Blaiviai mąstančiam žmogui išlikusių archyvinių dokumentų nuotrupų visiškai pakanka suvokti, kad tuometinė KGB nuolat sekė diskusijas, sudarinėjo straipsnių rinkinius ir inicijavo jai reikalingų publikacijų rengimą. Beje, vienoje iš jų viskas pasakoma aiškiau nei įmanoma:

Kadangi minėtos knygutės [serija „Faktai kaltina“ - B. G.] buvo išleistos seniai, jaunimas jų nebeprisimena, tuo teko įsitiškinti. Reikėtų vėl jas išleisti ir aprūpinti visas bibliotekas ir mokyklų bibliotekėles, pardavinėti knygynuose.

Ryšium su tuo, kad Sąjūdis renka duomenis apie tremtinius, nukreipti kraštotyrininkus rajonuose surinkti žinias apie banditinių gaujų nukankintus ir nužudytus taikius gyventojus ir aktyvistus ir visą šią medžiagą skelbti spaudoje²³.

Devintojo dešimtmečio propaganda skyrėsi nuo ankstesnės bangos dar ir savo paskirtimi. Septintajame dešimtmetyje vyko tikra „klasikinė smegenų plovimo operacija“, o vėliau buvo tiesiog pasinaudota jos rezultatais sistemos klibintojams neutralizuoti. Tiesa, šiandien būtų labai sunku įvertinti tuometinės KGB toliaregiškumą ir tikruosius tikslus. Neaišku, ko dirbtinai kurstomomis diskusijomis apie partizanus buvo siekiama labiau: išlaikyti Lietuvą Sovietų Sąjungoje ar palikti didelį plyšį

²³ LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1999, l. 30. Šio teksto autoriaus pavardė taip pat neskelbiama mandagumo sumetimais. Norint susidaryti platesnį įspūdį apie KGB poziciją devintojo dešimtmečio diskusijose, taip pat verta žiūrėti: LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1661; ap. 47, b. 484, 1. 47-48.

neišvengiamame būsimame valstybingume. Aišku tik tai, kad pirmo galimo tikslo pasiekti nepavykus, antrasis buvo neabejotinai realizuotas.

Nepaisant jau aptartų kelių skirtumų, abiejų propagandos bangų turinys buvo visiškai vienodas, kaip tik dėl to čia ir yra aptariamas apibendrintai. Jį sudarė trys pagrindiniai motyvai: bendras partizanų niekinimas ir jų tapatinimas su nacių nusikaltėliais, pilietinio karo koncepcijos propagavimas ir partizanų kaltinimas beprasmiškomis žudynėmis.

Pirmas propagandos komponentas buvo bene aiškiausiai pastebimas. Partizanams buvo sugalvota įvairiausių malonių epitetų, pradedant paprasčiausiu - „banditai“ ir baigiant „šunimis“ bei kitais gyvūnais. Šia prasme propaganda prieš partizanus daug kuo primena Antrojo pasaulinio karo vaizdinius sovietiniame ir šiuolaikiniame rusiškame mene, kur „fašistiniai pavergėjai“ puikuoja „supuvusiais dantimis, paliegusiais kūneliais ir imbecilų snukiais“²⁴. Toks sutapimas nėra visiškai atsitiktinis. Antrojo pasaulinio karo įvykių ir partizanų karo aiškinimas sudarė vieningą propagandinio Lietuvos istorijos interpretavimo bloką. Buvo aiškinama, kad, „fašistiniams grobikams“ okupavus tarybinę Lietuvą, pabudo „buržuaziniai-buožiniai nacionalistai“, kurie puolė keršyti „aktyvistams“, kolaboravo su naciais ir nužudė daug nekaltų Sovietų Sąjungos piliečių, tarp jų ir žydų. Pajutę, kad „tarybų valdžia“ neišvengiamai grįš, ir žinodami, kad atsakomybės už savo baisius nusikaltimus nepavyks išvengti, jie ėmė organizuoti „banditų gaujas“, kurias papildė ir sustiprino „hitleriniai parašiutininkai“, o vėliau parėmė ir „Vakarų imperialistai“. Taip propagandinė Lie-

²⁴ Plačiau ir.: Trimakas, R. *Apie sovietinę „Didžiojo Tėvynės karo“ kino industriją. Istorinio naratyvo kontrolės atvejai II* Naujasis židinys-Aidai. 2005, nr. 9, p. 374-382; Trimakas, R. *Antrojo pasaulinio karo vaizdiniai šiuolaikiniame Rusijos kine II* Naujasis židinys-Aidai. 2005, nr. 10, p. 443-453.

tuvos istorija logiškai įsiliejo į bendrą sovietinį įvykių pasaulyje aiškinimą, pagal kurį šaltasis karas buvo Didžiojo Tėvynės karo pratęsimas, o vakariečiai jame iš esmės perėmė Hitlerio antikomunistinę poziciją.

Antras komponentas buvo rafinuotesnis. Pagrindai jam buvo padėti jau partizanų karo metais sukūrus „liaudies gynėjų“, arba sribų, būrius. Šiandien daugelis istorikų vieningai tvirtina, kad tokie būriai veikė labai neefektyviai ir rimtesnės žalos partizanams niekada nepadarė. Tačiau nedaugeliui į galvą ateina mintis, kad koviniai veiksmai niekada nebuvo tikroji sribų paskirtis. „Liaudies gynėjų“ veiklos prasmė buvo grynai simbolinė. Kaip tik jiems teko įkūnyti „tarybų Lietuvos“ kovą su „buržuaziniais nacionalistais“. Šia prasme buvo visiškai nesvarbu, ką sribai darė, svarbiausia - kad jie buvo ir sovietinė propaganda juos paskui galėjo priminti. Pavyzdžiui taip:

Joniškio valsčiaus liaudies gynėjų būrio vadas Ivanas Bojevas uždusęs įlėkė į kambarį:

- Tai rūpužės. Ir vėl, ko gero, Grėbliauskas. Kada gi pagaliau mes tų išgamų pagausim...

Visi kambaryje buvę vyrai sukluso, kai kurie jų užspaudė degančias cigaretes, pasislinko artyn. „Kur šį kartą?“ - klausė niūrūs jų žvilgsniai.

- Maldeniuose... apylinkės sekretorė...

Daugelis liaudies gynėjų jau ne kartą buvo girdėję bandito Grėbliausko pavardę. Ne taip seniai jisai su sėbrais Tausėnuose šeimininkavo. Kruvini pėdsakai liko... <...>

Tik iš antro karto į būrį priėmė Stepų Vildų. Ir tai dar labai jaunų - vos šešiolikos tesulaukusį. Pirmą kartą Stepukas atėjo tuojau po to, kai Melnių kaime jo tėvus, seserį, du brolius sušaudė banditai. O juk Vildos net nusidėti niekam nespėjo. Atvažiavusius iš Utenos

bežemius valdžia priglobė, atrėžė buvusio ūkininko Kilčiausko sklypo kampą. To kampo Kilčiauskas su savo sėbrais ir negalėjo dovanoti - atšliukino vakare ir iš automato... Tik Stepukas liko, laimei, tą vakarą pas kaimynus užsibuvęs. Kai grįžo, iš siaubo žado neteko: visur kraujas, lavonai... Jam tada vos keturiolika buvo, todėl į liaudies gynėjus nepriėmė. Tačiau jaunuolio širdyje neblėso noras atkeršyti už tėvus, seserį, brolius. Ir štai po poros metų jis vėl atėjo. Šį kartą priėmė. Panašus kelias į Pašvitinio valsčiaus liaudies gynėjų būrį buvo ir Vinco Gaškaus. Tada jie gyveno Rimdžiūnų kaime, kai birželio naktį atsibeldė banditai. Vincas su broliu Stasiu miegojo virtuvėje, o motina su mažuoju Romučiu ir patėviu - kambaryje. Banditai pirmiau daužė ir kankino motiną - Tarybų valdžios aktyvistę, paskui - patėvį. Smarkiai kliuvo ir Vincui - banditai jį už kojos ištraukė iš lovos, spardė. Tik Stasiui pavyko išvengti smūgių - nejučiom pasislėpė palovyje. Tačiau skausmo ir kančių banditams nepakako - išeidami jie apiplėšė namus, iš pistoleto nušovė šeimininkę.

Tiesiai iš kariuomenės į liaudies gynėjų gretas atėjo Mačiulis, Juozas Janužis, Leonas Vilčiauskas, Kazys Bagdonas ir daugelis kitų. Kariai buvo labiau užsigrūdinę, sumanesni, turėjo tvirtesnę rankų ir taiklesnę akį, tačiau jaunieji nenusileido drąsa bei entuziazmu, o ir ištverme. Pastarosios iš tiesų reikėjo labai daug. Liaudies gynėjai po dvi tris dienas, o kartais ir po savaites ar net ilgiau negrįždavo į namus, eidavo banditų pėdomis, lipdami jiems ant kulnų, tūnodami pasalose, lydėdavo į kaimų Tarybų valdžios darbuotojus. Kovotojams nebuvo ramybės nei dienų, nei naktį, tačiau jie atlikdavo savo pareigų²⁵.

Nors tai galbūt iš karto nekrinta į akis, šiame ir panašiuose pasakojimuose nesunku atpažinti Rusijos pilietinio karo stilių-

25 Audronis, V. Kelyje į šią dieną. Apybraiža II Tarybinis balsas. 1989-01-21, 1989-01-24.

tiką. Tos pačios cigaretės ir niūrūs klausinėjantys žvilgsniai, tie patys nužudyti tėvai ir keršto troškimas, tas pats jaunų energingų ir patyrusių taikliausių santykis. Akivaizdu, kad sovietai sąmoningai visiems bruko rusišką modelį. Susitikę „tarybiniai žmonės“ turėjo atpažinti savo bendrą istoriją. Vienų iš jų tėvai ar seneliai kažkur prie Dono baltuosius mušė, kitų - Ukrainos stepėmis nacionalistus vaikėsi, o štai trečių - aplink Joniškį „banditams“ ant kulnų lipo. Tačiau visi jie buvo tie patys niūrūs vyrai su cigaretėmis, kažkuo neišvengiamai primenantys patį Čiapajevą. Vienas iš įdomiausių bruožų, būdingų visoms šioms istorijoms, yra stebėtinai sovietų gebėjimas bet kurį karą apversti aukštyn kojomis. Tarybų valdžia visad ateina kažkaip natūraliai ir neišvengiamai, o tuomet ją užpuola priešai, nuo kurių reikia gintis. Todėl dėsninga, kad ir lietuviškų pasakojimų siužeto pradžioje „banditai“ visuomet jau *siaučia*, tarsi būtų atsiradę iš niekur. Bet plačiau apie tai kiek vėliau.

Dar viena svarbi pilietinio karo koncepcijos dalis buvo „kenčiančio trečiojo“ elementas. Pagal jį nuo karo žiaurumų labiausiai kentė tie, kas prie jo visiškai neprisidėjo - paprasti žmonės. Pastariesiems teko abi puses maitinti ir girdyti, nuolat kęsti nemalonią ginkluotų žmonių kompaniją, baimintis pavojų sveikatai ir gyvybei ir pan. Ši mintis ypač įsigalėjo mene, o vėliau - devintajame dešimtmetyje ir iki pat šių dienų prasiveržia maždaug tokiais žodžiais:

Aš esu iš tos kartos, kurios vaikai tuo metu buvo per daug maži, kad suvoktų įvykių esmę. Šiandien juos pavadinau pilietiniu karu. O tada su didele baime nuo krosnies pro mūro plyšelį žiūrėdavau į naktį atėjusius „beržus“ ar „uosius“, drebėdavau, kai prie sienos, grasinant nušauti, buvo statomas tėvelis, kad nepjauna iš kaimynų atvestos avies ar veršiuko. Aš vaiko akimis

mačiau, kaip dieną atėję vieni susikrauna nuo stalo mamos taip skaniai ką tik iškeptą duoną, nakčia atėję kiti susideda į kuprines menko paršelio skerdiene. O mes alkani žiūrėdavome ir drebėdavome, nes ir „vieni“, ir „kiti“ būdavo ginkluoti, ir man vis atrodydavo, kad tas šautuvas tuoj ims ir iššaus²⁶.

Pagaliau yra dar vienas propagandos komponentas - beginklių žudynės. Tai - karinės propagandos klasika. Tuo galima apkaltinti beveik kiekvieną priešą bet kuriame kare. Nekaltųjų žūtis neišvengiama, ypač tokiuose konfliktuose, kaip partizanų karas. Pastaruoju atveju daug komplikacijų sukėlė ir tai, kad partizanai save laikė teisėtos valdžios atstovais, galinčiais bausti civilius. Be to, sovietinės saugumo struktūros tikrai pasižymėjo profesionalumu ir reikšmingesnių ar mažiau reikšmingų (karo metais toks skyrimas ypač sudėtingas) bendradarbių turėjo labai daug. Nesinori iš naujo grįžti prie antroje knygos dalyje gana smulkiai aptarto žudymo klausimo, tad pasakysiu tik tiek, jog sąlygos šiai propagandai buvo labai palankios, juolab kad ji galėjo būti paremta ir autentiška asmenine patirtimi. Todėl neuostabu, kad prosovietiniai pasakojimai apie partizanų karą nuolat pasodrinami maždaug tokia medžiaga:

Pokario metais Kulių miestelio bibliotekoje vedėja dirbo Justina Katkutė. 1947 m. birželio naktį su nedideliu ryšulėliu knygų iš Kretingos ji grįžo į namus. Ir turbūt negalvojo, kad paskutinį kartą girdi suokiant lakštingalų... Jurionų kaime jos bėrį sustabdė „miško broliai“. Ar girdėjo kas nors ir ar gali būti toks teismo nuosprendis: Justina Katkutė buvo išprievartauta, kūnas subadytas (16 žaizdų), nuo galvos nuplėšta oda kartu su šviesiais garbanotais, kraujuose sumirkusiais plaukais...

²⁶ Dailidienė, G. *Daiktus - tikraisiais vardais II* Gimtoji žemė. 1989-08-01.

Panašaus likimo susilaukė Kurmaičių apylinkės Stopelių kaimo bibliotekininkai Sungaila ir Meškauskienė.

Pateikėme tik kelis mums žinomus faktus, o tokių Lietuvoje tūkstančiai. Jie duoda teisę daryti nepaneigiamas išvadas, reikšti nepasitenkinimų nauju Lietuvos pokario laikotarpio socialinių reiškinių traktavimu. Kas suteikė teisę galvažudžių siautėjimus pavadinti pilietiniu karu?

Negi tai pilietinis karas, kada Tarybų valdžiai išdalijus žemę valstiečiams, aklo įniršio apimtas buvęs tos žemės savininkas, ginkluotas iki ausų, ateina naktį pas buvusį savo samdinį ir jį, beginklį, sunaikina žiauriausiu būdu? Ar gali būti didesnis cinizmas? Atsiranda net tokių, kurie žmogžudžius drįsta vadinti „miško broliais“. Jiems gal ir broliai, o mums, doriems darbo žmonėms, - žmogžudžiai. Ir joks teismas jų negali išteisinti, nes tai būtų žmoniškumo išniekinimas²⁷.

Reikia pripažinti, kad atkūrus Lietuvos nepriklausomybę nemažai pastangų buvo sudėta panašioms teiginiamis apie žiaurias žudynes paneigti. Neigtas partizanų žiaurumas ir kartu ryškinti blogi sribų, saugumiečių ir sovietinių aktyvistų bruožai. Tačiau taip naikinant vieną propagandos dėmenį ryškėjo kitas - pilietinio karo įspūdis. Todėl diskusijos taip ir liko palankios sovietams ir jie, net žlugę, gebėjo išspausti iš partizanų karo pasekutinius laimėjimus. Bet visa tai jau mintys, tinkamos knygos pabaigai, kurią dar reikia pasiekti.

Manau būtina skirti ypatingą dėmesį filmo „Niekas nenorėjo mirti“ problemai. Jį iki šiol supa mistikos aureolė. Kalbama, esą V. Žalakevičius, tarsi koks slaptosios draugijos narys, prikamšė savo kūrinį visokių slaptaženklių, kuriuos teisingai perskaitęs „tarybinis žmogus“ galėjo sužinoti režimo slėptą tiesą. Seniai

²⁷ *Piktadarybėms nėra senaties...* // Tiesa. 1989-04-23, nr. 95.

įtariau, kad viskas yra kitaip, bet nepažiūrėjęs filmo nenorėjau ir kalbėti. O žiūrėjau jį tikrai visiškai „atvira širdimi“, laukdamas žadėtų simbolių, kurie taip ir nepasirodė. Todėl dabar jau drąsiai sakau: nieko, išskyrus sovietų propagandą, filme „Niekas nenorėjo mirti“ nėra. Siužetas daugiau negu paprastas: kaimą puola banditai ir vargšams Lokiams tenka nepavydėtina dalia jį ginti. Simboliškas pavardės parinkimas ir brolybės bei šeimos įvaizdžių panaudojimas, leidžia gražiai įkomponuoti Lokius į lietuvišką karinę tradiciją ir susieti juos kone su senovės kovomis prieš kryžiuočius. Neva visada priešai puolė ir dabar puola, o lietuviai visada gynėsi ir dabar ginasi. Visai kaip toje dainoje: „Lietuviai kentėti / Ir vargti įprato / Ir žūti nuo priešų piktų“. Tik daina, beje, apie partizanus. Ir ironija čia visai neatsitiktinė. Kaip tik „Niekas nenorėjo mirti“ puikiai atskleidžia jau minėtą karo apvertimą aukštyn kojomis. Puola banditai, o tarybiniai lokiai tik ginasi. Šioje vietoje įdomu pabrėžti, kad V. Žalakevičius, nors subtiliai ir nepastebimai, bet vis dėlto panaudojo filme elementą, būdingą modernų buržuazinį patriotizmą propaguojantiems kūriniams. Lokiai nenori kariauti, bet jiems tenka, nes kaimo gynimas - visų bendras interesas ir bendras reikalas. Kaip tik toks priekaištas slypi ne kartą mistifikuotame retoriniame klausime: „Apie ką tylim, vyrai?“ Juk visiškai aišku, apie ką. Dauguma tyli todėl, kad dreba dėl savo kailio (šioje vietoje žiūrovas šiek tiek susigėsta, nes jaučia, kad ir pats galbūt drebėtų), o mažuma - todėl, kad yra niekingi išdavikai ir slapta padeda banditams. Palyginimui verta pažiūrėti gerokai naujesnį JAV filmą „Patriotas“, kuriame šis natūralaus ir nepatosiško patriotizmo elementas panaudotas dar plačiau ir sėkmingiau. Nori ar nenori, o kariauti tenka, nes valstybė yra visų, todėl ir gintis reikia visiems. Kitaip tariant, „Niekas nenorėjo mirti“ subtiliai partizanus paverčia agresoriais, o Lokius - savotiškais partiza-

nais. Tai toks akiplėšiškas melas, kokį „iškišti“ galima tik „tarybiniais žmonėmis“. Todėl Dainius Blynas vienu metu ir klydo, ir ne, kai apie „Niekas nenorėjo mirti“ pasakė taip: „Ezopinė filmo kalba neleidžia juostoje aptikti nė menkiausio patriotinės temos pėdsako, net jei režisieriaus sumanyje tokių minčių ir būta“²⁸. Patriotinė tema yra. Tik tai – „tarybinis patriotizmas“. Kitas klausimas, kodėl niekas nesugebėjo tiesos papasakoti taip meniškai, kaip V. Žalakevičius pamelavo. Atsakymas į jį turėtų savaime ateiti į galvą tiems, kurie knygą skaityti baigs. Kol kas pats imsiuosi simbolinės kalbos ir paslaptį užsiminsiu: nereikia kaltinti veidrodžio už tai, kad veidas kreivas.

Šitaip „klasikinė smegenų plovimo operacija“ gražiai, logiškai ir nuosekliai baigė tai, kas pradėta genocidu. Buvusi geresnė ar blogesnė Lietuvos politinė tauta paversta „tarybiniais žmonėmis“ ir turėjo savo naują istoriją, kur tikram partizanų karui vietos nebeliko. Jį pakeitė pilietinis karas, kuriame susirėmė banditai (blogiausiu atveju) arba nacionalistai (geriausiu atveju) ir tarybų valdžios šalininkai, o labiausiai nukentėjo tie, kurie nenorėjo mirti.

[KAITŲ VISUOMENĖ

Dabar, pažvelgus į praeitį, galima vėl grįžti į dabartį. Į Grūto parką. „Nejaugi visi, susirinkdavę į mitingus Vingio parke, buvo *homo sovieticus*, – pasisakydamas Pirmajame Lietuvos istorikų suvažiavime klausė Gediminas Ilgūnas. – Manau, kad tikrai ne“. Kiekvienas iš mūsų norėtų atsakyti taip pat. Deja. Visi mitingų Vingio parke dalyviai daugiau ar mažiau buvo *homo sovieticus*, arba „tarybiniai žmonės“. Kad nepasirody-

²⁸ Blynas, D. *Lietuviško patriotinio kino beiėškant* // Naujasis židinys-Aidai. 2005, nr. 10, p. 463.

čia nesąžiningas, pasakysiu, jog tai taikau ir sau, nors Nepriklausomybės sulaukiau būdamas dešimties. Tačiau ir iš manęs sovietai spėjo atimti daug vaikiškos laisvės. Man teko skaityti absurdiškas pasakas apie vunderkindą Volodį ir švęsti jo gimtadienį. Aš niekada nepamiršiu apsilankymo vadinamojoje „dolerinėje“, kai sužinojau, kad iš *tikrųjų* būna kramtomosios gumos, atrodančios tarsi mažytis futbolo kamuolys, ir cigarečių pavidalo šokoladinių saldainių (apie šiuos stebuklus kieme sklandė legendos, kuriomis, deja, ne visi tikėjo). Pagaliau tai mano karta ankstyvoje paauglystėje nė kiek nesigėdydama bėgdavo namo žiūrėti Walto Disney animacinių filmukų, o vėliau įdėmiai spoksojo „Turtuoliai irgi verkia“ ir „Santa Barbara“, nes visa tai buvo didelė egzotika. Tai nėra normalu ir joks vakarietis nieko panašaus nepapasakos. Tad ką jau ir kalbėti apie mano tėvų kartą, kuri apskritai yra „tarybinio žmogaus“ klasika - trečia kohortinė karta. Todėl Vingio parko mitinguose visiškai netarybinių žmonių nebuvo, jie atsirado vėliau. Tai paprastas faktas, kuris, priešingai G. Ilgūno nuomonei, nei gali, nei turėtų ką nors įžeisti. Priešingai, Sąjūdžio stebuklas kaip tik ir buvo tai, kad jį sukėlė „tarybiniai žmonės“²⁹. Ir vis dėlto viena yra išsilaisvinti, o visai kas kita - kurti valstybę.

Visiems žinoma, kas yra Stokholmo sindromas³⁰. Jei ne iš literatūros, tai bent jau iš daugybės filmų, kuriuose grobiami įkaitai, vyksta derybos ir į televizijos laidas kviečiami psichologai, aiškinantys, kaip pagrobtieji jaučiasi vienu ar kitu metu. Kad ir kaip keista, Stokholmo sindromas pasireiškia iš tikrųjų ir jį tikrai išgyvena įkaitai. Svarbiausias šio sindromo požy-

²⁹ Čia, žinoma, derėtų tinkamai prisiminti laisvų politinių kalinių, kurie vis dėlto vieni visko padaryti irgi negalėjo, indėlį.

³⁰ Plačiau žr.: Ochberg, F. M. *The victim of terrorism: psychiatric considerations I/ Terrorism*. 1978, nr. 1, p. 147-168.

mis - regresyvus mąstymas. Fizinės ir socialinės laisvės suvaržymas stipriai veikia psichiką ir žmogus pamažu tampa „dide-liu vaiku“. Visų pirma jis išgyvena emocinės priklausomybės būseną. Įkaitas nustoja jaustis atsakingas už savo gyvenimą ir pradeda ieškoti jį reguliuojančios išorinės jėgos. Tikriems vai-kams tokia jėga yra tėvai. Įkaitams ja paprastai tampa pagrobė-jai. Tad ir santykis su jais pradeda klostytis pagal vaikų santykio su tėvais modelį. Todėl jau išlaisvinti buvę įkantai dažnai kalba tokiomis frazėmis: „Aš buvau geras, nesipriešinau, todėl man net pavalgyti leido“. Kaip tik dėl šio sunkiai suvokiamo įkaitų prisirišimo prie savo kankintojų Stokholmo sindromas ir yra toks populiarus.

Lietuvos istorija rodo, kad panašus sindromas išryškėja ir il-gametės totalitarinio režimo okupacijos sąlygomis, ir tai visai nestebina, nes situacija taip pat panaši. Tiesa, laisvė šiuo atveju suvaržoma kur kas mažiau. Bet Stokholmo sindromas įkaitams išryškėja po kelių, keliolikos ar keliasdešimties *valandų*, o Lietu-vos okupacija truko penkiasdešimt *metų*. Be to, nors fizinė laisvė iš dalies nebuvo varžoma ir nereikėjo okupantų leidimo norint, pavyzdžiui, nueiti į tualetą, buvo itin griežtai reguliuojamas so-cialinis gyvenimas, visų pirma minties ir žodžio laisvė, veiklos ir gyvenamosios vietos pasirinkimas, galiausiai politinės teisės. O kur dar genocidas ir „klasikinė smegenų plovimo operacija“... Nesinori užsiimti primityviomis spekuliacijomis, bet nejučia peršasi išvada, kad tikras įkaitas nuo sovietinės Lietuvos gyven-tojo skiriasi maždaug taip, kaip mažas vaikas nuo paauglio. Pas-tarieji dažnai pyksta ant tėvų, retsykais net gerokai pamaištauja, tačiau visiškai patys už save atsakingi taip pat nesijaučia.

Beje, emocinės priklausomybės nuo okupanto liekanos pui-kiai matomos ir dabar. Jas atskleidžia vadinamoji „sovietinė nostalgija“ arba vokiškasis jos variantas - „ostalgija“ - mintis,

kad tie, kurie „nesišakojo“ prieš sovietų valdžią, gyveno visai neblogai. Pirmiausia prisimenama tai, kad visi turėjo darbą, gaudavo kelialapius į kurortus, atstovėję eilę galėdavo būti ramūs, kad turės butą, o labai atkakliai siekdami tikslo ilginiui ir automobilį galėjo įsigyti. Panašiai mąsto ir iš namų pabėgę paaugliai. Jie taip pat pasiilgsta pinigų iš tėvelio piniginės, savo kambario ir už gerus pažymius gauto motorolerio. Čia galima pasakyti ir tai, kad tikri įkaitai, atgavę laisvę, kartais irgi ilgisi pagrobėjų. Yra keletas jau legendomis virtusių istorijų apie laiškus ir siuntinius į kalėjimus. Keista, kad Lietuvos gyventojai nerašo laiškų Gorbačiovui...

Ši įkaitų visuomenės samprata kartu su genocidu ir „klasikinė smegenų plovimo operacija“ gana gerai paaiškina pirmose dviejose knygos dalyse aptartą keistą ir prieštaringą visuomeninį ir politinį partizanų karo vertinimą. Šiandien, po keliolikos metų sėkmingesnių ar mažiau sėkmingų istorikų ir politikų pastangų, jau nebegalima tvirtinti, kad vyrauja sovietinės propagandos įskiepytas praeities vertinimas. Netekęs nuolatinio palaikymo jis prarado ir savo tvirtumą bei stabilumą. Bet nevyrauja ir joks kitas. Žvelgdamas į partizanų karą šiuolaikinis žmogus mato chaosą, palaidą balą, kurią nežinia kaip reikėtų vertinti. Tai - ne karas, tai - *pokaris*. Labai gražiai tokią dvejojančią nuostatą iliustruoja Mariaus Ivaškevičiaus romanas „Žali“. Visų pirma, žinoma, tai kūrinys ne apie partizanų karą, o apie kažką kitą. Kaip nepatyręs kritikas galiu pasakyti tik tiek, kad jis man nepatiko. Bet šios knygos kontekste įdomi romano įžanga, kuri pasakoja kaip tik apie partizanų karą ir kurios kiek ilgesnę citatą čia verta pateikti:

Dangoraižių jie neturėjo. Bet armijos šiame kare kaip tik ir buvo išdėstytos skirtinguose aukštuose. Priešų armija bazavosi

įprastame armijai aukštyje, tokiame aukštyje žmonės sodina pasėlius, eina į pasimatymus, kartais mylisi, jei nėra laisvos lovos. Lietuviai savo dalinius buvo išdėstę ten, kur niekada nesimylima, nevaikštoma, o jei nueinama, tai tik vieną kartą ir amžiams, atsitrenkiant karsto dugnu.

„Vertikalusis karas“ - retai vartojama sąvoka. Daug dažniau toks karas vadinamas partizaniniu. Bet ši sąvoka per plati.

Karo evoliucijos požiūriu, tai buvo žingsnis atgal. Geriausių strategų ir naujausios ginkluotės išpaikinta Europa kažin ar galėjo tikėtis, kad jos pakraštyje išplieks toks atgyvenęs karas, kuriame bus spjauta į naujausius išradimus. Visų pražygiavusių armijų kadaise pamesti lengvieji ginklai buvo kruopščiai surankioti ir jais dar gerą dešimtmetį buvo įkyriai kariaujama. Visam šitam karui vadovavo žmogus, išėjęs artilerijos mokslus Europoje. Neturėjęs nė vieno pabūklo. Apie jį ir šita knyga.

Ko tie žmonės tikėjosi? Iš pradžių gal jie ir tikėjosi patys ką nors laimėti. Paskui jie tikėjosi perlaukti po žeme, kol kas nors ateis ir padės jiems laimėti karą. Didžiausia iš tų vilčių buvo, aišku, Amerika. Galiausiai jie kažin ar ko nors tikėjosi, paprasčiausiai nebuvo kur dėtis.

Nė vienas iš tų žmonių niekada nesutiks, kad Antrasis pasaulinis karas buvo laimėtas. Geriausiu atveju, kažkur toli buvo pasiektos lygiosios, bet čia, kur jie kasė bunkerius, nebuvo ir tų lygiųjų.

Tokį karą galėtum vadinti pilietiniu. Nes jokia valstybė nekariavo su kita valstybe, viena didelė valstybė kariavo su savimi, ir tai buvo tik jos asmeninis reikalas, kokius vaistus vartojant lauk išstumti soliterį.

Tai buvo didelės žuvies skausmas skrandyje prarijus mažesnę ir virškinant ją dar gyvą. Arba mažosios skausmas kovojant su skrandžio sultimis.

Paprasčiausia būtų sakyti, kad lietuviai kariavo su rusais. Bet rusai nebuvo grynai, pasitaikydavo ir lietuvių. Taip pat ir lietuvių

gretose buvo vienas kitas rusas, vienas kitas vokiečių ir dar kas nors vienas kitas. Pasaulis buvo persigėręs išdavysčių ir nusikaltimų, todėl daugeliui jo piliečių karas tapo vienintele galima egzistavimo sąlyga. Ir jiems nebuvo svarbu, dėl ko ir su kuo kariauti.

Bet jeigu imtume plačiai, lietuviai kariavo su rusais. Taip buvo tryliktame amžiuje, keturioliktame, penkioliktame, pasitaikydavo šešioliktame ir paskesniais. Šis buvo kol kas paskutinis rimtas tarpusavio mūšis.

Dešimt metų - net karui rimtas išbandymas. Nors istorijoje pasitaikydavo ir trisdešimtmečių, ir dar žilesnių karų. Iš pradžių tai buvo gana inteligentiškas karas, nors ir vertikalus. Jam vadovavo išsimokslinę karininkai, kariavo studentai, poetai, medikai, visi, kas nepabėgo į Vakarus, tikėdamiesi, kad patys Vakariai kada nors čia atbėgs. Apie tai sudėta eilėraščių. Pamažu poetus, medikus ir mokslus išėjusius karininkus karas išžudė, o nauji inteligentai buvo per daug išsimokslinę, kad aukotų gyvybę už spalvą. Ir karas ėmė prastėti. Į jį ėjo kaimo bernai, mažai tuntuokiantys apie garbę ir žmoniškumą. Pamažu jie perėmė savo priešų metodus ir strategijų. Karas tapo žiaurus abipusiai.

Žmogus gulėjo skeveldros perplėštu pilvu ir siaubingai staugė iš skausmo. Kiti atvedė alkaną kiaulę. Ir ši, nieko nenumanydama apie karą ir žmogiškumą, apuostė praplėštą pilvą ir suėdė visus jo vidurius.

Tai tik mažytė šio karo detalė, tiesa, sukrečianti aukso amžiaus paviršių išgyvenusio žmogaus protą.

Galėjai būti kuo tik nori šiame kare: paprastas kolūkietis ar viso kolūkio vadas, lojalus kam nors iš kariaujančiųjų ar niekam nelojalus, karas tave susirastų. Nes visi, kas norėjo ramiai dirbti žemę, nusispjovė į įsitikinimus, iš tiesų gyveno laiptinėse šio daugiaaukščio karo. Kartais ten vykdavo mūšiai³¹.

³¹ Ivaškevičius, M. *Žali*. Vilnius: Tyto alba, 2002. P. 6-8.

Nors M. Ivaškevičiaus pozicija dažnai buvo pristatinėjama kaip „naujas jaunosios kartos požiūris į pokario įvykius“, nieko naujo joje nėra. Panagrinėjus tai, kas šioje knygoje išnagrinėta, aiškėja, kad rašytojo nuostatą sudaro trys elementai: sovietinės propagandos likučiai, smulkiosios istorinės žinios ir įkaltų visuomenei būdinga abejonė. Ir nėra jokio pagrindo čia išvelgti postmodernizmo, kovojančio su visuomenėje neva egzistuojančiu „didžiuoju pasakojimu“, nes joks „didysis pasakojimas“ apie partizanų karą neegzistuoja. Paradoksalu, bet kaip tik postmodernistinė pozicija šiuo atveju ir yra „didysis“, daugeliui būdingas pasakojimas: neaišku, kas tuo metu vyko, ir aiškintis beprasmiška.

Pagaliau įkaltų visuomenės žvilgsnį į partizanų karą lemia ir dar viena įdomi aplinkybė. Partizanai tokiai visuomenei - tai gyvas priekaištas. Jie yra tie, kurie išdrįso nepasiduoti, nepaklusti ir pasipriešinti. Todėl jie yra smerktini, nes visada nesmagu žinoti, kad buvo drąsesnių ir stipresnių už tave. Be to, jie nepakluso pagrobėjams, taigi tai gyvenimą lemiančiai jėgai, o dėl to nukentėjo ne tik patys, bet ir privertė kentėti kitus. Kaip tik šitoks požiūris į nesėkmingai pasipriešinusius likimo draugus nusistovi tarp tikrų įkaltų esant tikram pagrobimui. Neatsitiktinai jis būdingas ir šiuolaikinės Lietuvos gyventojams. Daugelis mano, kad jei partizanai nebūtų pasipriešinę, tai represijos būtų buvusios švelnesnės arba būtų žuvę mažiau žmonių.

Manau, kad daugiau jokių paaiškinimų Lietuvos pozicijai partizanų atžvilgiu nereikia. Nors iš šalies keistai atrodo, bet įkaltų visuomenei ji yra visiškai logiška ir nuosekli. Sveikas protas sako, kad partizanus reikėtų pripažinti, bet „širdis neleidžia“. Todėl vienu metu ir priimami „propartizaniniai“ įstatymai, ir vykdoma reabilitacija. Ir tai jau beveik knygos pabaiga, nes beveik viskas pasakyta.

Pabaigai

Partizanų karo svarbą rodo vien tai, kiek dėmesio jiems skyrė sovietai. Tai, kad buvo tiek daug stengtasi nusišluoti tiesą, tegali reikšti viena - ta tiesa buvo neįtikėtinai svarbi. Ir ji tokia buvo. Visų pirma, sovietų pergalė prieš partizanus reiškė Lietuvos valstybės sunaikinimą ir tikrą jos aneksiją. Antra, ir tai beveik svarbiau, ji reišė politinės tautos sutriuškinimą ir „tarybinio žmogaus“ gimimą. Būtent dėl šios priežasties partizanų karas - tai, ko gero, svarbiausias ir lemtingiausias XX a. Lietuvos istorijos momentas. Jis lėmė daugelį vėlesnių pokyčių ir pakankamai kruopščiai kapstantis po kai kurių mūsų dienų problemų priežastis anksčiau ar vėliau būtų pasiektas kaip tik partizanų karo lygmuo.

Todėl partizanų karas yra ir tas momentas, į kurį privalome atsigręžti, jei iš tikrųjų norime pagaliau sukurti normalią valstybę. Šiandien partizanai mums visiškai svetimi. *Mūsų* Lietuvos dalimi *jų* nelaikome. *Jie* yra tik karo, kurio *mes* nekariavome, dalyviai. Ir čia slypi didžiausia mūsų tragedija. Partizanų negalime suprasti ne todėl, kad jie nuo mūsų istoriškai per daug nutolę. Nieko panašaus. Paprasčiausiai jiems būdingas laisvo žmogaus, o ne įkaito, mentalitetas. Dažnai partizanus įsivaizduojame tarsi kokius fanatikus žibančiomis akimis ir patosiškomis nuotaikomis, tačiau tai netiesa. Tiesiog jiems Lietuva buvo *jų* Lietuva *ir jų* namai, kuriuos jie gynė, kaip per amžių amžius daugybė kitų žmonių gynė kitus namus. Todėl nenormalu ar net patologiška yra ne tai, kad *jie* gynė, o tai,

kad mes galbūt negintume. Ši patologija lemia nuolatinį Lietuvos valstybės nestabilumą ir yra dar vienas argumentas, kodėl partizanų karo istoriją reikia iš esmės permąstyti ir pervertinti.

Todėl dialogas, įvykęs LGGRTC Specialiųjų tyrimų skyriaus surengto seminaro-diskusijos „Partizanų valdžia - istorinė realija ar teisinė fikcija?“ metu, visos knygos epigrafu pasirinktas neatsitiktinai. Iš tikrųjų „šiandien turi būti aiškiai pasakyta, kad partizanai yra herojai“. Nes tokia yra tiesa. Nes herojai visada yra tie, kurie neišsigąsta priešų ir su jais kariauja. Ir, priešingai, tie, kurie pabūgsta ir nekariauja, yra ne herojai, o geriausiu atveju tik nedrąsūs žmonės, kuriems, užuot nuolat skundžiusis, derėtų kukliai patylėti. Būtent toks pasaulio suvokimas yra sveikas ir normalus. Ir kaip tik šį, partizanams teisėtai priklausančią normalumą turime jiems gražinti. Nes kitaip esame pasmerkti. Ne ta prasme, žinoma, kad asmeniškai neišgyvensime. Daugelis iš mūsų esame nedrąsūs, todėl viską pergyvensime. Net ir Lietuvą.

Į ateitį pažvelgti niekas negali ir nežino, kaip išsispręs arba neišsispręs šioje knygoje aptartos problemos. Todėl, ko gero, geriausia bus baigti M. Adomėno žodžiais, pasakytais tame jau minėtame seminare-diskusijoje:

Vertybės, kurių veikimų mes stebime toje partizaniškoje aplinkoje: pasiaukojimas, pareiga, atsidavimas kažkokiai aukštesnei vertybei, tampa mums vis svetimesnės ir svetimesnės. Galima kalbėti pesimistiškai: na štai, partizanai taip ir liks tokie dinozaurai. Kita vertus, galima tų svetimumų pabrėžti ir kaip pozityvų pavyzdį, pristatant jį teigiamai. Ar tai pavyks - atskiras klausimas. Gali teigti partizanų vertybes kiek nori, bet galimas daiktas, kad jie taip ir liks svetimi. Bet nepabandęs - nesužinosi.

2005-12-06
Vilnius

Turinys

Autoriaus žodis.....	5
KARAS IR JO TEISINIS PRIPAŽINIMAS.....	9
Pažyma apie įvykius Lietuvoje 1944-1953 metais.....	10
Sovietinė teisinė fikcija prieš tarptautinę realybę.....	15
Karai - vidaus ir tarptautiniai.....	28
Ar Lietuvoje buvo partizanų?.....	31
Visa valdžia - kariuomenei?.....	41
Lietuvos Tarybos precedentas.....	43
Precedento pritaikymas „partizanų byloje“.....	48
Rytojaus karas, arba partizanų vadovybės įgaliojimų apimtis.....	53
REABILITACIJA - KITA MEDALIO PUSĖ.....	65
Sovietinė tradicija Lietuvos teisėje.....	68
Ar partizanai darė nusikaltimus?.....	72
Kolaborantai ir saugumo struktūrų agentai.....	76
Naujakuriai ir kolonistai.....	81

Šeimų žudynės.....	85
Sovietų teisės teisti partizanus problema.....	91
Bandelės metodas ir baudžiamojo proceso filosofija.....	104
Kontrrevoliucinių nusikaltimų represija.....	117
Valdžios nusikaltimų tyrimo principai.....	130
Įsakymo vykdymas partizanų karo kontekste.....	135

TEN, KUR ŠUO PAKASTAS.....	151
Grūto parko alegorija, arba dingusi Lietuva.....	151
Išsamus ir nešališkas įvykio aplinkybių ištyrimas.....	155
Genocido apibrėžimo sunkumai.....	170
Sovietinio genocido problema.....	180
„Klasikinė smegenų plovimo operacija“	196
Įkaltų visuomenė.....	212
Pabaigai.....	219

Gailius, Bernardas
Ga-166 Partizanai tada ir šiandien / Bernardas Gailius. - Vilnius : Versus
aureus, 2006. - 224 p.: iliustr.
Bibliogr. išnašose
ISBN 9955-699-31-0

Ar Lietuva kada nors kariavo su Sovietų Sąjunga? Ar iš tiesų toks karas vyko?
Vis dėlto atsakyti reikės teigiamai... Toks karas buvo, be to, visai neseniai, vos
prieš pusę amžiaus.

Knygoje autorius pateikia šitai įrodančius argumentus, pažeria virtinę min-
čių, pagrįstų tarptautinės ir nacionalinės teisės nuostatomis bei dvidešimt pirmo
amžiaus istoriko žvilgsniu.

UDK 947.45.o83+355-42(474-5)](o93)

PARTIZANAI TADA IR ŠIANDIEN

Bernardas Gailius

Leidinyje panaudotos autoriaus ir Lietuvos gyventojų genocido
ir rezistencijos tyrimo centro nuotraukos.

Redaktorė *Romualda Brastavičienė*
Meninė redaktorė *Kornelija Buožytė*

Išleido „Versus aureus“ leidykla
Rūdninkų g. 10, LT-01135 Vilnius
versus@versus.lt | www.versus.lt
Spausdino AB „Aušra“
Vytauto pr. 23, LT-44352 Kaunas
ausra@ausra.lt | www.ausra.lt
Užsakymas 1501

B 06/13581

I. SIMONAITYTĖS BIBLIOTEKA

Praeitis nėra graži. Praeitis baisi. Ji spjauoda ugnimi ir mojuoja kalaviju. Todėl pažvelgti į ją atvertomis akimis reikia daug drąsos. Ir vis dėlto ateitį turi tik tie, kurie praeities nebijo. Partizanų karas – esminis mūsų istorijos momentas, į kurį turėtume atsiremti ir nuo kurio atsispirti kurdami geresnę ateitį. Tikiuosi, kad kada nors įgysime pakankamai drąsos pažvelgti į ją atvirai.

Autorius

ISBN 9955-699-31-0

9 789955 699316

www.versus.lt

VERSUS
AUREUS